

Н.Г. Подалаяк, І.Б. Лукач, Т.В. Ладиченко

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

8

УДК 94(100)“653”(075.3)
ББК 63.3(0)4я721
П44

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ МОН України від 10.05.2016 № 491)*

**Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено**

Експерти, які здійснили експертизу підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:

Семенюк Л.Л., учитель Кременецького ліцею імені У. Самчука, Тернопільська область, вчитель-методист;
Коваленко О.В., методист районного науково-методичного центру управління освіти Солом'янської державної адміністрації, м. Київ;
Ігнатенко Н.В., доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, кандидат педагогічних наук.

Подалаяк Н.Г.

П44 Всесвітня історія : підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / Н.Г. Подалаяк, І.Б. Лукач, Т.В. Ладиченко. — Київ : Генеза, 2016. — 240 с. : іл., карти.

ISBN 978-966-11-0696-2.

У підручнику висвітлюється історія першого періоду Нового часу – доби, яка тривала з кінця XV до кінця XVIII ст. Політичне життя, економічний розвиток, соціальні та культурні процеси розглядаються в тісному поєднанні з повсякденними турботами тогочасних людей. Уміщені в підручнику фрагменти джерел, карти, ілюстративний матеріал, запитання та завдання зацікавлять учнів цією епохою і перетворять уроки історії на захоплююче і творче заняття.

**УДК 94(100)“653”(075.3)
ББК 63.3(0)4я721**

ISBN 978-966-11-0696-2

© Подалаяк Н.Г., Лукач І.Б.,
Ладиченко Т.В., 2016
© Видавництво «Генеза»,
оригінал-макет, 2016

НОВИЙ ЧАС
(кінець XV –
XVIII ст.)

*Дорогі
восьмигласники!*

Ви розпочинаєте вивчати Новий час – період, що тривав у Європі понад п'ятсот років: від Великих географічних відкриттів – до початку Першої світової війни, яка вибухнула в 1914 р.

Нерідко XVI – першу половину XVII ст. називають добою «великого прориву». І це не випадково. Завдяки Великим географічним відкриттям європейці ознайомилися з невідомими раніше землями й народами, перед ними розкрилися нові життєві горизонти. Почалося розселення європейців у заморські країни та освоєння ними далеких територій. Зв'язки між континентами розширилися, змінивши уявлення людей про навколишній світ і про самих себе.

Нові явища рішуче вторгалися в економіку та суспільне життя. Феодальні відносини поступово втрачали панівні позиції, а на зміну їм приходили нові – капіталістичні. Спочатку вони швидко розвивалися лише в окремих європейських країнах, але на значній частині континенту ще досить довго зберігався феодалізм, темпи історичного розвитку Європи помітно прискорилися. Унаслідок централізації в більшості європейських країн надзвичайно посилилася королівська влада і виникла нова форма правління – абсолютна монархія. Чіткішими стали кордони між окремими державами, змінився характер відносин між ними.

Людина Нового часу інакше ставилася до питань віри та Бога. Завдяки Реформації європейці здобули право обирати віру. Згодом це дало змогу їм розробити поняття свободи совісті – одне з головних у системі громадянських прав і свобод. Реформація мала також величезний вплив на формування національних мов.

Діяльність гуманістів сприяла виникненню нової системи університетської освіти, основні принципи якої зберігаються і в наші дні. Із розвитком науки учені почали застосовувати експеримент і нову систему доказів. Небаченого злету досягла культура. Інакшими, ніж у Середньовіччі, ставали повсякденне життя і побут людини. Змінювалося

розуміння людиною свого місця у світі, а сам він дедалі більше сприймався як новий світ з новими можливостями.

На зміну феодалізму прийшла інша епоха, але нове ще довго існувало поряд зі старим. Майже до кінця XVIII ст. Європа залишалася аграрною, доіндустріальною цивілізацією і зберігала чимало старих порядків та уявлень. Проте зміни, які відбувалися в матеріальному світі, релігійних поглядах, життєвих цінностях і політичних переконаннях тогочасних людей, роблять цю епоху по-справжньому близькою і зрозумілою нам.

Підручник, який ви тримаєте в руках, дасть вам змогу зазирнути в захопливий світ Нового часу та ознайомитися з його відкриттями та видатними постатями. Ви зможете знайти нові яскраві сторінки минулого, відгомін якого лунає до сьогодні.

Видання містить широкий та цікавий матеріал, що розкриває найрізноманітніші грані історії Нового часу. Також тут ви прочитаєте оригінальні документи, авторами яких є учасники та свідки подій, що вивчаються. До кожного тексту подано запитання. Відповідаючи на них, ви зможете краще зрозуміти тогочасне життя.

Особливу увагу радимо звернути на ілюстрації. Вони теж є джерелами, які ознайомлять вас із шедеврами світового мистецтва, сприятимуть появі більш яскравого уявлення про Новий час. Для кращого розуміння візуальних джерел до них теж поставлено запитання. Введені в основний текст *«Підручниця»* розширяють знання про ту чи іншу історичну особу, дають змогу дізнатися більше цікавого про окремі історичні події.

Важливу роль під час вивчення історії відіграють карти. Працюючи з ними, ви зможете простежити, які політичні й територіальні зміни відбувалися за доби Нового часу. На сторінках підручника ви натрапите на багато нових слів, виділених напівжирним шрифтом, до них подані пояснення.

На початку та наприкінці параграфа вміщено запитання та завдання. Вони не лише допоможуть перевірити та закріпити отримані знання, а й навчать розмірковувати, відрізнити істину від вигадок і робити самостійні висновки. В основному тексті параграфа виділено рубрики *«Дізнайтеся»*, *«Пригадайте»*, *«Подумайте»*. Вони мають на меті відтворити вивчений матеріал, порівняти відомі історичні факти, розвинути власне аналітичне та творче мислення. Відповіді на запитання та виконання завдань цих рубрик можуть вимагати від вас використання додаткових джерел інформації. Також закликаємо вас до різнобічного аналізу нового матеріалу, дискусій та самостійної роботи. Представити результати власних пошуків та історичних розвідок ви можете, виконавши завдання під заголовком *«Творчо працюйте»* та **практичні заняття** в кожній темі.

Усе це допоможе вам поринути в захопливий вир Нового часу та почути голос далекої епохи. Щиро бажаємо, щоб історія стала для вас невичерпним джерелом пізнання світу!

Автори

Вступ

Який епізод з історії Середніх віків ви запам'ятали найбільше?

- **1. Середні віки в історії людства.** Епоха Середньовіччя тривала понад тисячу років – з V по XV ст. н.е. Вона увібрала в себе Велике переселення народів, звичаї сільського життя і бурхливий розквіт міст. Це був час мирної праці і кривавих війн, великих святих і вогнищ інквізиції, видатних винаходів і переслідування вільнодумців.

Варварські нашествия знищили античний світ, його господарство і культура поринули в безодню. Проте коріння європейської цивілізації збереглося й змогло пробити шлях до нового піднесення. За десять століть склалися нове суспільство, повністю змінився вигляд Європи і Азії, зародилася нова цивілізація. Саме в добу Середньовіччя виникли народи й країни, які продовжують існувати й сьогодні. Навіть звичний для наших сучасників розподіл Європи на Західну і Східну відбувся теж тоді.

На зміну язичництву прийшло християнство – сила, яка об'єднувала Європу. Виник і перетворився на світову релігію іслам. На відміну від християнства, він не став єдиною вірою Сходу, а існував поряд із буддизмом, індуїзмом та іншими релігіями. Тому східні народи помітніше відрізнялись один від одного, ніж європейські.

Пригадайте! Коли і за яких обставин Київська Русь прийняла християнство?

У Середні віки виникли й зросли міста з їхніми ремеслами, торгівлею, соборами, університетами й особливим способом життя. Вони стали центрами формування нового гуманістичного світогляду і нової ренесансної культури. Середньовіччя виявило здатність постійно вдосконалюватися, знаходити нові форми розвитку. Воно засвідчило потяг тогочасної людини до активності та її прагнення розширити свої життєві горизонти. Подорожі Колумба й відкриття Америки перегорнули чергову сторінку світової історії.

■ **2. Від Середніх віків – до Нового часу.** На завершальному етапі Середньовіччя, його «осені» XIV–XV ст., відбуваються важливі зміни. Цей перехід був важким, складним і нерідко кривавим. Нескінченні війни розорювали країни й народи. Спустошувальні навали перемежовувалися жорстокими стратами. У полум'ї битв хиталися королівські трони, і влада опинялася в руках нових правителів.

Пригадайте! Як виглядала політична карта Європи наприкінці Середньовіччя?

Виникла більшість сучасних держав і в основному визначилися їхні кордони, було закладено основи майбутніх націй та національних мов. Головним підсумком Столітньої війни, що завершилася 1453 р., стало об'єднання Франції, яка перетворювалася на сильну централізовану державу. В історії Англії також почався новий етап – на зміну станово-представницькій монархії приходила необмежена, абсолютна, влада короля. Німеччина та Італія на схилку Середньовіччя залишалися роздробленими. Абсолютизм складався і в Іспанії, об'єднаній завдяки шлюбу арагонського принца Фердинанда та кастильської принцеси Ізабелли в 1479 р. 1492 р. сталася історична подія – падінням Гранадського емірату завершилася Реконкіста. Арабської Іспанії більше не існувало. Натомість спроба відстояти Єрусалим у мусульман у ході Хрестових походів завершилася невдачею. Після взяття турками в 1453 р. Константинополя перестала існувати Візантія. У Центрально-Східній Європі потужною силою стало Польське королівство. За правління Івана III Московська держава, подолавши територіальну роздробленість та ординське ярмо, перетворилася на одну з найсильніших тогочасних держав.

Битва під час Столітньої війни. Мініатюра з Французької хроніки. XIV ст.

Пригадайте! Які українські землі були приєднані до Польського королівства, а які опинилися у складі Московської держави?

Наприкінці XV ст. з'явилася людина нового типу. Вона усвідомлювала докорінні зміни у світі, що її оточує, – у побуті, економіці, політичному та культурному житті. Люди почали по-іншому мислити та сприймати себе в цьому новому світі та в новий час. Так серед мислителів епохи Відродження народилося поняття про історичну добу, що йшла після періодів Античності та Середніх віків – **Новий (Модерний) час**.

Він приніс із собою розуміння цінності людини та її життя, усвідомлення необхідності розбудовувати нові стосунки між людьми, нові порядки в державах. Кордони людських знань значно розширилися, а поширенню їх значно сприяло винайдення книгодрукування. Поява вогнепальної зброї в XIII ст. змінила всю військову справу, зменшивши вплив та могутність середньовічного лицарства. Стрімко розвивалося товарно-грошове господарство та торгівля. Якісно новий виток розвитку переживало мистецтво – поряд із шедеврами на релігійні мотиви розповсюдження набували пейзажі та портрети. Дедалі більше обурення викликали свавілля священників та заможність католицької церкви. Навіть прості люди піддавали сумнівам її вчення. Неминучими ставали релігійні конфлікти та війни, які забрали тисячі життів.

Пригадайте! Які форми мала боротьба проти свавілля католицької церкви в Середньовіччі?

Лісабон. 1500–1510 рр.

Новий час можна вважати епохою «великого прориву» саме для Європи. До кінця XV ст. країни Сходу – Арабський Халіфат, Китай та Індія – тримали пальму першості в розвитку культури, науки та техніки. Але характерною рисою для них залишалося дотримання традицій, складовою яких була міцна державна, відверто деспотична влада та перевага суспільних інтересів над особистими. Тому Новий час не став для східних спільнот докорінним переломом усіх сфер життя.

■ **3. Хронологічні межі й періодизація.** Серед учених усього світу не вщухають суперечки про хронологічні межі Нового часу та періоди, на які його варто ділити. Адже серед безлічі доленосних подій важко виділити ті, що проводять чіткі межі між етапами в історії людства. Наведемо найпоширеніший підхід, за яким Новий час почався з Великих географічних відкриттів, а закінчився напередодні Першої світової війни, яка вибухнула у 1914 р. Цей відрізок часу прийнято ділити на два етапи. **Ранній Новий час (Ранньомодерна доба)** тривав з кінця XV до середини XVII ст. Подією, яка знаменувала перехід від раннього Нового часу до власне Нового часу, вважається Англійська буржуазна революція 1640–1660 рр. Її результатом стало перетворення Англії на справжній взірць для Європи й світу. Тут виникла політична система, заснована на владі парламенту, і сформувався економічний устрій, побудований на ринкових принципах.

Цього року ви будете вивчати історію Європи і найбільших країн Сходу та Америки в ранній Новий час і перший період Нового часу – від подорожі Колумба 1492 р. до Великої французької революції 1789 р. Слід пам'ятати, що подібна періодизація склалася відповідно до історії країн Європи і не завжди є прийнятною до різнобарвних країн Сходу, кожна з яких проходила власний історичний шлях.

Тріумфальна хода імператора Максиміліана I. 1517 р.

- **4. Джерела вивчення історії Нового часу.** Закономірним є таке: що ближча до нашого часу певна епоха, то більше різноманітних джерел для її вивчення ми маємо. Порівняно із Середніми віками, джерельна база історії Нового часу є набагато ширшою. Нові явища в житті держави та людини сприяли появі та поширенню таких видів писемних джерел, як мемуари, наукові, у тому числі й історичні, твори, преса. Ми маємо змогу вивчати велику кількість офіційних документів – державних, законодавчих актів та міжнародних договорів. Діяльність церкви, її відносини з державою та суспільством теж дедалі частіше закріплювалася документально. Подібним розширенням джерельної бази можна завдячувати появі в XV ст. книгодрукування. На противагу археологічним пам'яткам, зростає роль творів зображувального мистецтва. Ранній Новий час – це період Відродження, шедеври якого є не лише перлинами світового мистецтва, а й унікальними історичними джерелами.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. У чому полягає цивілізаційна спадщина Середньовіччя?
2. Чому, на вашу думку, історична епоха отримала назву «Новий час»? Якими були принципово нові явища, що відділяють її від доби Середніх віків?
3. Які події зумовили зміни на політичній карті Європи наприкінці Середньовіччя? Чи був паралельним історичний розвиток країн Заходу та Сходу в Новий час?
4. У яких хронологічних межах тривав Новий час? З якими подіями пов'язують його початок та закінчення? На які етапи його поділяють?
5. З яких джерел ми отримуємо знання про Новий час? Які з них є новими, порівняно з попередніми епохами?

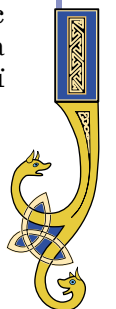
ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. У зошитах накресліть стрічку часу, позначивши на ній періоди Нової історії з ключовими датами та подіями, що їм відповідають.
2. Розгляньте в атласах або покажіть на настінній карті найбільші країни Європи та Сходу, а потім на контурній карті заштрихуйте їхні території різними кольорами.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Об'єднайтеся в три групи. Уявіть, що машина часу перенесла вас у три міста кінця XV ст.: Париж, Лондон і Константинополь. Що кожна група побачить у «своєму» місті? Складіть розповідь і презентуйте її класу.

Розділ 1

ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ КАПІТАЛІСТИЧНИХ ВІДНОСИН

§ 1. МОРСЬКІ ЕКСПЕДИЦІЇ ПОРТУГАЛЬЦІВ ТА ІСПАНЦІВ

Пригадайте! Які території та народи знали європейці в добу Середньовіччя?

§ 1

МОРСЬКІ
ЕКСПЕДИЦІЇ
ПОРТУГАЛЬЦІВ
ТА ІСПАНЦІВ

§ 2

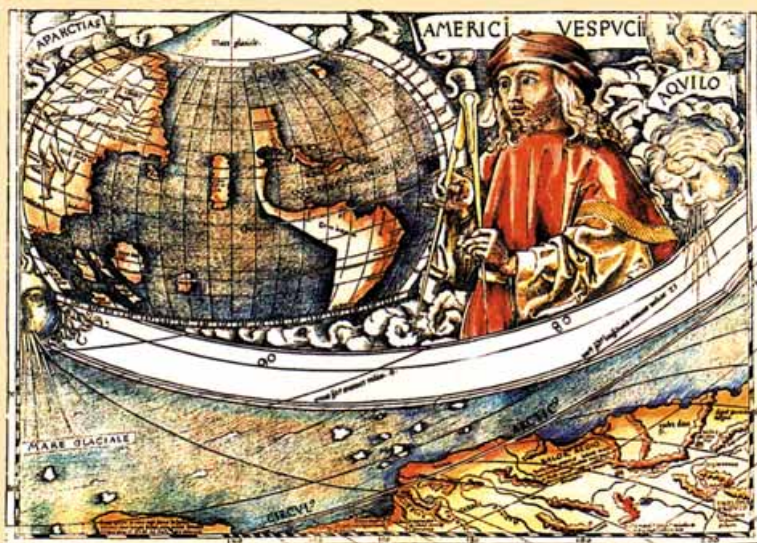
ЗАВОЮВАННЯ
ТА ОСВОЄННЯ
НОВОГО СВІТУ

§ 3

СОЦІАЛЬНО-
ЕКОНОМІЧНИЙ
РОЗВИТОК КРАЇН
ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ
У XVI–XVII ст.

- **1. Причини Великих географічних відкриттів.** У всі історичні епохи жили люди, які любили подорожувати і прагнули у своїх мандрах побачити нові землі. У Середньовіччі знаменита «Книга про різноманітність світу» Марко Поло відкрила перед європейцями дивовижний світ Сходу. Повідомлення венеціанського купця широко використовували для складання географічних і морських карт. В освоєнні Північної Атлантики помітну роль відіграли нормани. Вирушаючи в походи за здобиччю, вони неодноразово перетинали океан і навіть заснували на землях Америки тимчасові поселення. Чому ж саме ранній Новий час став

епоху, коли відкриття, які здійснювали європейці на морі й на суші, отримали назву Великі географічні відкриття? Річ у тім, що тогочасні мореплавці результатами своїх сміливих подорожей не тільки розширили межі відомого європейцям світу та їхні уявлення про нього, але суттєво змінили й сам світ.

Могутній поштовх зростанню інтересу європейців до далеких країн дав розвиток міжнародної торгівлі. Вона стала особливо активною під час Хрестових походів, коли населення Європи звикло до постійного надходження зі Сходу чудових тканин, витончених ювелірних виробів, коштовного каміння й духмяних прянощів. Проте після того, як у 1453 р. турки захопили Константинополь, дорога на Схід через Чорне море для західноєвропейських купців закрилася.

ПОВСЯКДЕННЕ
ЖИТТЯ
НАСЕЛЕННЯ
ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 4

ПРАКТИЧНЕ
ЗАНЯТТЯ 1

§ 5

Пригадайте! Купці яких держав найактивніше торгували з країнами Сходу в період Середньовіччя?

Вільний шлях до Індії через Єгипет і Червоне море перебував у руках арабів, які повністю захопили посередницьку торгівлю східними товарами й різко підняли ціни на них. Особливо подорожчали прянощі – чорний перець, кориця, мускатний горіх та інші. Їх використання надавало не тільки приємного смаку їжі, а й змогу довше зберігати продукти харчування, тож було дуже поширеним. Перед тим як опинитися в Європі, прянощам доводилося долати довгий шлях. Збирали їх на далеких тихоокеанських островах, переправляли через Індію та арабські країни до Єгипту. Там духмяний вантаж збували венеціанцям і генуезцям, від яких прянощі розходилися по всій Європі.

Таке посередництво робило прянощі дуже дорогими. Торгівля ними приносила велетенський прибуток (до 800 %) і була надзвичайно вигідною: багатих купців не випадково називали «мішком з перцем». На цих щасливчиків із заздністю дивилися ті, хто прагнув швидко розбагатіти. Вони добре розуміли, що зможуть досягти своєї мети, лише уникнувши розгалуженого посередництва. Саме ці люди наполягали на потребі шукати власні шляхи до Індії, Китаю та інших східних земель.

Подумайте! Торгівля якими сучасними товарами приносить великі прибутки?

Поряд із цією була ще одна причина, яка зумовила Великі географічні відкриття. Із поживленням торгівлі в Європі виникла гостра нестача золотої та срібної монет. Місцеві поклади дорогоцінних металів вичерпалися, через що європейців просто зачаровували розповіді про казково багаті країни Сходу. Точних повідомлень про золотоносні землі вони не мали, але вважали, що шлях до них пролягає через Гібралтар, уздовж західного узбережжя Африки. Золото стало тією магічною силою, яка змушувала європейців відчайдушно вирушати в невідому далеку путь.

Нуну Гонсалвиш. Розпис вітваря в церкві Святого Вінсента

Започаткували Великі географічні відкриття країни Піренейського півострова – Іспанія та Португалія. Вони не належали до числа найбільш розвинених держав, проте мали вигідне географічне розташування на виході в Атлантику, прекрасний флот, зручні гавані, досвідчених моряків.

2. Морські походи португальців.

Піонерами Великих географічних відкриттів стали португальці. Ще в XIII ст., у ході Реконквісти, вони звільнили свою територію від арабів і створили флот. Талановитим організатором великих морських експедицій став принц **Енріке Мореплавець** (1394–1460).

Енріке Мореплавець

Майже півстоліття прожив Енріке Мореплавець на крайньому півдні країни – у Сагриші, де заснував обсерваторію та мореплавну школу. Принц проводив астрономічні спостереження, листувався з усіма тогочасними знаменитими вченими, збирав навколо себе картографів, розробляв маршрути подорожей. У 1415 р. португальці, чия морська торгівля дуже потерпала від грабунків арабських піратів, розгромили одне з їхніх розбійницьких гнізд – Сеуту, порт на північному узбережжі Африки. Одним з учасників походу був Енріке. І хоча цей випадок залишився єдиним, коли Енріке піднявся на корабель, своє прозвання Мореплавець принц отримав заслужено.

Сполучення між Європою та Індією здійснювалося тоді спочатку морем, потім (після тривалого і дорогого перевантаження) суходолом і знову морем. Принц прагнув знайти для португальської торгівлі безперервний морський шлях і був упевнений, що, хоч би якою величезною здавалась Африка, десь на півдні вона має закінчуватись і там її можна обминати на кораблях.

На початку XV ст. буря викинула двох португальських дворян на великий безлюдний острів, повністю вкритий лісом. Їхні розповіді про цю пригоду зацікавили Енріке. Принц спорядив експедицію, і, коли вона знайшла острів, назвав його Мадейра, що португальською означає «ліс». Острів віддали тим двом дворянам, які випадково його відкрили. Вони спалили всю острівну рослинність, а натомість завезли на Мадейру виноградну лозу, худобу, цукрову тростину й чимало в'язнів для постійного поселення. Мадейра стала важливим пунктом на шляху португальців до тропічної Західної Африки.

Споряджені Енріке експедиції крок за кроком досліджували африканське узбережжя. Значною подією стало відкриття Островів Зеленого Мису. Тут португальці дивувалися ніколи раніше не баченим баобабам

Морська напівсфера – прилад, який дозволяв точно тримати обраний курс корабля

Астролябія

і гіпопотамам, яких називали «риба-кінь». На землях сучасних Сьєрра-Леоне, Гани та Гвінеї вони знайшли золото й цінну слонову кістку; звідси вивезли в Лісабон та вигідно там продали перших африканських рабів. Невдовзі на них почалося справжнє полювання. Налякані африканці тікали від моря в глиб країни, а работоргівці йшли слідом, просуваючись усе далі вздовж берегів Африки.

Подумайте! З якою метою привозили африканських рабів до Європи?

Ризиковані подорожі океанами стали можливими завдяки успіхам у науці й техніці, а також досвіду мореплавців. На кінець XV ст. помітно вдосконалилися компас і астролябія – прилади для орієнтації у відкритому морі. Було накопичено цінну інформацію про морські течії, припливи й відпливи, напрямки вітрів. Вдалося створити портолани – більш точні карти з детальним зображенням узбережжя. Почав використовуватися новий тип судна – каравела – із системою вітрил, яка давала змогу рухатися проти вітру. Це істотно скорочувало кількість веслярів та дозволяло взяти на борт корабля більше харчів і прісної води для далекого плавання.

Пригадайте! Які типи вітрильних кораблів ви знаєте?

У 1487 р. португальський капітан **Бартоломéу Діаш** дістався крайнього півдня Африканського континенту. Він назвав його мис Доброї Надії. Шлях з Атлантики до Індійського океану навколо Африки було відкрито.

- **3. Відкриття Христофóром Колúмбом Нового Світу.** Водночас із португальцями нових торгових шляхів шукала й Іспанія. У 1492 р. сюди прибув генуезький мореплавець **Христофор Колумб** (1451–1506).

Христофор Колумб народився в італійському місті Генуї в родині небагатого ткача. Життя його овіяне легендами й таємницями. Невідомо, де він учився, але був людиною дуже освіченою. Ставши моряком, Колумб опинився на кораблі, який захопили пірати, дивом врятувався, вплав дістався Португалії. Там він познайомився з учасниками експедицій Енріке Мореплавця і від них почув багато невідомого про португальські морські відкриття.

У Колумба визрів великий план – досягти Індії західним шляхом. Ця ідея спиралася на вчення про кулястість Землі й виникла ще в Античності. Колумб, розраховуючи знайти Індію недалеко від узбережжя Португалії, розробив проект експедиції і представив його португальському королю, але той відхилив план генуезця. Колумб вирушив до Іспанії.

Христофор Колумб. XVI ст.

В Іспанії якраз закінчилася Реконкіста. Безліч дворян-ідалго, для яких війна була єдиним джерелом існування, не мали більше воєнної здобичі й створили справжні розбійницькі зграї. Королева Ізабелла і король Фердинанд прагнули позбутися їх, відправивши подалі від Іспанії, за океан. Тому обіцянка Колумба забезпечити іспанській короні доступ до золотих скарбів Індії та Китаю виглядала в очах монархів удвічі привабливішою. Вінченосне подружжя підписало з мореплавцем договір. Колумбу було обіцяно титул віце-короля та великі прибутки з нововідкритих земель, які мали перейти під владу іспанської корони.

3 серпня 1492 р. Колумб на трьох кораблях покинув тиху гавань Палос неподалік Севільї та вирушив на захід. Уперше європейці свідомо перетинали океан. Через 33 дні виснажливого плавання пролунав постріл: один із моряків побачив землю. Команда ступила на берег острова, названого Колумбом Сан-Сальвадор. Упевнений, що досяг Індії, мореплавець дав місцевому населенню назву «індіанці», яка зберігається до наших днів. Сам континент довго називали Вест-Індія (Західна Індія), щоб відрізнити її від справжньої Індії).

Які дії виконували моряки за допомогою морських приладів?

Жак де Во. Використання морських приладів

Великі географічні

→ Подорож Бартоломеу Діаша (1486–1488 рр.) → Перша подорож Христофора Колумба (1492–1493 рр.); відкриття Америки → Подорожі Джона Кабота (1497, 1498 рр.) → Відкриття морського шляху в Індію Васко да Гамою (1497–1499 рр.)	→ Подорожі Америго Веспуччі (1499–1500; 1501–1502 рр.) → Подорожі Афонсу Альбуркерке (1506–1514 рр.) → Відкриття Тихого океану Васко Нуньесом де Бальбоа (1513 р.) → Перша навколосвітня подорож Фернана Магеллана і Хуана Себастьяна Ель Канс (1519–1522 рр.)

відкриття

- Експедиції Ернана Кортеса (1519–1535 рр.); завоювання держави ацтеків
- Експедиція Франсіско Пісарро (1530–1534 рр.); завоювання держави інків
- Подорожі Жака Картьє (1534, 1535–1536 рр.); відкриття та початок колонізації Канади

Колоніальні держави та їхні володіння близько середини XVII ст.:

- Іспанія
- Португалія
- Франція
- Нідерланди
- Англія

Лінії розподілу світу між Іспанією та Португалією за Тордесільяським (1494 р.) і Сарагоським (1529 р.) договорами

Прибулі на великих вітрильних кораблях європейці здавались індіанцям посланцями богів. Так зустрілися два світи, які раніше не підозрювали про існування один одного і разюче один від одного відрізнялись.

Документ

XVI ст. Із щоденника першої подорожі Колумба

І вони так добре поставилися до нас, що це здавалося дивом. Вони вплав переправлялися до човнів, де ми перебували, і приносили нам папуг, і бавовняне прядиво у мотках, і дротики, і багато інших речей, і обмінювали все це на інші предмети, які ми їм давали, як наприклад, на маленькі скляні чотки. З великою охотою віддавали вони все, що мали... і виявляли стільки любові, наче хотіли віддати нам свої серця...

Усі вони ходять голі... І всі люди, яких я бачив, були молодими, жоден з них не мав більше 30-ти років, і статуру вони мали гарну, а волосся грубе, зовсім як кінське, і коротке... Деякі вкривають себе чорною фарбою, інші – червоною; деякі тим, що потрапило під руку. Одні з них розмальовують обличчя, інші – усе тіло, а є й такі, у кого розмальовані лише очі або ніс. Вони не носять і не знають залізної зброї: коли

Які почуття викликали європейці у місцевого населення?

Теодор де Брі. Прибуття Колумба до Нового Світу

я показував їм шпаги, то вони схопилися за леза й через незнання порізали собі пальці. Ніякого заліза у них немає...

Вони повинні бути хорошими, тямущими і кмітливими слугами – я помітив, що вони дуже швидко навчилися повторювати те, що їм казали.

***Питання до документа.** 1. Що найбільше здивувало Колумба в зовнішньому вигляді жителів острова? 2. Чому він вирішив, що вони можуть бути гарними слугами?*

Пізніше Колумб здійснив ще три плавання за океан і відкрив майже всі Антильські острови, а також частину узбережжя невідомого материка. Проте тих незліченних багатств, на які всі сподівалися, знайти в нових землях не вдалося. Інтерес до Колумба зник, королівське подружжя позбавило його майже всіх наданих раніше привілеїв і прибутків. Великий мандрівник помер, забутий усіма, всього за півтора року після закінчення своєї експедиції. До останнього подиху він був упевнений, що знайшов новий шлях до Індії. Унаслідок подорожей Колумба виникли постійні зв'язки між Східною і Західною півкулями.

Дізнайтесь! Назви яких міст, країн у світі пов'язані з ім'ям Колумба?

Слідом за Колумбом ринув потік морських експедицій. Учасник однієї з них, італієць **Амеріго Веспуччі**, мальовничо описав природу і населення нововідкритих земель. Він першим заявив, що це не Азія, а нова, невідома раніше частина світу, і запропонував назвати її Новий Світ. Захоплюючими розповідями Веспуччі зачитувалася вся Європа. В очах сучасників він став людиною, яка справді відкрила новий материк, який і назвали Америкою. Цей факт великий німецький вчений XIX ст. Олександр Гумбольдт назвав «пам'ятником людської несправедливості» щодо Колумба.

4. Перша навколосвітня подорож.

Відкриття Колумба занепокоїли одвічну морську суперницю іспанців – Португалію. 8 липня 1497 р. з Лісабона відпливла флотилія із чотирьох кораблів. Нею командував знатний придворний **Васко да Гама**. Він не мав досвіду плавань, проте володів усіма якостями, потрібними для успіху, – мужністю, рішучістю, залізною волею та беззаперечним авторитетом серед моряків. Саме йому судилося знайти хоча й не найкоротший, зате найзручніший для вітрильних суден шлях до мису Доброї Надії. Обігнувши його, експедиція вперше пройшла вздовж східного узбережжя Африки й опинилася в Індійському океані, відкривши таким чином

Амеріго Веспуччі. Гравюра

Васко да Гама

Афонсу Альбукерке
в Індії XVI ст.

у 1498 р. морський шлях до Індії. Флотилія Васко да Гама прийшла в Калікут – один з найбагатших індійських портів. Зворотний шлях тривав майже рік. До Лісабона повернулося лише два кораблі та близько третини екіпажу. Такою була ціна, яку Португалія заплатила за найзначніше в її історії плавання.

Невдовзі португальці витіснили з Індійського океану всіх конкурентів і стали його повними господарями. Вони грабували чужі кораблі й безжалюбно розправлялися з їхніми командами. Особливо лютував королівський намісник Афонсу Альбукерке. У 1511 р. він захопив Малакку і заснував тут спостережний пункт. Португальці зупиняли кораблі, однак не грабували, а тільки вимагали, аби кожне судно взяло на борт їхнього моряка. Так вони вивчили маршрути до багатьох островів.

Подумайте! Чому португальці поведилися так жорстоко на нововідкритих землях?

Не припинялися пошуки західного шляху до Індії. У 1513 р. іспанський загін на чолі з **Васко Нуньесом де Бальбоа** з великими труднощами подолав лісисті гори, перетнув Панамський перешийок і вийшов до широкої затоки. Перед іспанцями відкрився безкрай водний простір. Бальбоа назвав його Південне море (Тихий океан). Першу подорож ним, яка стала й першим навколосвітнім плаванням, здійснив **Фернанд Магеллан** – досвідчений португальський моряк на службі в іспанського короля.

20 вересня 1519 р. п'ять кораблів ескадри, яку він очолив, залишили гавань Санлукар-де-Баррамеда і взяли курс на захід. Перетнувши Атлантику, Магеллан повільно просувався вздовж берегів Південної Америки в пошуках протоки і був змушений зимувати в антарктичних широтах. Замість райського блаженства в теплій Індії на долю команди випали морози, шторми та урагани. Піднявся

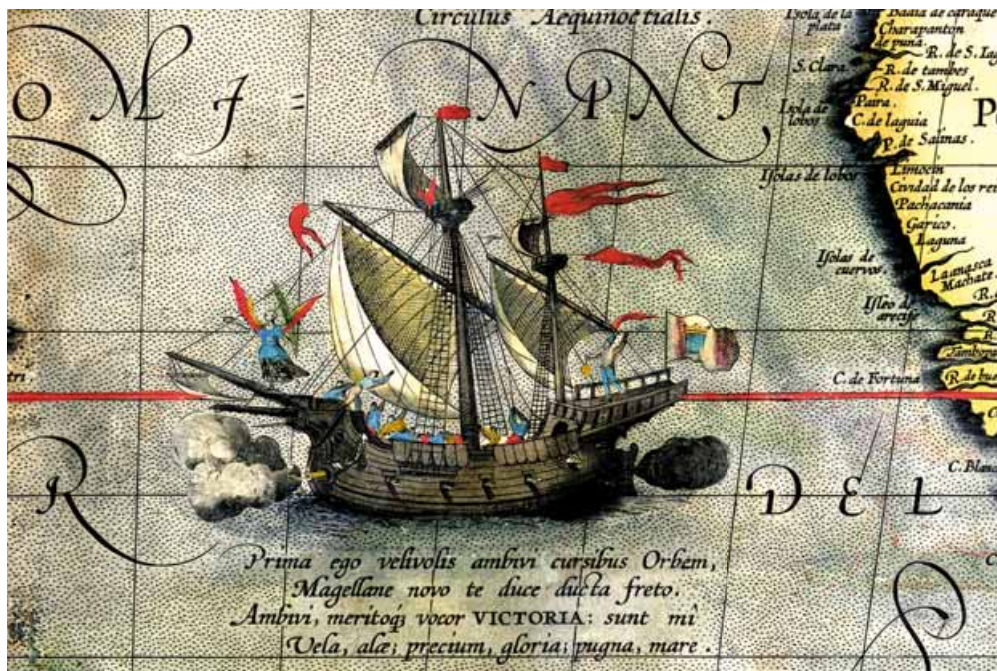

бунт, але Магеллан рішуче навів порядок і від своєї мети не відступив. Удача усміхнулася мужньому мореплавцю. Уже майже втративши надію, він знайшов довгоочікувану протоку, яку пізніше назвали Магелланова. Подолавши її, кораблі (їх залишилося лише три) 28 листопада 1520 р. вийшли у відкритий океан. Упродовж усього плавання стояла чудова погода, і моряки назвали океан Тихим. Саме ж плавання було зовсім не легке. Від голоду та спраги померла значна частина екіпажу. Ті, кому пощастило вціліти, досягли Філіппінських островів. Тут Магеллан безглуздо загинув у сутичці з місцевими жителями. Вже після втрати капітана команда дісталась Молуккських островів, де придбала великий вантаж прянощів.

8 вересня 1522 р. корабель із символічною назвою «Вікторія» кинув якір у порту Севілья. Перша в історії навколосвітня подорож завершилась. Вона тривала майже три роки. З п'яти суден повернулося лише одне, з 265 членів

Фернан Магеллан

Корабель «Вікторія». Фрагмент карти. 1595 р.

команди – лише 18. Магеллану залишилися звинувачення у порушенні королівських інструкцій та надмірній жорстокості. Справжня роль цього видатного мореплавця була визнана лише згодом. Магеллан довів до кінця справу Колумба і проклав західний шлях до країн Сходу. Його подорож на практиці довела, що Земля має форму кулі, а всі океани складають один Світовий океан, що суттєво переважає за розмірами сушу. Проте шлях, прокладений Магелланом, тривалий час не мав практичного значення. Повторити його важку подорож наважилися лише через півстоліття.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що спричинило пошук європейцями нових шляхів на Схід?
2. Чому в Європі так цінувались прянощі?
3. Чому саме країни Піренейського півострова першими почали Великі географічні відкриття?
4. Які найвагоміші науково-технічні досягнення зробили можливими далекі морські подорожі та нові географічні відкриття?
5. Який внесок здійснив Енріке Мореплавець в організацію морських подорожей? У якому напрямку він сподівався знайти для Португалії безперервний морський шлях до Індії?
6. Чому Америка не носить ім'я Колумба?
7. Яку політику проводила Португалія на захоплених територіях?
8. Чому новий океан моряки Магеллана назвали Тихим?
9. Назвіть наслідки першої навколосвітньої подорожі.

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. У XVIII ст. французький географ Жан Анвіль зауважив, що неправильні розрахунки Паоло Тосканеллі стали «найбільшою помилкою, яка призвела до найбільшого відкриття». Запишіть у зошитах, що стало підставою для такого твердження і про яке відкриття йдеться.
2. На контурній карті прокладіть маршрути експедицій Х. Колумба, В. да Гами, Ф. Магеллана.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Використовуючи матеріал підручника та додаткові джерела, складіть розповідь про одного з видатних мореплавців та його подорожі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1492 – перша експедиція Христофора Колумба, відкриття Америки
1498 – відкриття флотилією Васко да Гами морського шляху з Європи до Індії
1519–1522 – перша навколосвітня подорож під проводом Фернана Магеллана

§ 2. ЗАВОЮВАННЯ ТА ОСВОЄННЯ НОВОГО СВІТУ

Складіть логічні пари: Васко да Гама, Фернан Магеллан, Христофор Колумб, Америго Веспуччі, Тихий океан, Новий Світ, Сан-Сальвадор, мис Доброї Надії.

- **1. Іспанські конкістадори.** Дивовижна природа Нового Світу, його населення – «добрі дикуни», які, здавалось, жили, не маючи турбот про хліб насущний, – усе це приголомшило європейців. Для індіанців європейці були божественними істотами зі старовинних легенд і пророцтв, де йшлося про білу бородату боголюдину, яка прийде зі Сходу. Саме цим пояснювалася дивна для європейців поведінка аборигенів – їхня безмежна гостинність, привітність і щедрість. Священний трепет викликали в індіанців вогнепальна зброя й коні, яких вони до цього ніколи не бачили. Так відбулася **зустріч цивілізацій**, двох різних світів, несхожих культур, незнайомих народів.

За відкриттям Нового Світу почалась **конкіста** (від ісп. – *завоювання*) – загарбницькі походи іспанців кінця XV–XVI ст. Золото та влада – тільки це цікавило тих, хто ставав конкістадорами: вчорашніх воїнів, монахів, розорених ідальго, жебраків, злочинців. Невеликі загони із 300–400 чоловік вирушали проти союзів племен і цілих держав. Їхньому успішному просуванню сприяла не тільки наявність вогнепальної зброї, а й уміле використання міжусобної боротьби в індіанському середовищі. У розправах над підкореними народами завойовники не знали жалю.

Документ

XVI ст. Бартоломе́ де Лас Кáсас «Історія Індій»

Християни... чинили серед індіанців надзвичайні жорстокості. Вступаючи в поселення, вони не залишали в живих нікого – ні старих, ні немовлят... І оскільки всі, хто міг утекти, ховались у лісі чи в горах, рятуючись від людей таких нелюдяних та безжальних... то були навчені люті пси, які, побачивши індіанця, в одну мить роздирали його на шматки... А якщо інколи – із справедливих причин – індіанці вбивали когось із християн, то ті умовлялися між собою, що за одного християнина... мають убивати сто індіанців.

Єдина і справжня причина того, чому християни розорили і знищили безліч ні в чому не винних людей, – це прагнення захопити їхнє золото. Християни хотіли за короткий час збагатитися їхніми скарбами... Вони йшли з хрестом у руці та з ненаситною жадобою золота в серці.

Питання до документа. Як Бартоломе́ де Лас Касас визначає основну мету конкістадорів і які почуття вони в нього викликають?

На півострові Юкатан конкістадори несподівано зустрілися з високорозвиненою цивілізацією. Перед ними постали обнесені мурами прекрасні міста, величні ряди пірамід і вишукано оздоблені храмові споруди. Територія належала народу **ма́йя**.

Ернан Кортес

Постійна ворожнеча між містами майя полегшила їх завоювання іспанцями. Від майя конкістадори дізналися, що на північ від Юкатану розташована могутня країна **ацтékів**, де є багато золота. У 1519 р. на завоювання цих земель вирушив іспанський загін, який вів небагатий іспанський ідальго **Ернán Кортес** – мужній воїн і вмільний дипломат, але жорстока і підступна людина. Це був перший похід іспанців у глиб материка. Щедрі дарунки правителя ацтеків Монтеcúми не зупинили Кортеса. Він узяв в облогу столицю – місто Теночтітлán – і, перекривши доступ води, змусив його захисників скласти зброю.

Дізнайтеся! У яких творах літератури та кіно розповідається про боротьбу індіанців з європейцями?

Підкорення Мексики вогнем і мечем продовжувалося до кінця XVII ст. Тут було знайдено багаті поклади золота і срібла, які в нелюдських умовах видобували індіанці. Нещадна експлуатація, беззахис-

Якими засобами художник визначив сутність політики Кортеса в Мексиці?

Дієго Рібера. Кортес у Мексиці

ність перед занесеними європейцями епідемічними хворобами – усе це призводило до швидкого вимирання корінного населення. У середині XVII ст. в Мексиці проживало всього 750 тис. індіанців, тобто лише 3 % від населення доколумбової ери. Відбулася справжня демографічна катастрофа.

ПОДРОБИЦІ

В основі легенди про казкову країну Ельдорадо лежав реальний звичай народу чібча-муїска, що жив колись у гірських районах сучасної Колумбії і створив одну з найрозвиненіших цивілізацій. Перед тим як прийняти владу, кожний новий правитель цього племені виконував певну церемонію. Він намащував смолою і покривав золотим порошком тіло, а потім на сході сонця випливав на плоті на середину священного озера Гуатавіта і в його водах усе із себе змивав. Після цього присутні кидали в озеро коштовності. На думку іспанців, таке могло відбуватися тільки в країні, дуже багатій на золото.

Конкістадорів вабила магічна сила багатств країни Ельдорадо. Один із загонів завойовників очолив колишній свинопас, напівписьменний **Франсіско Пісарро**. Він вторгся в Перу, де розкинулася держава **інків**.

Пригадайте! Які цивілізації Стародавнього світу ви знаєте?

Скориставшись міжплеменними усобицями, Пісарро зібрав велике військо. Прекрасно прокладеними дорогами інків він швидко дістався міста, де перебував правитель держави – Великий Інка Атауальпа, і віроломно захопив його в полон. Зрозумівши, що понад усе іспанці цінують золото, Атауальпа підняв руку і на висоті свого зросту провів під стелею кімнати, де його тримали, лінію. В обмін на своє визволення він пообіцяв заповнити приміщення до рівня rischi золотом. З усіх куточків країни почали звозити коштовності. Зібравши 6 тонн золота і срібла, іспанці підступно стратили Атауальпу, а невдовзі остаточно розгромили й імперію інків.

Наприкінці XVI ст. в руках іспанських конкістадорів перебувала вся Центральна і Південна Америка, за винятком Бразилії, захопленої португальцями.

Франсіско Пісарро

■ **2. Перші колоніальні імперії.** У 1494 р. за посередництва Папи Римського в місті **Тордесільясі** між Іспанією та Португалією було укладено договір про перший в історії розподіл світу на сфери впливу. Іспанія отримала право володіти нововідкритими землями на захід від Азорських островів, а Португалія – на схід. У реальному житті

ситуація виглядала досить дивно: португальці мали право на відкриття в Азії, рухаючись на схід навколо Африки, а іспанці мали таке саме право, але рухаючись на захід. І тут уже чимало залежало від того, хто перший дістанеться берегів тих чи інших земель. Між суперниками почався біг наввипередки. У 1529 р. країни підписали Сарагоську угоду про розподіл сфер впливу в Тихому океані. Завойовані європейцями землі перетворювалися на колонії. Таким чином у ході Великих географічних відкриттів та першого розподілу світу виникли перші **колоніальні імперії** – держави, що мають колоніальні володіння в різних куточках світу.

Іспанські королі проголосили всі завойовані землі своєю власністю, а їхніх жителів – своїми підданими. Іспанська колоніальна імперія простягалась на тисячі кілометрів. Вона була найбільшою в тогочасному світі й складалася з двох віце-королівств, якими управляли призначені іспанським монархом віце-королі. Іспанія ревно охороняла свою монополію (виключне право) на торгівлю із заокеанськими володіннями. Іноземних купців у Новий Світ не допускали і вони могли придбати колоніальні товари тільки в Севільї, сплативши мито в королівську казну.

Подумайте! Встановлення монополії на певні товари та послуги сприяє розвитку економіки країни, чи навпаки?

Дещо іншим шляхом пішли португальці. Їм вкрай складно було утримувати численні володіння в Азії та Африці. Тому вони взяли під контроль землі, де вирощувалися найкращі прянощі, та морські шляхи, що вели до них. Португальці отримували величезні прибутки, заволодівши виключним правом на постачання до Європи східних товарів. Відкривши морський шлях до Індії, вони витіснили звідти арабських купців. Уздовж узбереж Африки та Південної Азії звели португальські фортеці. В Америці Португалії вдалося заволодіти безкраїми просторами Бразилії. Хоча тут не було знайдено золота, великі прибутки приносило вирощування бавовни, кави та цукрової тростини.

■ **3. Новий Світ після конквісти.** Якщо на першому етапі конквісти відбувалося звичайне загарбання коштовностей, то із середини XVI ст. завойовники перейшли до постійної розробки копалень. Новий Світ давав уже половину світового видобутку дорогоцінних металів, і в Іспанію потягнулися багатотонні «золоті» і «срібні» флотилії. Прибутки приносили не лише рудники, а й обробка сільськогосподарських плантацій. Їхніми власниками були іспанські колоністи, але працювали на землі індіанці, силоміць перетворені на рабів. Вони вирощували маїс (кукурудзу), тютюн, цукрову тростину, каву.

Непосильна праця та важкі умови життя викликали масову смертність індіанців. Коли ж на знак протесту вони повставали, то з ними та їхніми сім'ями жорстоко розправлялися. Існували райони, де за короткий час іспанці повністю винищили індіанців і були змушені завозити африканських невольників. Праця чорношкірих рабів широко використовувалася на копальнях і плантаціях, їх ввезення зростало.

Які знаряддя праці використовували ацтеки при вирощуванні кукурудзи?

Вирощування маїсу (кукурудзи).

Ілюстрація з іспанської книги про ацтеків. XVI ст.

Із середини XVI ст. на атлантичних шляхах з'явилися численні англійські, французькі та нідерландські пірати. Їхні дії були викликані тим, що європейські країни не бажали миритися з монополією іспанців на торгівлю в Новому Світі. Купці інших країн намагалися прорватися туди зі своїми вантажами, але іспанці перекривали їм шлях і безжально відбирали всі товари. Потерпілі, аби відшкодувати збитки, отримували від своїх монархів спеціальний дозвіл на пограбування іспанських «золотих і срібних флотів». Таке офіційне піратство називалося каперством. Нерідко самі королі вкладали кошти в спорядження каперських експедицій, до складу яких зазвичай входило чимало дворян і знатних людей: адже піратство приносило чималі прибутки і вважалося гідним заняттям.

■ **4. Європейці в Північній Америці.** Крім піренейських держав, участь у Великих географічних відкриттях брали також інші європейські країни. Вони долучилися до цього процесу пізніше і, за Тордесільяським договором, не мали прав на заокеанські землі, а тому не наважувалися відправляти кораблі туди, де панували Іспанія і Португалія. Англія і Франція звернули свій погляд у бік Північної Америки.

Дізнавшись про успіхи Христофора Колумба, купці головного на той час англійського порту Брістоль спорядили власним коштом невеликий корабель для плавання на захід. 20 травня 1497 р. судно на чолі з **Джоном Каботом** (генуезець Джованні Кабото) у складі екіпажу із 17 осіб вирушило в путь. За місяць воно досягло північної частини острова Ньюфаундленд, який Кабот оголосив володінням англійської корони. Тут, на мілинах, англійці знайшли один з найбагатших у світі районів риболовства і тоннами почали виловлювати тріску та оселедців. Рік по тому брістольці спорядили ще одну експедицію, уже з п'яти кораблів. Члени команди досягли Північноамериканського материка, зустріли там людей, одягнених у шкури, але ні золота, ні перлів не знайшли. На хутрові багатства країни моряки уваги не звернули. Експедиція

вважалася невдалою, і англійці на декілька десятиліть припинили підготовку морських подорожей. Тільки у XVII ст. Англія розпочала освоєння заокеанських територій.

Подумайте! Чому англійці в XV–XVI ст. відставали від іспанців та португальців в освоєнні Америки?

Жак Картьє. Гравюра

У 1534 р. француз **Жак Картьє** вирушив на пошуки північного морського шляху в Китай. За 20 днів він перетнув океан. Обстежуючи затоку Святого Лаврентія, Картьє зустрів індіанців, які полювали на хутрового звіра. Свої поселення вони називали «канада». Згодом це слово дало назву великій заокеанській колонії Нова Франція. Вона включала всю північну частину Нового Світу і після повернення Картьє додому була оголошена володінням французької корони. Сюди, до берегів Канади, відправлялися цілі флотилії французьких китоловів для ведення промислу.

У Північній Америці золота не знайшли. Через це її освоєння відрізнялося від іспанської конквісти і проходило спочатку мирно. Колоністи – бідняки, злочинці й особи, які на батьківщині зазнавали переслідувань за свої релігійні переконання, – самі працювали на землі, розводили худобу і зберігали мирні стосунки з місцевим населенням. З розширенням у XVII ст. їхнього господарства колоністи почали відбирати землю в індіанців, а самих їх переселяти до резервацій – спеціально відведених замкнених територій, які не дозволялося залишати. Таке ставлення викликало запеклий опір з боку індіанців.

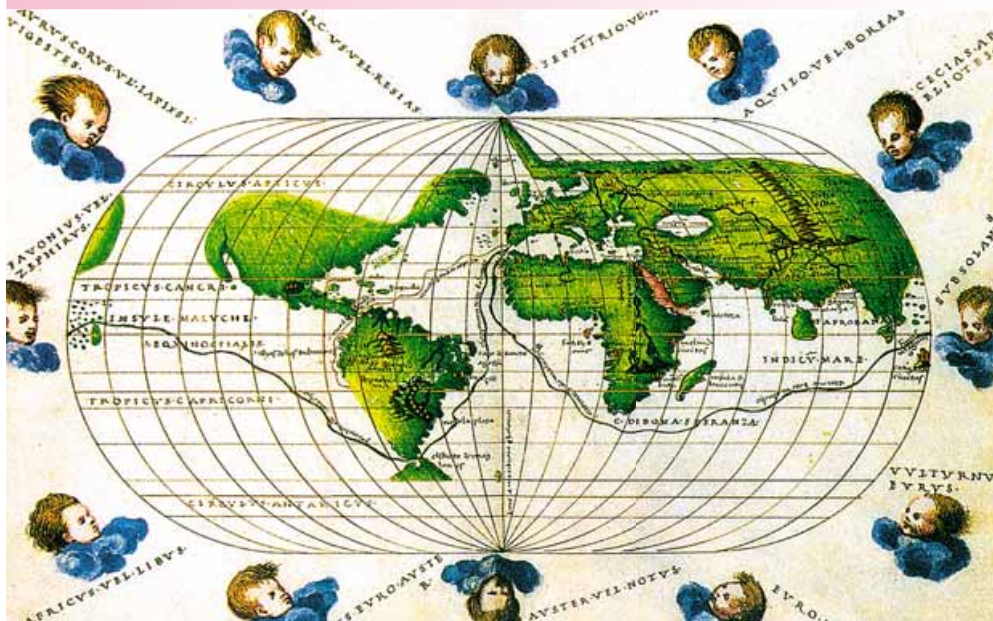
- **5. Зміна поглядів на світ.** Відкриття XV–XVII ст. мали величезний вплив на подальшу історію людства. Декілька поколінь безстрашних і мужніх мореплавців суттєво розсунули межі ойкумени (відомих земель): європейці познайомилися з новими землями, народами і цивілізаціями. Відбулася зустріч двох світів – європейського й американського, зв'язок між ними став постійним. Для підкорених народів наслідки відкриттів мали подвійне значення: з одного боку, було завдано великої шкоди їхній унікальній культурі, з другого – покладено початок взаємозбагаченню цивілізацій. Новий Світ перетворився на складову частину західної християнської цивілізації і ввійшов у коловорот всесвітньої історії.

Притік з Нового Світу золота й срібла дав можливість карбувати потрібну для обігу кількість монети. Це сприяло розквіту торгівлі, прискореному піднесенню промисловості та зародженню капіталізму. Зростали міста, перетворюючись на торговельно-промислові та адміністра-

Як уявляли будову світу в XVI ст.? Які відмінності від сучасної карти світу ви помітили?

Карта світу XVI ст.

тивні центри. З іншого боку, величезне надходження в Європу благородних металів викликало в XVI ст. невідоме досі явище. Надмірна кількість монети призвела до того, що ціни на товари першої потреби, продукти харчування і сировину для виробництва стрімко зросли. Таке знецінення грошей отримало назву **революція цін**. В її умовах відбувалося швидке розорення одних людей і блискавичне збагачення інших.

З відкриттям Америки відбувся справжній ривок у розвитку наукових знань. На зміну фантастичним поглядам про будову Землі прийшло підкріплене досвідом переконання в її кулястості. Вражаючих успіхів досягла географія: на картах з'явилися уточнені розміри й абрис материків, морів та океанів. Люди усвідомили, що світ є величезний і різноманітний.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що таке «конкіста» і яким чином вона відбувалася? Що полегшило завоювання конкістадорів?
2. Як відбувся перший в історії розділ світу? Яким шляхом розвитку пішли перші колоніальні імперії?
3. Які економічні та соціально-культурні процеси відбувалися в Новому Світі після конкісти?
4. Який характер мала колонізація Північної Америки і чи відрізнялася вона від конкісти?

5. Що спричинило стрімке знецінення грошей унаслідок відкриття Нового Світу?
6. Як змінилися уявлення європейців про світ унаслідок Великих географічних відкриттів?
7. Як, на вашу думку, правильніше казати: «Відкриття Америки» чи «Зустріч двох цивілізацій»? Відповідь обґрунтуйте.

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Використовуючи карту, з'ясуйте, на яких територіях у Новому Світі розгорталась іспанська конкіста, які з них увійшли до португальських володінь, а які – освоювали інші європейці.
2. У зошитах на стрічці часу позначте роки експедицій до Нового Світу визначних іспанських, португальських, англійських та французьких мореплавців.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

1. У парах або малих групах обговоріть питання: чому індіанці поставилися до європейців дружньо, а ті відповіли їм жорстокістю та вбивствами? Використайте уривок із щоденника Колумба та розповідь Лас Каса.

2. Напишіть есе про видатних мореплавців-першовідкривачів та конкістадорів. Що спонукало тих та інших до далеких небезпечних подорожей? Поміркуйте, якими якостями вони мали володіти.

§3. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КРАЇН ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ У XVI–XVII СТ.

Пригадайте! Як виникла революція цін та які наслідки вона мала для народів Європи?

- **1. Народження капіталізму.** Великі географічні відкриття започаткували докорінні зрушення не лише в культурі та побуті, але й в економічному житті Європи. Революція цін стала вигідною для виробників та продавців товарів. Поряд із цими змінами відбувалося зростання населення та відтік його із сільської місцевості до міст, розбудова доріг, купці дедалі частіше перетворювалися на посередників у торгівлі. Так поступово руйнувалася середньовічна феодальна економіка.

У XVI–XVII ст. в Західній Європі відбувалося зародження **капіталізму** – нового суспільного устрою, побудованого на приватній власності, найманій праці та ринковій економіці. Для його виникнення потрібні дві основні умови. По-перше, наявність капіталів, потрібних для організації виробництва: купівлі землі і зведення на ній будинку для майстерні, придбання верстатів і сировини. По-друге, існування ринку

вільної робочої сили – великої кількості людей, які продають підприємцям свої робочі руки й отримують за свою працю заробітну плату. Кому ж у ті часи вдавалося накопичити капітали? Чому і як виник ринок вільної праці?

Найвищі прибутки приносила міжнародна торгівля. Купецтво наживалося завдяки торговій монополії – винятковому праву на продаж того чи іншого товару. Вигривало воно й від різниці в цінах. Відомо, що привезений до Європи перець коштував у сотні разів дорожче, ніж на Сході. Особливі вигоди надавала торгівля з колоніями. Проте купецтво не одразу почало пускати гроші у виробництво. Воно продовжувало збільшувати свої кошти через лихварські операції й довго надавало перевагу таким надійним джерелам вкладання капіталів, як купівля землі, коштовностей, палаців. До того ж серйозною перешкодою для проникнення купецького капіталу у виробництво були цехи. Вони ревно охороняли свої права на заняття ремеслами й чинили опір спробам чужинців увійти в цю сферу.

Поступово ситуація почала змінюватись.

 Подумайте! У яких сферах економіки можна отримати найбільші прибутки в наш час?

■ **2. Мануфактури.** Першими ранньокапіталістичними підприємствами були **мануфактури**. Як і в середньовічному ремеслі, на них панувала ручна праця, що відбулося навіть у походженні самої назви (лат. manus – *рука*, factura – *виріб*). Разом з тим мануфактура дуже відрізнялась від майстерні ремісника. По-перше, вона була досить великим виробництвом з десятками, а інколи й сотнями робітників. По-друге, на відміну від середньовічного ремісника, який сам виготовляв свій виріб від початку до кінця, мануфактурний робітник здійснював декілька чи лише

Наскільки поважною була професія міняйли в тогочасному суспільстві?

Квентін Массейс.
Міняйло з дружиною. 1514 р.

Які операції здійснюються на біржі?

Біржа тканин. 1530 р.

Альбрехт Дюрер. Майстерня з виготовлення дроту. 1494 р.

одну трудову операцію. Такий розподіл праці сприяв вдосконаленню майстерності в конкретному виді робіт і вів до зростання продуктивності праці та збільшення випуску продукції.

Найчастіше підприємець закуповував сировину та роздавав її для обробки збіднілим міським ремісникам або селянам з найближчої округи. Вони виконували роботу не в спільній майстерні, а кожний у себе вдома і повертали підприємцеві вже готову продукцію. Такі робітники були усунені як від закупівлі сировини, так і від продажу своїх виробів. Вони працювали не на різних замовників, а лише на одного постійного хазяїна і повністю залежали від нього матеріально. Так виглядала **розсіяна мануфактура**, яка переважала в ткацькому виробництві.

Чому друкарня є яскравим прикладом централізованої мануфактури?

У друкарні. Гравюра. XVII ст.

Поряд із розсіяною існувала також **централізована мануфактура**. Підприємець сам відкривав майстерню й збирав під одним дахом десятки робітників. Він забезпечував їх сировиною, верстатами та обладнанням. Централізованих мануфактур було менше, ніж розсіяних, адже в їхнє створення доводилось вкладати більше коштів. Головним чином вони виникали в нових галузях виробництва. Яскравим прикладом централізованої мануфактури стали численні друкарні.

XVI ст. З «Балади про знаменитого сукнороба Джекa з Ньюбері» англійського письменника Тoмаса Делoні

У світлиці, просторій і довгій, стояли 200 верстатів. На цих верстатах працювали 200 чоловік, усі в один ряд. Біля кожного з них сиділо по чудовому хлопчику, які з великим захватом підготовляли човники. Тим часом в іншому приміщенні 100 жінок невтомно чесали вовну з радісним виглядом і дзвінко співали пісні.

У наступній кімнаті працювали 100 дівчат у червоних спідницях, з білими, як молоко, хустками на головах. Ці чарівні дівчата, не припиняючи, пряли у цій світлиці весь день, співаючи ніжно-ніжно, солодкими, як у солов'я, голосами.

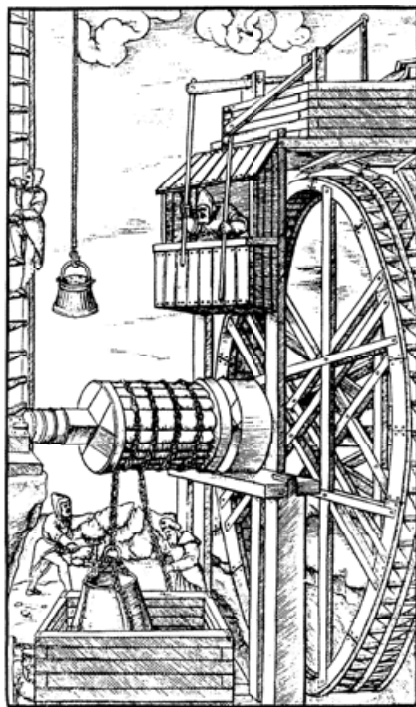
Після цього вони ввійшли до іншої кімнати, де побачили бідно вдягнених дітей: всі вони сиділи й скубли вовну, відбираючи найтоншу від грубої; всіх їх було півтори сотні – дітей бідних і слабких батьків. У нагороду за свою працю кожний отримував увечері по одному пенні, крім того, що вони вип'ють і з'їдять за день.

У наступному приміщенні він бачить ще 50 хлопців: це були стригалі. Біля них працювали аж 80 прасувальників. Крім того, він мав ще фарбувальню, при якій тримав 40 чоловік, та ще на сукновальні.

Питання до документа 1. З яким почуттям Томас Делоні описує мануфактуру Джека з Ньюбері? 2. Чому, на вашу думку, власник широко використовував дитячу працю? Як ви до цього ставитесь?

3. Світ техніки. В усі епохи основним показником технічного розвитку суспільства були ті види енергії та двигуни, які використовувалися для приведення в рух механізмів. На світанку Нового часу головними джерелами енергії залишалася мускульна сила людей і тварин, а також вода і вітер. Людські руки приводили в дію верстати, гончарні круги, підйомні споруди, важелі. За допомогою коней, волів, мулів та віслуків перевозили вантажі, обробляли землю, запускали насоси, крутили коловороти.

Поширеним і звичним двигуном було водяне млинарське колесо. У XV–XVI ст. його вдосконалили: горизонтальне колесо обладнали лопатями, а вертикальне – майже вдвічі збільшили в діаметрі (інколи до 10 метрів), що значно підвищило їхню потужність. У місцевостях, бідних на ріки, використовували вітряки. Голландські винахідники придумали спеціальне пристосування, яке дозволяло, обертаючи верхню рухома частину вітряка, змінювати нахил крил і ловити вітер у будь-якому напрямку. Відтоді використання млина помітно розширилось.

Підйомна машина. XVI ст.

Чому художник обрав сюжетом декількох картин видобування срібла на копальні? Які технічні засоби зображено?

Х. Хессе. Видобування срібла на копальні.
1521 р.

Важливим джерелом енергії було тепло, яке в основному отримували від спалення деревного вугілля. Із розвитком виробництва попит на нього постійно зростав, що вело до збільшення вирубки і навіть до повного знищення лісів. Утворився дефіцит деревини, а з ним і проблема нестачі палива. Вихід у другій половині XVI ст. знайшли англійці, які почали широко використовувати кам'яне вугілля. Воно давало вищу, порівняно з деревиною і торфом, температуру горіння, але, згоряючи, виділяло страшенний сморід і кіптяву.

Англійці навчилися в спеціальних печах випалювати з вугілля домішки і перетворювати його на кокс. Він широко використовувався в галузях з високими температурами – у солеварінні і миловарінні, під час виготовлення черепиці й скла. Це сприяло покращенню якості продукції і розширенню виробництва, однак повністю кокс витіснив деревину лише у XVIII ст.

Подумайте! Яке місто було центром виготовлення скла, а які — «спеціалізувалися» на інших ремеслах?

Ранній Новий час не приніс справжніх технічних відкриттів. Відбувалося більш широке використання великих винаходів попередніх епох і вдосконалення існуючих механізмів. Так, наприклад, у масовий обіг увійшов більш міцний металевий гвинт – важливий елемент кожного механізму, що передає енергію. Це сприяло покращанню організації виробництва, насамперед у гірничодобувній справі. Шахти заглибились до 300–800 метрів, воду з них відкачували насосами і помпами, які приводилися в рух уже не ручною працею, а потужним водяним колесом. Руду підіймали нагору на стрічковому транспортері за допомогою коловорота. Для його обслуговування вистачало двох чоловіків, у той час як раніше руду виносили декілька сотень робітників. Аби полегшити роботу коням, навантажені рудою вагонетки поставили спочатку на дерев'яні, а згодом і на металеві рейки.

У XV ст. було вдосконалено доменну піч, у якій здійснювалася виплавка металу. Посилився притік у піч кисню, температура в ній зросла так, що метал переходив у стан рідини – чавун. Його розливали у форми, давали охолонути та затвердіти, а потім переплавляли на залізо чи сталь високої якості. Так відбувся перехід до сучасної переробної, або доменної, металургії.

Лева частина металів ішла на потреби зброярства. З кінця XVI ст. із чавуну почали відливати гармати. Це було значно дешевше, до того ж чавунні ядра мали більшу руйнівну силу, ніж середньовічні кам'яні. Високі кам'яні мури міст не витримували гарматних залпів, тому довелося будувати укріплення нового типу. Навколо міст насипали низькі земляні вали, у яких ядра загрузали, не завдаючи шкоди. Бойові дії дедалі частіше розгортались на відкритій місцевості, де доля перемоги залежала саме від вогневої сили артилерії. Гармат у Європі стало набагато більше, змінилися й засоби транспортування їх: тепер гармати ставили на лафети – дерев'яні двоколісні споруди – і перевозили кінями. У ході битви пересувні гармати збирали в батареї і цим значно посилювали їхню бойову міць.

Гармати XVI–XVII ст. були дуже красивими. Блискучі поліровані поверхні, рельєфні надписи з іменами майстрів і замовників, герби європейських монархів, пишний рослинний орнамент, зображення героїв і фантастичних тварин – так виглядали ці справжні шедеври ливарної майстерності, грізні витвори мистецтва.

Справжнім взірцем, який, утім, ніколи не побував у бою, стала бронзова Цар-пушка, відлита в Москві. Свою назву вона отримала через зображення на стволі царя Федора Івановича у короні та зі скіпетром, верхом на коні.

Цар-пушка. 1586 р.

ПОДРОБИЦІ

Із середини XVI ст. з'явилися мушкети – довгі рушниці, широкі ґрановані приклади яких щільно притискувалися до плеча. Стрілець-мушкетер став головною постаттю на полі битви. Мушкет був основним, але не єдиним видом вогнепальної зброї в європейських арміях XVI–XVII ст. Кавалеристи надавали перевагу карабінам – коротким, зручним для стрільби з коня рушницям, а також пістолетам.

Мушкетер

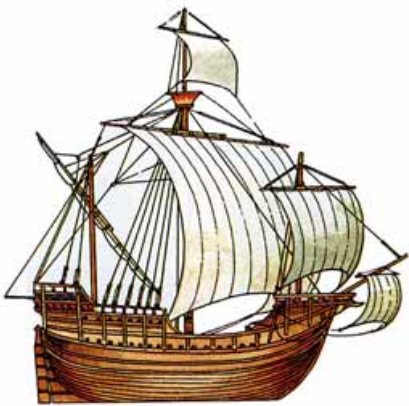
Хвацько заломлений широкополий капелюх з пір'ям або залізний шолом, кіраса або шкіряна куртка, широкі штани до колін, панчохи й туфлі з бантами – такий вигляд мав мушкетер XVI–XVII ст. Через ліве плече в нього був перекинтий ремінь з прикріпленим до нього спеціальним футляром для боєприпасів. Збоку висіла шпага, у руці він тримав сошку – підставку, на яку при стрільбі клали мушкет.

Мушкетери – грізна сила, своїм вогнем вони нерідко вирішували результат великих битв. Стрій мушкетерів «караколе» (равлик) включав 10 шеренг і 12 рядів. До нього не підступитися: поки передня шеренга вела вогонь, задні заряджали зброю, і безупинні залпи гриміли один за одним.

Пригадайте! У яких книжках ви читали про подвиги мушкетерів?

Застосування вогнепальної зброї змінило характер ведення війни. Кулі пробивали рицарський обладунок, тому важкоозброєна кіннота поступово втратила колишнє значення. Її місце заступила легка кавалерія, основу якої складало дворянство. Зросла роль піхоти, набраної з простого люду. Частково її озброювали вогнепальною зброєю, частково – довгими піками. Стрільці ставали головною силою на полі бою, але тільки наприкінці XVII ст. всю піхоту озброїли рушницями з багнетами. Тепер саме на її плечі ліг основний тягар війни.

Карака – трищоглове
потужне судно

Каравела – дво-
або трищогловий корабель

Артилерія застосовувалась і на кораблях. У середині XVI ст. нідерландці першими створили військовий флот з бойових кораблів. Для розвитку кораблебудування вирішальне значення мали Великі географічні відкриття і зародження світового ринку. Поряд з голландськими торговими суднами – флойте – на океанські простори вийшли інші великі вдосконалені кораблі – іспанські галеони, португальські каравели і караки. Географічні карти, компаси, астролябії та інші навігаційні прилади допомагали точно прокладати шлях у маловідомих морях та океанах. Великі розміри кораблів дозволяли відносно дешево і швидко перевозити великі партії вантажів. Щоб прийняти могутній потік товарів з Нового Світу, європейці перебудовували старі та засновували нові порти зі зручними причалами, пересувними підйомними кранами, місткими складами.

Усю Європу охоплювала річкова мережа. Штучні канали з'єднували ріки і забезпечували вихід до морських портів. Більш скромними були успіхи наземного транспорту. Дороги залишалися переважно ґрунтовими і в негоду ставали здебільшого непроїзними. Товари за давнім звичаєм везли на возах та санях, хоча з'явилась і новинка – більш рухомі візки. Транспортування вантажів, особливо на далекі відстані, коштувало дорого, тому з XVI ст. на головних торгових шляхах його прибрали до рук об'єднання візників, власників коней. Побільшало поштових станцій, де міняли коней, надавали нічліг та їжу.

 Дізнайтеся! Як на тогочасних дорогах позначали відстань між пунктами призначення?

Які виробничі операції виконують жінки, а які – чоловіки? Чим, на вашу думку, це могло бути зумовлено?

Ісаак ван Шваненбург. Пряхи. XVI ст.

Технічні вдосконалення найкраще використовувалися у нових галузях – виготовленні дзеркал, паперу, книгодрукуванні, де не існувало давніх цехових традицій і суворих обмежень ремісничих статутів. Інколи нововведення доходили й в старовинні галузі: з XVI ст. увійшла в ужиток колісна прядка з підніжкою, яка полегшила і прискорила працю ткача, а також верстат для виготовлення візерунчастих тканин – гобеленів. Проте ремісники боялись конкуренції і розорення, а тому чинили опір усьому новому. Цехи уважно стежили не лише за тим, аби окремі майстри не ставили додаткових верстатів та не перевищували норм виготовлення продукції, а й за тим, щоб вони не застосовували технічних винаходів.

Не дивно, що чимало винаходів так і залишилися лише на папері. Нерідко талановиті проекти втілювались у життя через 200–300 років після їхнього створення. Збереження цехового устрою з його протистоянням технічним нововведенням гальмувало подальший розвиток виробництва.

■ **4. Становлення капіталістичних відносин.** Зміни в економіці неминуче тягли за собою разючі зміни в суспільному порядку. Переважна частина європейського населення, як і раніше, займалася дрібним сільським господарством. На початку XVI ст. більшість селян були особисто вільними, але безземельними, оскільки сеньйори зберегли землю за собою. Селяни могли взяти її тільки в оренду, за яку доводилося платити гроші. Щоб отримати їх, селяни везли на ринок і продавали свою продукцію – зерно, м'ясо, вовну. Такий спосіб господарювання став звичним для середнього прошарку сільського населення. Селянська бід-

Якими засобами Рембрандт зобразив приналежність своїх персонажів до однієї соціальної групи?

Рембрандт ван Рейн. Старійшини суконного цеху. 1661–1662 рр.

нота не мала грошей для оренди землі і йшла в найми до фермерів – заможних селян, які були власниками землі чи великими орендарями. Фермерські господарства працювали на ринок, тому їх власники надавали перевагу вирощуванню прибуткових культур або скотарству. Наймана праця дедалі активніше застосовувалась у селі.

Купці добре розуміли, що найбільші прибутки матимуть, коли підпорядкують собі весь процес – від виготовлення товару до його збуту. Вони стали вкладати гроші у випуск предметів своєї торгівлі, наприклад у виробництво тканин. Деякі городяни, у тому числі лихварі та частина майстрів, яким вдалося накопичити гроші, теж ставали підприємцями. Частина дворянства та фермерів також долучилися до капіталістичних форм ведення сільського господарства. Разом вони склали нову велику соціальну групу – **буржуазію**. Працювали на них ті, хто втратив господарську самостійність і був змушений продавати свою робочу силу: розорені ремісники та «вічні підмайстри», для яких брак грошей робив недосяжним звання майстра, некваліфікована міська біднота. Їхні ряди поповнювали позбавлені землі селяни, змушені шукати застосування своїм робочим рукам у місті. Усі вони ставали **найманими робітниками**.

Стрімко зростали жебракування та бродяжництво. Особливо це відчувалось у містах, куди в пошуках роботи стікалась безліч бідняків. Влада чітко поділяла жебраків на міських та прийшлих: лише «своїм» видавала спеціальний дозвіл на збирання милостині, періодично

Яка головна ідея картини? З якими почуттями художник зобразив своїх героїв?

Пітер Брейгель Старший. Сінокіс. 1565 р.

роздавала одяг і гроші та влаштовувала безкоштовні обіди і притулки. Ці благодійні заходи не поширювалися на «чужих» жебраків, аби не допустити їх надмірного напливу до міста. У цілому, порівняно з добою Середньовіччя, ставлення до жебраків різко погіршилось.

У XVI–XVII ст. в Європі відбувалися важливі зміни. Хоча в більшості країн зберігалися старі феодальні порядки, у найрозвиненіших державах зароджувались і поступово розвивались нові капіталістичні відносини.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як вплинуло відкриття Нового Світу на економічне життя Європи?
2. Які умови є необхідними для виникнення капіталізму? Яким чином вони з'явилися в Європі в XVI–XVII ст.?
3. Яким було становище в аграрному секторі в XVI–XVII ст.?
4. У чому полягають докорінні відмінності мануфактурного виробництва від середньовічного ремесла?
5. Чому підприємці частіше створювали розсіяні, а не централізовані мануфактури?
6. Яким чином вдосконалювалися технічні винаходи попередніх епох?
7. Як технічний прогрес раннього Нового часу вплинув на характер ведення війни?
8. Що штовхало ремісничі цехи до опору технічним нововведенням?
9. Які суспільні зміни відбувались у Європі під впливом розвитку капіталізму?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На контурній карті позначте найбільші промислові центри та порти Західної Європи.
2. Охарактеризуйте основні види нової зброї. Чому застосування вогнепальної зброї внесло зміни в будівництво захисних споруд і в характер ведення війни? Як проявилися ці зміни?
3. Користуючись уривком з «Балади про знаменитого сукнороба Джека з Ньюбері», у зошитах зробіть схему «Сукноробна мануфактура». У таблиці перерахуйте трудові операції, які здійснювали робітники, виготовляючи сукно. Впишіть також, скільки людей працювало у сукнороба Джека на кожній операції.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Пригадайте матеріал параграфу та уважно роздивіться ілюстрації. Уявіть, що ви мешкаєте у великому західноєвропейському місті у XVI–XVII ст. Напишіть розповідь про своє життя від імені 1) купця, 2) «вічного підмайстра», 3) робітниці централізованої мануфактури.

§4. ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В КРАЇНАХ ЗАХІДНОЇ ЄВРОПИ

Поясніть терміни: «буржуазія», «наймані робітники», «розсіяна мануфактура».

- 1. **Домашня оселя.** Як і в епоху Середньовіччя, у XVI–XVII ст. вигляд житла залежав від географічних і кліматичних особливостей місцевості, а також від роду занять і добробуту його власників. На півночі Європи селяни мешкали в будинках з дерева або виконаних у техніці «фахверка» – на дубовому каркасі зводилися засипні поштукатурені стіни. На півдні, де ліси раніше знищили, оселі споруджували з каменю. Дах на півдні був плоским, а на півночі – гостроверхим. Інколи його покривали очеретом, а частіше – соломною, яку в голодні роки згодовували худобі, коли ж замінювали на нову – використовували для удобрення ґрунту. Нерідко тільки перегородка відділяла житлове приміщення від худоби.

Подумайте! Чому на півночі Європи дахи будинків робили гостроверхими, а в південних районах – плоскими?

Зазвичай уся сім'я мешкала в одній великій кімнаті, опалюваній вогнищем для приготування їжі. Меблів було небагато. Навколо стола стояли лави, які на ніч відсували до стін, покривали набитими соломною матрацами або перинами і перетворювали на ліжка. Одяг та інший хатній скарб зберігали у великій скрині. Кухонне начиння теж було скромне: чавунний котел, сковороди й горщики, глечики й жбани, діжки й відра. Їли та пили з дерев'яних або глиняних мисок та кухлів, причому нерідко їх було мало і доводилось користуватися спільним посудом.

Срібна скриня. Фландрія.
XVI ст.

Подумайте! До чого призводило користування спільним посудом?

У містах зберігалось чимало низьких глиняних та дерев'яних хатин, укритих соломною або дранкою. У них, а також у напівпідвалах чи на горищах багатоповерхових будинків, жила міська біднота. Частина бідняків взагалі не мала постійного даху над головою. Часті пожежі змушували городян переходити до будівництва кам'яного житла. Із цією ж метою з XVII ст. дахи почали вкривати черепицею, але вона коштувала дорого й була по кишені не всім. У будинках торговців та ремісників на першому поверсі розміщалися крамниці або майстерня, а також кухня. На другому жила сім'я хазяїна, там знаходились вітальня і спальні. Третій поверх займали підмайстри, учні та слуги. Горище слугувало складом.

Ян Брейгель. Знатне подружжя в селянському домі. 1600 р.

Значно більше уваги почали приділяти внутрішньому оздобленню житла. Підлогу всюди, навіть у небагатих домах, покривали керамічною або кам'яною плиткою. На паркет зрідка можна було натрапити у палацах знаті; мода на нього почалася лише з XVIII ст. У всіх верствах населення – від звичайного селянина до могутнього монарха – зберігався старовинний звичай засипати підлогу взимку солом'яно, а влітку духмяними травами і квітами. На зміну їм приходили солом'яні циновки, а також килими, які клали не лише на підлогу, а й на столи, скрині та навіть на шафи.

Пригадайте! Звідки походить мода на використання килимів у Європі?

Доцята підлога верхнього поверху слугувала стелею для нижнього. Її до XVIII ст. не штукатурили, а обтягували тканиною або розписували візерунками. Оббивними тканинами заможні люди закривали також стіни. Дешеві паперові шпалери (їх називали «доміно») спочатку мали попит тільки в небагатого населення і лише згодом здобули широку популярність. У XVI ст. навчилися робити по-справжньому прозоре скло. Вікон з ним побільшало як у містах, так і в селах, проте повністю витіснити промаслений папір і пергамен скло ще не змогло.

При виборі меблів особливо бралися до уваги їхня зручність та зовнішній вигляд. Асортимент меблів став ширшим, а самі вони – більш практичними та гарними. Їх полірували, прикрашали різьбленням, художнім розписом і позолотою. Широко використовували шафи різного вигляду та призначення: в одних зберігали одяг, в інших – посуд і столове приладдя, у третіх – книжки. Славу найдосконаліших у Європі майстрів і законодавців меблевої моди мали італійські меблярі.

XVI ст. Лист про дім німецького банкіра Раймунда Фуггера

Така пишнота в домі Раймунда Фуггера! Його склепіння підтримують мармурові колони. Він має просторі й красиві кімнати та зали, а найгарніша з них – кабінет самого господаря, із позолоченою стелею та надзвичайно розкішно прибраним ліжком. До нього прилягає каплиця Св. Себастьяна, із стільцями з цінного дерева вельми майстерної роботи. Але головна прикраса його – чудові картини.

Здивувало нас зібрання пам'яток старовини, які ми побачили на верхньому поверсі дому... В одній кімнаті зберігалися монети і бронзові статуї, у другій – кам'яні статуї, деякі з них мали колосальні розміри. Нам розповіли, що всі ці старожитності доставлено сюди з великими затратами з різних країн, в основному з Греції та Сицилії. Сам господар – освічена й благородна людина.

Питання до документа 1. Які речі в будинку банкіра справили найбільше враження на автора листа? 2. Чому в документі вказано, що Раймунд Фуггер – освічена і благородна людина?

Меблі для сидіння – стільці та крісла – робили з високими спинками і вигнутими бильцями; їх обтягували тканиною або шкірою. Столи виготовляли прямокутні та овальні, з ніжками найрізноманітніших форм. Ліжко мало високе узголів'я і піднятий на стовпчиках різьблений дерев'яний полог: він мав захищати сплячих від комах. Постільна білизна використовувалася дуже рідко, ліжко застеляли суконними та шовковими ковдрами. Кімнати прикрашали дзеркалами у вишуканих рамах, підсвічниками, годинниками на підставках, декоративними вазами, шторами і занавісками.

Проте справжнього комфорту не існувало навіть у будинках знаті. Окрема ванна кімната й там вважалася великою розкішшю, як, до речі, й туалет зі зливом води, винайдений у XVI ст. англійцями. Рівень гігієни, порівняно із Середньовіччям, знизився: страх перед хворобами змушував закривати міські лазні. До повного миття тіла ставились як до медичної процедури й влаштовували його в кращому випадку раз на рік. Замість умивання обличчя та руки обтирали вранці мокрим рушником. Серйозну проблему становили опалення й освітлення. Будинок обігрівало кухонне вогнище, каміни та печі. Каміни могли дозволити собі лише багатії, печі були доступнішими. На півдні використовували жаровні. Опалення коштувало дорого, тому нерідко обігрівалася лише одна спальня. Джерелом штучного освітлення слугували смолоскипи, свічки, кухонне вогнище.

Спальня Катерини Медічі

Документ

XVI ст. Розповідь італійського мандрівника про домашній побут мешканців міста Цюріха

У всіх тутешніх будинках одразу після ранішньої молитви служниці, а де їх нема, то й самі господині, починають прибирати кімнати, підмітати коридори й ганок, мити й чистити лави та інше начиння. Кімнати обставлено дуже просто, часто все оздоблення полягає в чистоті та порядку. Найрозкішнішу частину покоїв складають дерев'яні панелі, якими обшивають стіни. На кожній панелі вирізані з горіхового дерева або портрет, або гірлянди. Така обшивка стін захищає від зимових холодів, але темний колір горіхового дерева і лаку, яким покрито соснові панелі, робить кімнати похмурими. Цьому сприяють також вузькі й низькі вікна та незначна висота поверхів. Узимку кімнати обігрівають великими печами.

Начиння мало, й воно небагате. Уздовж стіни та навколо великого столу поставлено довгі лави. Гостям у багатих домах дають дерев'яні стільці, оббиті оксамитом і обшиті золотою або срібною бахромою. Небагаті люди замість оксамиту використовують сукно або шкіру, а зверху кладуть подушки, вишиті жінками родини. Такими ж вишитими килимами покривають у свята й столи. Крісла цей бадьорий і міцний народ дає лише старим та хворим.

Дорогий посуд використовують лише у святкові дні. Повсякденне столове начиння було глиняним та дерев'яним, у багатих – олов'яним.

Питання до документа. *Що, на вашу думку, сподобалось, а що не сподобалось італійському мандрівнику в швейцарському місті Цюріх?*

Чим селянське весілля в Нідерландах було схоже на весільне застілля українців?

Пітер Брейгель Старший. Селянське весілля. 1568 р.

■ **2. Стіл простолюду.** У XVI–XVII ст. Європа ще не звільнилася від страху перед голодом. Їжа основної маси населення залишалась досить одноманітною. Основу раціону складали зернові – пшениця, жито, ячмінь, просо. «Хлібне меню» доповнювали гречка, а на півдні Європи ще й завезена з Америки кукурудза, з яких готували супи та каші. До продуктів масового вжитку належали також боби, горох, сочевиця. М'яса – яловичини, баранини, свинини, курятини – споживали досить багато. Готували страви з дичини – м'яса кабанів, оленів, косуль, зайців, а також куріпок, жайворонків, перепелів. Спеціально для їжі розводили голубів. Свіже м'ясо коштувало дорого, тому на столі простолюду більш звичною була солонина.

У минуле відходила «манія прянощів»: їх вживали вже не так багато, як у Середні віки. Почасти це пояснювалось появою нових овочевих культур – спаржі, шпинату, зеленого горошку, цвітної капусти, помідорів, кабачків, кукурудзи й картоплі, почасти – зменшенням використання несвіжого м'яса. До звичайного раціону європейця входили також сири, яйця, вершкове масло, молоко, оливкова олія. Тривалий час Європа була обмежена в солодощах. Цукор спочатку вважали лікарським засобом і продавали лише в крамницях аптекарів. У XVI ст. його отримували із цукрової тростини трудомістким і дорогим способом. Тому цукор залишався предметом розкоші, хоча його споживання поступово зростало.

Герріт Беркхейде.
Пекар

Франсіско Сурбаран. Натюрморт. 1630–1635 рр.

Майже половина року припадала на пісні дні. Тоді наставала черга дарів моря. Свіжа, але особливо копчена, солена й сушена риба помітно доповнювала та урізноманітила стіл. Балтика і Північне море годували оселедцями, Атлантика – тріскою, Середземномор'я – тунцем і сардинами. Але й далеко від моря води річок, озер та ставків давали чимало риби.

Дізнайтесь! Який раціон харчування в XVI ст. був у переважної більшості міських жителів України? Які з вищеназваних продуктів уживали наші пращури, а про які вони навіть не чули?

Пили переважно натуральне виноградне вино. Справжніми народними напоями були пиво, а в Північній Франції – сидр. До споживання їх спонукала не стільки любов до хмільних напоїв, скільки погана якість води, особливо в містах. Водопроводів існувало мало. Використовували талий сніг, річкову та дощову воду. Особливо небезпечно було пити воду з річок, оскільки в них виливали шкідливі відходи фарбувального, дубильного та інших ремесел. Таку воду очищали, пропускаючи через дрібний пісок, а потім продавали. Щодня на вулицях Парижа лунали

Чому, на вашу думку, художник обрав своїм персонажем водноноса? Як ставилися до цієї роботи в Севільї?

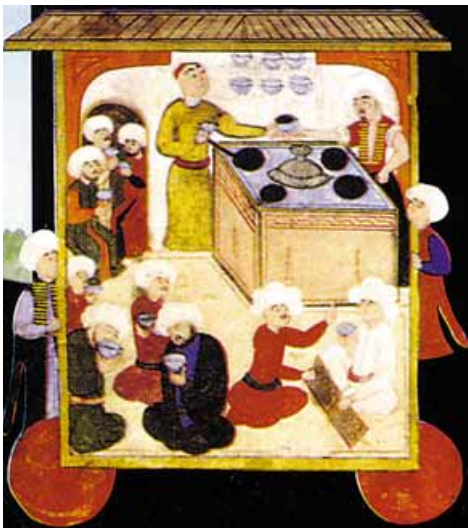
крики 20 тис. водноносів, кожен з яких доставляв по 60 відер води у квартири багатопверхових будинків.

Завдяки Великим географічним відкриттям у Європу проникли нові напої – шоколад, чай і кава. Шоколаду приписували лікувальні властивості, але й побоювались: у Франції противники напою поширювали чутки, начебто в тих, хто вживає шоколад, народжуються чорні діти. Чай з далекого Китаю привезли на початку XVII ст. голландці. Духмяний напій довго залишався привілеєм знаті й лише з XVIII ст. увійшов у широкий вжиток. Особливо до вподоби припала кава, з якою європейці ознайомились у мусульманських країнах. З XVII ст. Париж буквально наповнили мандрівні торговці-вірмени в мальовничих турецьких тюрбанах. Невдовзі розчинили свої двері численні затишні кав'ярні, де за чашкою кави зустрічались і вели нескінченні бесіди аристократи, політики й митці. Повсюди на вулицях з'явилися жінки, які зі спеціальних бачків з краниками та підігрівом продавали звичайним городянам розбавлену молоком гарячу каву.

Дієго Веласкес.
Севільський воднонос. 1620 р.

Турецька кав'ярня. XVI ст.

Бенвенуто Челліні. Сільничка

Подумайте! У яких країнах у наш час традиційно п'ють більше кави, а в яких – чаю?

З XVI ст. запрацювали численні таверни, де за випивкою та закускою можна було поспілкуватися з друзями, пограти в карти або кості. Нерідко такі таверни ставали справжнім притулком для злочинців та шахраїв, особливо в бідняцьких кварталах.

3. Правила пишного застілля. XVI ст. внесло помітні зміни в європейську кухню. Почали звертати увагу не лише на те, чим нагодувати гостей, а й як подати страви, як поводитися за столом. Мета пишного застілля – не лише дати гостям можливість насолодитися смачно приготовленою їжею та гарно сервірованим столом, а й продемонструвати їм багатство і могутність господарської сім'ї.

На великих бенкетах зазвичай подавали так звану «показну страву». Одну з них наприкінці XVI ст. приготував нюрнберзький кондитер Ганс Шнайдер. З неїстівних матеріалів він виготовив хитромудрі замки, башти, фігурки тварин та птахів і наповнив їх паштетами. Усередині цієї величезної споруди кухар сховав справжніх кроликів і білок, а також дрібних птахів. Коли в урочистий момент паштет відкрили, з нього в різні боки розбіглася й розлетілася на потіху гостям уся живність.

Розширився асортимент кухонного начиння і посуду. Поряд з металевими і дерев'яними у хатньому господарстві дедалі частіше використовували скляні, фаянсові та кришталеві вази, келихи, різноманітні блюда, тарілки, салатниці, цукерниці. Їм намагалися надати якомога гарнішого вигляду. Справжнім витвором мистецтва є золота сільничка, прикрашена емаллю і коштовним камінням, яку знаменитий італійський скульптор і ювелір Бенвенуто Челліні зробив для французького короля Франціска I.

ПОДРОБИЦІ

Паоло Веронезе. Весілля в Кані
(фрагмент). 1562–1563 рр.

Віллем Клас. Натюрморт
з ожинним пирогом

Готуючись до бенкету, піклувались про оздоблення зали. Стіни завішували gobеленами та гірляндами з квітів, на видному місці ставили шафу з «парадним» посудом. Столи розміщали літерою «П» і в декілька шарів покривали розкішно вишитими скатертинами. За столами зазвичай сідали попарно – дама з кавалером. Поки чекали першу страву, пили легке вино, пригощались фруктами, слухали музику. Завдання слуг полягало в тому, аби якомога більше здивувати гостей рідкісними витворами кулінарії.

Їжу брали переважно руками, через що використовували багато серветок і упродовж застілля по декілька разів мили руки ароматизованою водою, ллючи її з глечика над спеціальним тазиком. Серед столових приборів головним залишався ніж. Ложкою намагались забезпечити кожного гостя, проте виделки із чотирма зубцями тільки починали входити в ужиток. Не завжди численним гостям вистачало тарілок та келихів, тому ними користувалися разом або по черзі. Застосування столових приборів стало цілком природним наприкінці XVII ст. З'явилися навіть спеціальні, часто розкішно оздоблені футляри, у яких ложки, виделки й ножі клали на стіл.

■ 4. Примхи моди. Європейська мода теж відчула на собі вплив географічних відкриттів. Застосовуючи індійські барвники, фарбували тканини в незвичайні кольори. Використання східних пахоців і прянощів відкрило широкі можливості для створення нових парфумів і космети-

Венеціанські цокколи

Порівняйте, чим відрізнялось вбрання інфанти Ізабелли та Лукреції Борджа?

Лоренцо Лотто. Портрет Лукреції Борджа. Бл. 1510 р.

Алонсо Санчес Коельо. Інфанта (принцеса) Ізабелла. 1579 р.

ки. Вживання тютюну викликало попит на трубки та табакерки, форма і вигляд яких змінювались відповідно до вимог моди.

Уже на світанку Нового часу європейські країни встановили між собою більш-менш постійні торгові та дипломатичні контакти: Європа почала жити єдиним життям. Виникла й загальноєвропейська мода, яку диктували найвпливовіші з політичної точки зору держави. На межі XV–XVI ст. її законодавцями були італійці. На спідню сорочку вони вдягали вузький костюм, а на нього – більш просторий верхній одяг. Серед жінок поширився звичай ходити з непокритою головою. Тому вони приділяли велику увагу зачіскам і головним прикрасам – діадемам, вінкам і сіткам. Венеціанські модниці, аби виглядати вищими на зріст та стрункішими, взували цокколи – туфлі-«копитця» на високій платформі. Таке взуття ускладнювало та уповільнювало рух, але куди поспішати в місті, де все життя підпорядковане повільній течії води у каналах?

У XVI ст. провідна роль в європейській політиці перейшла до Іспанії. Моду теж диктували іспанці. Вони створили чоловічий строгий костюм темних тонів із застебнутим наглухо комірцем. За любов до чорного вбрання іспанців у інших країнах презирливо називали «воронами». Щоправда, інколи про колір в одязі знати можна було лише здогадуватися, так рясно він був оздоблений коштовним камінням, золотом та срібною ниткою. По всій Європі набули популярності короткі іспанські плащі та маленька вузька борідка – еспаньолка. Взувались іспанці в м'які вузькі туфлі, прикрашені схожими на кігті розрізами, – так звані «вовчі лапи». Голову покривав твердий капелюх з вузькими краями.

Жіноча іспанська мода на довгі роки подарувала світові спідницю на жорсткому металевому каркасі. Такий костюм важив чимало, і хода знатної дами набувала особливої величності. Вбрання доповнювали сережки, каблучки, намиста і ланцюжки, а також віяло із страусячого пір'я та тонкий носовичок, оброблений вишуканим мереживом. Від часів арабського панування жінки зберегли звичай, виходячи на вулицю, покривати голову темним покривалом. Згодом воно перетворилось на знамениту іспанську мантилью із чорного мережива.

У XVI ст. іспанці почали вирощувати завезену з Нового Світу картоплю. З неї навчилися отримувати крохмаль, який здійснив справжній переворот у європейській моді. Підкрохмалений комірць ставав твердим, завдяки чому можна було збільшувати його розміри. Невдовзі він уже нагадував справжні «млинові жорна». Такий комірць тісно обхоплював шию, тому голову доводилося тримати високо підведеною. Ця постава цілком відповідала образу гордого аристократа-іспанця.

Щоб надати комірцю жорсткої складчастої форми, його пліли спеціальними щипцями, а потім обшивали тонким візерунчастим мереживом. Ціна готового комірця була дуже високою. Аби під час трапези не забруднити і не зіпсувати дорогу річ, наприкінці XVI ст. згадали про давній винахід античності – виделку. Відтоді серед знаті стало непристойним їсти руками.

Пригадайте! Який вигляд мали модні дами в XVI ст. в Україні?

Ісаак Олівер Річард Секвілл.
Іспанська мода в Англії. 1616 р.

Із XVII ст. центр моди перемістився у Францію. Взнявши за основу іспанський костюм, французи підійшли до справи творчо. Вони зробили вбрання більш вишуканим і яскравим, рясно прикрасили його коштовностями. Тоді ж набув популярності голландський стиль – капелюх з високою тулією та відкладний комірць.

У XVI ст. навчилися плести панчохи. Кишень ще не придумали, тому всі дрібниці тримали в гаманці, прикріпленому ланцюжком до пояса. Ознакою заможності був одяг, оздоблений хутром. Із XVII ст. серед знаті поширився звичай спати в нічних сорочках, але в широкий ужиток спідня білизна ввійшла лише з XVIII ст. Тільки після цього почали відступати захворювання шкіри.

Одяг простих людей не був таким розкішним, хоча частина з них могла дозволити собі вбрання з льону, тонкого

сукна, шовку і прагнула, особливо в містах, дотримуватися моди. Біднота носила одяг з грубого полотна, вигляд якої мало змінювався з плином часу.

Цілі армії кравців, шевців та капелюшників заробляли на хліб завдяки забаганкам моди. Зміна фасонів щоразу давала новий поштовх розвитку виробництва і торгівлі. Гонитва за модою не була марною прихочю, вона рухала суспільство вперед.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Як змінився, порівняно із Середньовіччям, внутрішній вигляд житла? Чи комфортними можна вважати оселі європейців раннього Нового часу?
2. Як вплинули Великі географічні відкриття на харчування європейців?
3. Чому європейці в ранній Новий час стали менше вживати прянощів?
4. Як проходили пишні застілля та з якою метою їх влаштовували?
5. Яким був стан гігієни і як це позначалося на здоров'ї тогочасних людей?
6. Що нового принесли географічні відкриття в європейську моду?
7. Чому в XVI ст. законодавицею моди стала Іспанія і як виглядало вбрання іспанців?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Опишіть селянський побут за картиною Яна Брейгеля на с. 46.
2. У зошитах складіть таблицю «Найважливіші нововведення раннього Нового часу в повсякденному житті європейця». Розділіть її на чотири колонки: 1) предмети вжитку та посуд; 2) одяг; 3) житло та меблі; 4) продукти харчування та напої.
3. На стрічці часу позначте, які країни були законодавицями моди в певні періоди. Прокоментуйте, із чим це, на вашу думку, було пов'язане.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Уявіть, що ви запрошені на бенкет до знатної особи XVI ст. Складіть розповідь про те, чим вас пригощали та поведінку гостей за столом.

§ 5. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 1

Варіант 1. Наслідки Великих географічних відкриттів для історії людства

Прочитайте текст та пригадайте матеріал § 1. Об'єднайтесь у дві команди та проведіть диспут, під час якого одна команда буде наводити аргументи про позитивні наслідки Великих географічних відкриттів у різних сферах, а друга – про негативні.

Великі географічні відкриття справили на сучасників приголомшливе враження. Вони відкрили перед ними новий світ і нові життєві горизонти.

Встановлення постійних зв'язків між Європою й усіма нововідкритими землями змінило характер торгівлі. Тепер головна роль відводилася не внутрішнім морям, а океанам: відбувалося переміщення основних торговельних шляхів із Середземного і Балтійського морів у води Атлантики. Це спричинило занепад старих торговельних центрів – Венеції, Генуї, Марселя, Барселони та міст німецької Ганзи. У центрі ділового життя опинилися океанські порти: спочатку Лісабон, Севілья й Антверпен, а згодом – Амстердам і Лондон. Торгівля дедалі міцніше зв'язувала раніше ізольовані континенти в єдине ціле: народжувався світовий ринок.

Подумайте! Чому занепали старі торговельні центри, адже товари, якими вони торгували, залишалися достатньо важливими для європейців?

Географічні відкриття поклали початок колоніальному розподілу світу. Утворилися колоніальні імперії, а колонізація приречла цілі народи на рабство та вимирання. Мільйони жителів Америки, Азії та Африки загинули від занесених завойовниками хвороб і жорстокого гноблення. Для корінних американців вторгнення європейців перетворилося на справжній жах – втрату власної історії та самобутньої культури.

Зустріч двох світів внесла зміни в побут і звички. Європейці запозичили в індіанців і навчилися вирощувати чимало сільсько-

Індіанські прикраси

господарських рослин. Повсюдне розведення в Європі картоплі помітно зменшило загрозу голоду. Кукурудза припала до смаку людям, а також пішла на корм худобі. Зі зростанням виробництва в Новому Світі цукру він став доступним не лише для багатіїв, а й для простолюду. На столах європейців з'явилися томати, квасоля, стручковий перець, какао, ананаси, різноманітні страви з тріски та лососевих риб. З Америки привозили хіну і бальзами, які успішно використовували в медицині. Однією з улюблених розваг стали індіанські ігри з пружними каучуковими м'ячами, попередники сучасних волейболу і баскетболу. На жаль, європейці перейняли в індіанців і деякі шкідливі звички – курити наркотичні трави і пити настої з них. У свою чергу, завойовники збагатили Новий Світ такими культурами, як пшениця, ячмінь, рис, жито, виноград, апельсини, лимони, груші, сливи, яблука, мигдаль, олива. Вони ввезли сюди цукрову тростину, бананове дерево, свиней, коней, кіз і овець.

Варіант 2. Доколумбові цивілізації Америки

Прочитайте текст підручника та складіть у зошитах порівняльну таблицю «Найвагоміші досягнення доколумбових цивілізацій». Позначте, з якими давніми цивілізаціями зустрілись європейці в Новому Світі, хто був їхніми вождями, які здобутки вони мали в різних сферах економіки та культури. Обміняйтеся зошитом із сусідом і визначте, що у вас спільного, а що відмінного. Після цього вчитель може провести дискусію про можливі перспективи індіанських цивілізацій Америки, якби вони не були захоплені європейцями.

У ході Великих географічних відкриттів європейці відкрили для світу не знайомі раніше, неповторні індіанські цивілізації. Старий світ був вражений оригінальною культурою та мистецтвом цих народів не менше, ніж незліченними скарбами, якими вони володіли. Історія цивілізацій доколумбової Америки сягає сивої давнини. Вона є цікавою не лише сама по собі, їх досягнення вплинули на розвиток усього світу.

Перші міста-держави народу майя з добре налагодженою системою управління з'явилися на початку нашої ери на території сучасної Мексики та інших держав Центральної Америки. Майя – єдиний з народів доколумбової Америки, який мав писемність у вигляді ієрогліфів. Свої книги (кодекси) майя писали фарбами на довгих смугах матеріалу, виготовленого з рослинних волокон, а потім вкладали у футляри. При храмах існували бібліотеки. Майя мали свій календар, уміли визначати затемнення Сонця і Місяця. Вони першими ввели в математику поняття нуля.

Історія ацтеків до їхньої появи в другій половині XII ст. в Центральній

Календар Майя

Мапа Теночтітлана. 1524 р.

Мексичі сповнена загадок. Свою батьківщину вони називали островом Астлан («там, де живуть чаплі»). Місцезнаходження острова й досі залишається невідомим, але саме від нього походить слово «ацтек». Кочові мисливці-ацтеки були дуже войовничими й підкорили собі численні індіанські племена. Виникла могутня імперія зі столицею Теночтітлан (сучасний Мехіко).

Ацтеки були вправними землеробами, чудово володіли гончарним та збройним ремеслом, знали секрети обробки металів. Коли Ернан Кортес ступив у володіння правителя ацтеків Монтесуми, той, аби припинити просування завойовників, вислав назустріч їм своїх послів з дарунками для іспанського короля. Серед безлічі коштовностей знаходились прекрасні витвори індіанських майстрів – розкішний посуд, вишукані прикраси, досконалі фігурки звірів. Така щедрість, утім, не врятувала Монтесуму та його народ від підступного знищення.

На відміну від основної маси індіанських ювелірних виробів, безжально переплавлених європейцями в золоті зливки, дарункам Монтесуми пощастило. Вони потрапили прямо до короля і тому збереглися. Згодом вони справили незабутнє враження на відомого німецького художника Альбрехта Дюрера. Він згадував: «За все своє життя я не бачив нічого, що б так порадувало моє серце, як ці речі. Отже, я бачив серед них чудові, найдосконаліші речі й дивувався такій обдарованості людей далеких країн».

Мачу-Пікчу – місто інків. Сучасний вигляд

Найбільшою державою стародавньої Америки була імперія інків із центром у місті Куско, що лежала високо в горах (на території сучасного Перу). Самі інка свою батьківщину називали «Тауантинсуйу» – «чотири поєднаних сторони світу». Інка (саме слово означало «правитель») обожнювали сонце і були прекрасними астрономами. Вони успішно займалися землеробством, розводили гурти лам, виготовляли якісні тканини. Інка винайшли оригінальне вузликове письмо – «кіпу». Воно мало вигляд шнура, до якого у вигляді підвісок прив'язували різнокольорові нитки. Комбінування таких ниток давало змогу робити потрібні «записи». Один із знайдених зразків «кіпу» важить 6 кг. Місто Куско зустріло загарбників-європейців дивовижними палацами, храмами та площами, а від чотирьох воріт столиці починалися дороги, які вели в чотири сторони світу.

Конкіста зруйнувала стародавні індіанські цивілізації. Древні держави та культури були стерті з лиця землі. Самі ж майя, ацтеки, інка та інші доколумбові народи Америки перетворилися на рабів або були масово фізично знищені. Таким чином, Великі географічні відкриття мали сумні та трагічні сторінки у своїй історії.

Розділ 2

ЄВРОПЕЙСЬКЕ ВІДРОДЖЕННЯ. РЕФОРМАЦІЯ В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

§6. ДОБА ВІДРОДЖЕННЯ

§ 6

ДОБА ВІДРОДЖЕННЯ

§ 7

ПРАКТИЧНЕ
ЗАНЯТТЯ 2

§ 8

РЕФОРМАЦІЯ
В НІМЕЧЧИНІ

§ 9

НАСТУП НА
РЕФОРМАЦІЮ

§ 10

НАРОДЖЕННЯ
НОВОЇ
ЄВРОПЕЙСЬКОЇ
НАУКИ

Пригадайте! Що ви знаєте про гуманістів з історії Середніх віків?

- **1. Нова культура.** На межі XIV–XV ст. в Італії зародилася нова культура, яку згодом назвали **Відродження** (франц. – *Ренесанс*). Творці її вважали свій час, коли почала відроджуватися античність, періодом піднесення культури після «тисячолітнього занепаду» Середньовіччя. Стверджувалася велич людини, сила її розуму і творчих здібностей, наголошувалося на потребі цінувати людину за особисті заслуги, а не за родовитість чи багатство, проголошувалося її високе покликання в земному житті.

Новий ідеал людини не випадково виник саме в Італії. Тут панував вільний дух купецьких

республік, порядки в квітучих містах-державках були демократичнішими, ніж у країнах з монархічною формою правління. Головну роль у житті Венеції, Флоренції та інших міст-держав відігравали купці, банкіри та підприємці – люди з комерційною хваткою і великим досвідом ведення дальньої торгівлі та фінансових операцій. Вони мали блискучу освіту, знали мови й нерідко виконували відповідальні дипломатичні доручення. З них формувалися виборні органи міського самоврядування, а суперництво в боротьбі за владу вимагало здатності до енергійних дій, красномовства, лідерських якостей. Усе це сприяло появі нової людини – життєстійкої, заповзятливої, сміливої та рішучої. Для неї втрачали привабливість середньовічні ідеали аскетизму і презирства до земного буття; на зміну їм приходив потяг до багатства й радощів життя.

 Подумайте! Як антична культура вплинула на культуру Відродження?

Творцями нового розуміння сенсу й цінностей життя були **гуманісти**. На противагу традиційному для Середньовіччя приниженню людини вони вважали її найвищою цінністю і центром Всесвіту. Їхнім ідеалом стала всебічно розвинена особа, яка гармонійно сполучала духовну і фізичну досконалість. Гуманісти розуміли, що створення нової людини слід починати з дитинства і тому особливу увагу приділяли освіті. Вони наполягали на вихованні в молодого покоління чесності, гідності, патріотизму і відданості батьківщині. У деяких італійських містах відчинили двері гуманістичні школи, куди з'їжджалися учні з різних країн.

Документ

XV ст. З «Життя Вітторіно да Фельтре» Франческо Кастільоне

Упродовж восьми років я був у школі Вітторіно і навчався у нього звичаїв і наук. Своїм працелюбством і старанністю Вітторіно здобув велику популярність як добра людина і найкращий наставник. 22 роки він працював у Мантуї, виховуючи дітей правителя та інших юнаків. Бідних хлопців, яких Вітторіно вважав здібними до навчання, він утримував за власний кошт, надавав їм притулок, допомагав книжками, харчами, одягом.

Він ніколи не сідав до вогню, навіть у дуже холодну зиму, і казав, що зігріватися краще фізичними вправами, ніж біля вогнища. Тому юнакам, які в нього навчались, він наказував щодня грати з м'ячем, бігати, стрибати. Він казав, що це дуже сприяє не лише тренуванню тіла та укріпленню здоров'я, а й загострює розум.

Його учнів ніколи не били або били рідко, а тих, хто нехтував читанням, карали так: їх змушували продовжувати заняття тоді, коли інші отримували дозвіл піти погуляти чи розважитися. Якщо ж Вітторіно несподівано виявляв серед учнів брехуна, злодія, задираку чи непристойного в словах і справах, тоді ніхто не міг врятувати винуватця від покарання. З його школи виходила найкраща й найосвіченіша молодь, яка стікалася до нього з усіх областей Італії.

Питання до документа. 1. На якій підставі автор стверджує, що Вітторіно да Фельтре – добра людина і найкращий учитель? 2. Які дії наставника могли стати зразком для його учнів? 3. Чому в цю школу приїжджали вчитись з усієї Італії?

Санті ді Тімо.
Нікколо Макіавеллі. XVI ст.

Гуманісти походили з різних верств населення – купецтва, знатних родин, міського середовища. Відрізнялись вони й родом занять. Серед них були переписувачі книг і бібліотекарі, вчителі та університетські професори, богослови й політики, високі посадовці й митці.

Гуманістів XVI ст. цікавили і закони розвитку держави. Видатним істориком і політиком був автор знаменитого трактату «Державець» флорентієць **Нікколо Макіавеллі** (1469–1527), який неодноразово повторював, що його найулюбленішим заняттям є «розмірковувати про державне мистецтво» – політику. Палкий патріот своєї батьківщини, Макіавеллі жив у добу, коли Італія залишалася роздробленою і через це неодноразово потерпала від грабіжницьких вторгнень чужоземних армій. Вважаючи, що головною перешкодою до об'єднання була корислива політика

папства, Макіавеллі не сумнівався, що в таких умовах врятувати країну й створити єдину міцну Італію здатен лише сильний правитель, причому задля досягнення великої мети він міг діяти підступно, безжально та нечесно.

Чимало людей думали так само, але заявити про це відкрито наважився саме Макіавеллі. Тому нерідко вважається, що, вихваляючи негативні якості правителів, він звільнив політику від моралі. Виникло навіть поняття «макіавеллізм» – політична безпринциповість. Насправді ж, Макіавеллі першим сказав, що політика є самостійною сферою діяльності зі своїми власними законами і принципами. Її важко суміщати з поняттями моралі, а гучними моральними гаслами політики нерідко лише прикривають непривабливі цілі. Макіавеллі мріяв про єдину Італію й окреслив шляхи та засоби для досягнення цієї мети. Його твір – не утопія, а книжка про реальні політичні дії.

 Подумайте! Прокоментуйте думку Макіавеллі, що заради досягнення великої мети політик може діяти підступно й безжально.

■ **2. Гуманізм за межами Італії.** Із середини XVI ст. нова культура виходить за межі Італії та починає розвиватися в інших європейських країнах – Німеччині, Франції, Англії, Нідерландах, Іспанії. За Альпами, на теренах колишнього «варварського світу», сліди римської давнини були не такими глибокими, як в Італії. Тут гуманісти, подібно до італійців, теж захоплювались античністю, але вони значно більше уваги приділяли власному минулому – історії германських народів та Середньовіччю в цілому. Повсюди існували університети – осередки наукових знань. Винайдення книгодрукування зробило головним джерелом знань книжку і тим сприяло успішному поширенню ідей гуманізму.

Справжнім вождем гуманістів на початку XVI ст. став **Еразм Роттердамський** (1469–1536) – найвидатніша постать Північного Відродження.

Син голландського священника, Еразм (справжнє ім'я – Герхард Герхардс),

Герб Флоренції

*Ганс Гольбейн Молодший.
Еразм Роттердамський. 1523 р.*

Джуліо да Сан Галло. Вигляд ідеального міста

народився в Роттердамі. Він рано втратив батьків і був змушений самотужки торувати собі дорогу в житті. Після закінчення школи Еразм став ченцем, однак згодом залишив монастир задля навчання в університеті. Монархи різних країн Європи запрошували його до себе на службу, але всім їм Еразм відмовив, не бажаючи втрачати свою незалежність. Він вважав, що не належить якомусь одному народу, і називав себе «громадянином світу». І справді, Еразм жив, навчався і писав свої твори в багатьох країнах Європи. Особливої популярності набув твір Еразма «Похвала Глупоті», який він присвятив найкращому другу – **Томасу Морю**.

Ганс Гольбейн Молодший.
Томас Мор. 1527 р.

Томас Мор був людиною винятково порядною, справедливою і шанованою. Спостерігаючи страждання народу, він написав свою знамениту «Утопію». Розповідь ведеться від імені бувалого мандрівника Гітлодея. Він розповідає про жорстокі порядки в тогочасній Англії і, на противагу, – про щасливий острів, де немає приватної власності та бідності, усі працюють і живуть у мирі та злагоді. Тут не існує грошей, кожен отримує «все за потребою». Утопійці мешкають великими сім'ями в упоряджених будинках, харчуються разом у громадських їдальнях-палацах. Проте це зовсім не означає примітивного загального зрівняння. Обдарована молодь звільняється від фізичної праці і вивчає

науки. Усі інші після шестигодинного робочого дня можуть за бажання навчатись, займатися спортом, розважатись. Утопійці переконані, що щастя людини полягає в її гармонійному розвитку, а також у розумному поєднанні праці та відпочинку. Державою управляють шановані вчені, а знаком їхньої влади замість корони слугує пучок колосся.

«Утопія» мала величезний успіх у читачів. Траплялися навіть люди, які вірили в справжнє існування щасливої країни і були готові вирушити на її пошуки.

Подумайте! Чому книжка «Утопія» мала велику популярність серед читачів?

Документ

XVI ст. З «Утопії» Томаса Мора

Після неодноразового та уважного спостереження за всіма процвітаючими сьогодні державами я можу присягнутися, що вони є змовою багатіїв, які під іменем і вивіскою держави піклуються про свій власний зиск. Усі ці люди абсолютно нічого не роблять... Життя їхнє минає серед блиску і розкошів, у ледарстві й марних заняттях. З іншого боку, людей гнітить сьогодні безплідна, дармова праця та вбиває думка про злиденну старість. Я переконаний, що розподілити все порівну й справедливо, а також успішно управляти справами людськими неможливо інакше, ніж повністю знищивши власність.

Питання до документа. 1. Як англійський гуманіст висловлюється на адресу держави і тих, хто тримає у своїх руках державну владу? 2. Визначте своє ставлення до твердження Т. Мора, що знищення власності зробить людей щасливими.

Вершиною іспанської літератури XVI ст. і водночас початком європейської літератури Нового часу стала творчість Мігеля Сервантеса (1547–1616).

Сервантес походив із збіднілого дворянського роду. Не маючи можливості отримати серйозну освіту, Мігель читав усе і зміг набути широких знань. Більшу частину свого буремного життя Сервантес залишався солдатом, а потім став збирачем податків. Не маючи ніякого хисту до цього заняття, бідолаха навіть на деякий час опинився за ґратами. Після звільнення покинув службу і зайнявся літературною творчістю.

Роман Сервантеса «Премудрий ідальго Дон Кіхот Ламанчський» одразу приніс автору загальне визнання. Твір був задуманий як пародія на рицарські романи. Його герой, напівзлиденний дворянин Алонсо Кохано, живе в сільській глухомані, безперервно читає рицарські романи і марить про власні подвиги в дусі цих романів. Самотній ідальго робить своїм зброєносцем звичайного селянина Санчо Пансу – людину тямущу і простодушну водночас. Разом вони вирушають на пошуки слави.

Подвиги безстрашного ідальго виглядають безглуздими і кумедними, але він

Мігель Сервантес

Пам'ятник Дон Кіхоту та Санчо Пансі в Мадриді

мріє про те, щоб «повсюдно панували дружба, любов і злагода». І поступово на зміну іронії приходить симпатія до Рицаря Сумного Образу, який великодушно захищає слабких і допомагає знедоленим. Сьогодні «Дон Кіхот» – друга після Біблії книжка за кількістю мов, якими її перекладено.

Подумайте! Чому образ Дон Кіхота приваблює людей в різних країнах світу вже майже п'ять століть?

- **3. Мистецтво Високого Відродження.** Наприкінці XV – у першій третині XVI ст. відбувся небачений злет літератури, живопису, архітектури, завдяки цьому цей період отримав назву **Високе Відродження**. Він дав світові новий тип творчої людини – особистість, обдаровану численними талантами, сильну духом, оригінального мислителя і митця. Цих творців нащадки не випадково порівнювали з давньогрецькими титанами, які не боялися вступити в суперництво із самими олімпійськими богами.

Леонардо да Вінчі.
Автопортрет. Бл. 1515 р.

В історії людства нелегко відшукати ще одну таку геніальну людину, як **Леонардо да Вінчі (1452–1519)**.

Леонардо мав добру вдачу, був напоручуд вродливим і сильним – міг голоруч гнути підкови і перевершував усіх у фехтуванні та плаванні. Його інтереси не знали меж. Він залишив 14 томів рукописів, на сторінках яких збереглися малюнки численних винаходів: проекти підводного човна, гелікоптера, парашута, розвідних мостів, кулемета, танка, плавильних печей, автоматичного ткацького верстата та інші. Усі вони набагато випередили свій час.

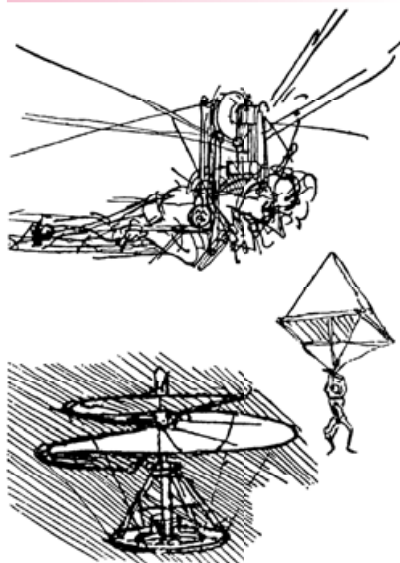
Леонардо народився в невеликому місті Вінчі поблизу Флоренції. Помітивши неабиякі здібності хлопчика до малювання, батько віддав його навчатися до флорентійського художника Андрєа Верроккьо. Через шість років учитель доручив Леонардо написати на своїй картині ангела. Розповідали, що, побачивши постать, зображену Леонардом, учитель зрозумів, як учень перевершив його, і з того часу не брав пензля до рук.

Леонардо не мав університетської освіти, проте це не завадило йому стати справжнім зразком усебічно розвиненої людини. Він захоплювався математикою, фізикою, анатомією і ботанікою, був конструктором, поетом, музикантом і мислителем, а свої енциклопедичні знання отримав завдяки нестримному потягу до знань і безмежному працелюбству. Все свідоме життя Леонардо спав по 15 хвилин кожні 4 години, тобто значно менше, ніж звичайні люди. Першочергове значення Леонардо надавав досвіду, вважав його головним джерелом знань про людину та світ.

Найголовнішим з усіх занять для Леонардо завжди залишався живопис. Один з найкращих творів митця – фреска «Таємна вечеря», написана на біблійний сюжет в одному з міланських монастирів. Христос прощається зі своїми учнями, він знає про зраду Іуди й свої майбутні муки. Зображений драматичний момент трапези, коли Христос вимовив фатальні слова: «Один із вас зрадить мене». Вони викликають в апостолів бурхливі почуття – відчай, переляк, подив, гнів. Дехто обурено вскакує з місця. Аби не створювати враження штовханини, художник об'єднав персонажі в чотири групи по три постаті в кожній і розмістив їх ліворуч і праворуч від Христа. Леонардо відмовився від традиційного зображення Іуди з іншого боку стола, але зрадника легко впізнати: він відкинувся назад, стискаючи в руці гаманець з платою за зрадництво.

На які сучасні літальні засоби схожі ці креслення?

Леонардо да Вінчі.
Креслення літального апарата

Дізнайтесь! У яких музеях зберігаються ці полотна Леонардо?

Леонардо створив низку чудових портретів, найбільш ушлюбленими з яких є зображення Чічілії Галерані («Дама з горностаєм») і Мони Лізи («Джоконда»). На цих картинах художник уміло передав сяйво очей, загадкову усмішку і характер своїх персонажів.

Леонардо да Вінчі. Таємна вечеря.
1495–1497 рр.

Яке враження на вас справили картини Леонардо да Вінчі?

Леонардо да Вінчі. Дама з горностаєм. 1485–1490 рр.

Леонардо да Вінчі. Мона Ліза («Джоконда»). 1503–1506 рр.

Видатною постаттю Високого Відродження був **Мікеланджело Буонарроті** (1475–1564) – автор неперевершених творів скульптури, живопису, архітектури та поезії. Навчаючись у Флоренції при дворі Лоренцо Медічі, він відкрив для себе красу античного мистецтва і отримав можливість спілкуватися з відомими гуманістами. У двадцятирічному віці Мікеланджело відвідав Рим і створив там одну зі своїх найзнаменитіших скульптур – «П'єту» («Оплакування Христа»).

Мікеланджело Буонарроті. П'єта. Кін. XV ст.

Мікеланджело Буонарроті. Саркофаг Джуліано Медічі. XVI ст.

*Мікеланджело Буонарроті.
Давид. Поч. XVI ст.*

*Мікеланджело Буонарроті.
Мойсей. 1513–1515 рр.*

ПОДРОБИЦІ

Скульптура викликала захоплення у римлян, але ніхто з них не знав Мікеланджело. Знавці сперечались, хто є автором цього прекрасного твору, і називали імена уславлених римських скульпторів. Тоді Мікеланджело вночі прийшов у церкву, де було виставлено «П'єту», і висік на ній гордий надпис: «Мікеланджело Буонарроті, флорентієць, виконав».

Дізнайтесь! Де зараз зберігається «П'єта» Мікеланджело?

Так до Мікеланджело прийшла слава. Повернувшись до Флоренції, він зробив колосальну (5,5 м заввишки) мармурову статую Давида – молодого пастуха, який, за біблійною легендою, переміг велетня Голіафа. Попередні митці сприймали перемогу юного Давида над грубою силою як результат Божої допомоги, а тому зображували його невеликим і слабким. Мікеланджело створив зовсім іншого Давида – сильного атлета, чия перемога є його власною заслугою. У Мікеланджело Давид втілює безмежну могутність людини. Флорентійці помістили скульптуру перед будинком уряду республіки.

Мікеланджело вважав себе лише скульптором, але це не завадило йому, справжньому титану Відродження, бути великим художником і архітектором. Його головна живописна робота – розпис плафона (стелі) Сикстинської капели в Римі. Тут яскраво виявився характер художнього дару Мікеланджело: його приваблювали не тихі й спокійні сюжети, а створення бунтівних і героїчних образів.

За чотири роки Мікеланджело один розписав стелю площею близько 600 квадратних метрів! У 300 постатях він зобразив історію людства – від перших днів Творіння до Всесвітнього потопу. Мікеланджело працював без помічників, у дуже складних умовах: при кепському освітленні, лежачи на спині на спеціально виготовленому помості. Це був справжній подвиг.

Розпис замовив Папа Юлій II, який постійно хотів усе бачити і дуже заважав художнику працювати. Врешті під час чергового візиту докучливого Папи роздратований Мікеланджело скинув на нього дошки зі свого помосту. Відтоді художник здобув спокій.

Справжніми шедеврами стали зведені Мікеланджело гробниці Папи Юлія II в Римі і родини Медічі у Флоренції. Геній великого митця втілювався в соборі Святого Петра в Римі. Він завершив цю будову, розпочату іншим архітектором, і увінчав її грандіозним, піднесеним угору куполом, який ізсередини здається легким і пронизаним світлом. Прекрасний купол Мікеланджело височіє над Вічним містом як гідний пам'ятник його творцю.

Документ

XVI ст. Зі спогадів друга Мікеланджело, Антоніо Кандіві

Розписуючи Сикстинську капелу, Мікеланджело настільки привчив свої очі дивитися вгору на склепіння, що потім, коли роботу закінчив і почав тримати голову прямо, майже нічого не бачив, і коли йому доводилося читати листи та папери, мусив тримати їх високо над головою. Потроху він знову почав звикати читати, дивлячись прямо перед собою або вниз. Ця обставина свідчить, з якою... старанністю Мікеланджело працював над розписом капели.

Питання до документа. Як Антоніо Кандіві описує старанність Мікеланджело під час розпису Сикстинської капели?

Рафаель Санті.
Дама в покривалі. Бл. 1513 р.

Світлим генієм Відродження називають Рафаеля Санті (1483–1520). Його творчість – це зразок піднесеної краси, досконалості й гармонії. Син художника з міста Урбіно, Рафаель з дитинства жив у атмосфері живопису. Зовнішня краса, доброта й ніжність характеру поєднувались у ньому з величезною працьовитістю.

Найулюбленишим образом майстра була Мадонна – втілення материнської відданості й любові. Вершиною творчості стала «Сикстинська Мадонна» – зображення прекрасної молодої жінки з немовлям на руках. Сповнена скорботи Марія передчуває трагічну долю своєї дитини та все ж несе людям сина як спокутну жертву.

Талант Рафаеля виявився рано, і Папа запросив його розписати парадні зали (станці) Ватиканського палацу. Одна з фресок цієї серії, на якій зображені давньогрецькі філософи і вчені, отримала назву «Афінська школа». Декому з її персонажів Рафаель надав риси своїх знаменитих сучасників: величний Платон – це Леонардо, глибоко замислений Геракліт – Мікеланджело, а один з учнів – сам Рафаель.

Рафаель Санті. Сикстинська Мадонна. 1515–1519 рр.

Рафаель Санті. Афіньська школа. Фрагмент. 1509–1511 рр.

Рафаель прожив усього тридцять сім років, але встиг зробити так багато і залишив такі неперевершені шедеври, що його самого називають Божественним, а період, коли він жив і працював, – добою Рафаеля.

■ **4. Північне Відродження.** Коли ми говоримо про Північне Відродження, то маємо на увазі мистецтво країн Північної Європи, яке склалося під впливом Італії. У ньому довше зберігалися середньовічні традиції: тут людина – не центр Всесвіту, як в Італії, а лише його частка, таке

саме творіння Бога, як і навколишнє середовище. Тому предметом уваги північноєвропейських художників стали небеса і сонячне світло, вода і каміння, рослини і тварини, сама людина, її житло і результати її праці.

Найяскравішим представником мистецтва Німеччини був **Альбрехт Дюрер** (1471–1528). Він народився в сім'ї ювеліра й навчався батьківського ремесла, поки потяг до живопису не змусив юнака порушити сімейну традицію. Дюрер став визнаним майстром друкованої гравюри – відбитка з малюнка, нанесеного на дерев'яну або мідну дошку та розмноженого за допомогою друкарського преса. Славу принесли йому картини, присвячені релігійним сюжетам, а також портрети сучасників.

Альбрехт Дюрер. Автопортрет в образі Христа. 1500 р.

Різномічно обдарована людина, Дюрер складав вірші та написав декілька книжок про секрети живописної майстерності. Подібно до італійських художників, він був переконаний у високому призначенні свого мистецтва, усвідомлював себе «князем живописців», як його називали на батьківщині. Доказом того є його автопортрети – зображення людини, упевненої у своєму таланті.

Документ

XVI ст. Еразм Роттердамський про творчість Альбрехта Дюрера

Чого тільки не може він виразити в одному кольорі? Тінь, світло, блиск, виступи й заглибини, завдяки чому кожна річ постає перед нами не лише однією своєю гранню. Гостро схоплює він правильні пропорції та їх взаємну відповідність. Чого тільки не зображує він, навіть те, що неможливо зобразити, – вогонь, промені, грім, зірниці, блискавку, завісу туману, всі відчуття, почуття, нарешті всю душу людини, яка виявляється в рухах її тіла, ледве не сам голос. Усе це він з такою майстерністю передає найточнішими штрихами, і при цьому лише чорними, що ти образив би твір, якби захотів внести в нього фарби.

Питання до документа. З якими почуттями описує Еразм Роттердамський творчість Альбрехта Дюрера?

Дух тривожного, суперечливого XVI ст. відобразив один з найнезвичайніших художників – нідерландець **Ієронім Босх** (1450–1516). Його картини, наповнені фантастичними постатями, небаченими рослинами, дивними тваринами, нагадують ребус, який потрібно розгадати, щоб зрозуміти прихований сенс твору. Нерідко вибір сюжету для картини Босху підказувало старовинне народне прислів'я. Усі твори Босха сповнені тривоги за людство, яке загрузло в гріхах. Водночас у нідерландському мистецтві розвивалася й зовсім інша живописна манера – натуралістична. Її представники зберігали вірність натурі, тобто точно передавали портретну схожість, деталі побуту та одягу.

Подумайте! Чим творчість Босха може привабити нашого сучасника?

Визнаним майстром портрета був **Ганс Гольбейн Молодший** (1497–1543), діяльність якого минала в основному за межами Німеччини – у Швейцарії та Англії. Деякий час він був придворним живописцем англійського короля Генріха VIII. Живучи в Лондоні, Гольбейн створив цілу галерею портретних шедеврів, у тому числі – портретів гуманістів, з якими особисто дружив – Еразма Роттердамського, Томаса Мора та інших. Художнику вдалося точно передати своєрідність характеру своїх персонажів, зазвичай осіб непересічних.

Популярність мали картини зі сценами з життя простолюду, а також пейзажі. Ці нові теми знайшли відображення в творчості **Пітера Брейгеля Старшого** (1525–1569), прозваного Мужичьким за доскональне знання народних обрядів, звичаїв, прислів'їв. Вони становили сюжетну основу його картин, героями яких були звичайні нідерландці у свята і будні.

ПОДРОБИЦІ

ПОДРОБИЦІ

Як художник втілює на картині прислів'я: «Світ – це віз сіна, кожний тягне з нього скільки може»?

Ієронім Босх. Віз сіна. 1500–1502 рр.

Для Брейгеля людина є невід'ємною частиною природи. Його мисливці, орачі, жінці нерозривно пов'язані з пейзажем – привітною землею Нідерландів, народ яких краще за інших освоював довкілля, не завдаючи йому шкоди. Художник не ідеалізує своїх селян. Навпаки – вони незграбні, а часом потворні, не знають піднесених почуттів, але дуже шанують звичайні речі: чисте затишне житло, тепле вогнище, пісню, але смачну їжу. Брейгелю – дивовижним чином чином вдавалося зображувати звичайні речі як справжнє чудо.

Сюжети яких народних прислів'їв ви побачили на картині Брейгеля?

Пітер Брейгель Старший. Нідерландські прислів'я. 1559 р.

Одна з картин Брейгеля має назву «Нідерландські прислів'я». Це своєрідна енциклопедія нідерландського фольклору. На полотні представлено сюжети 119 народних прислів'їв, байок, приказок. Персонажі Брейгеля намагаються сісти між двох стільців, б'ються головою об стіну, накривають млинцями дах, кидають гроші на вітер і роблять інші нісенітниці. Усі вони безглуздо і даремно витрачають сили і кошти. Художник зобразив дурість як повсякденну звичку. Здається, цілий світ перевернувся догори ногами.

■ 5. Доба бароко. Разючі зміни, що відбувалися у світосприйнятті людей на межі XVI–XVII ст., не могли не вплинути на мистецтво. На зміну врівноваженому і гармонійному мистецтву Відродження приходить новий художній стиль – **бароко** (італ. – *вигадливий, дивний*). Він виник в Італії і стрімко поширився по всій Європі. Бароковим творам притаманні особлива пишність і велич, підкреслена декоративність і насиченість (часом навіть надмірна) ліпниною. Їх мета – справити на людину вкрай емоційне враження.

Справжній переворот у живописі здійснив італієць **Мікеланджело да Караваджо** (1573–1610). Він перший зобразив світ неприкрашеним,

ПОДРОБИЦІ

Мікеланджело да Караваджо. Вечера в Еммаусі. 1599 р.

начебто зупинивши на своїх картинах мить реального життя. Надзвичайної достовірності персонажів художник досягав за допомогою улюбленого мистецького ефекту – світлового контрасту, гри світла й тіні.

Видатним представником мистецтва бароко був архітектор і скульптор Джованні Лоренцо Берніні (1598–1680). Найяскравіший твір майстра – ансамбль перед собором Святого Петра у Ватикані. Безліч різномовних прочан, які збиралися перед головним храмом католицького світу, повинні були відчувати тут свою духовну єдність. Для втілення цієї ідеї Берніні знайшов геніальне рішення. Перед собором він спорудив величну площу з обеліском та фонтанами й надав їй форму овалу, обрамленого двома колонадами. Загальний обрис ансамблю нагадує ключ, що мало символізувати слова Христа, звернені до першого єпископа Риму апостола Петра: «І дам тобі ключі Царства Небесного».

Лоренцо Берніні. Площа Св. Петра. Рим. 1657–1663 рр.

Пітер Пауел Рубенс.
Автопортрет з дружиною. 1609 р.

Ель Греко.
Апостоли Петро і Павло

Неперевершеним «королем живописців» по праву вважається фламандець **Пітер Пауль Рубенс** (1577–1640). Він надав мистецтву бароко нового подиху, внісши в нього традиції античності й Відродження – зображення оголеного тіла й радості буття. Його картини буквально випромінюють життєву силу. Рубенс був прекрасним колористом і вмів напрочуд точно передавати всі відтінки кольору. Як нікому, йому вдавалося виписати фактуру тканин, блиск прикрас, пухнастість хутра. Великий фламандець створив також свій напрям у портретному живописі – парадний портрет – зображення значної особи в ореолі слави і величі.

Справжню золоту добу переживав у XVII ст. іспанський живопис. Художник, архітектор та скульптор **Ель Греко** (1541–1614) народився на Криті, однак свої найвизначніші шедеври створив, живучи в іспанському місті Толедо. Його твори на релігійні сюжети вирізняються надзвичайною емоційністю та поетичністю.

Вершиною іспанського живопису є творчість **Дієго Веласкеса** (1599–1660). У 24 роки він став придворним художником короля Філіппа IV і, залишаючись ним до кінця життя, переважно писав портрети. Веласкес створив галерею зображень членів королівської сім'ї та їхнього оточення, відзначену глибоким проникненням у внутрішній світ

Дієго Веласкес. Портрет інфанти Маргарити. 1660 р.

і психологію персонажів. Полотна Веласкеса вражають точністю передачі кожного характеру. Не випадково Папа Інокентій X, побачивши свій портрет, не зміг утриматися від слів: «Надто правдиво!».

Дізнайтеся! Який знаменитий твір Дієго Веласкеса зберігається в Київському музеї Західного і Східного мистецтв?

У Голландії художники відмовилися від релігійних сюжетів. У пошуках нових тем вони звернулися до навколишньої дійсності: намалювали портрети, сценки з повсякденного життя, пейзажі, натюрморти.

Рембрандт ван Рейн.
Повернення блудного сина.
1668–1669 рр.

Найяскравішою постаттю голландської школи був **Рембрандт ван Рейн** (1606–1669). З глибокою любов'ю і теплом малював він портрети дружини і сина, інших близьких людей. Художник залишив понад 60 автопортретів, дивлячись на які, можна уявити світ його думок і почуттів у різні періоди життя. Творчий шлях Рембрандта завершує картина «Повернення блудного сина» – розповідь художника про любов, яка все прощає, і щире каяття. Два століття потому французький живописець Ежен Делакруа сказав про творчість Рембрандта: «Правда – найпрекрасніше і найрідкісніше явище у світі».

Твори європейських майстрів доби Відродження та бароко є скарбницею світового мистецтва.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яку людину гуманісти вважали своїм ідеалом? Чим їхнє ставлення до неї відрізнялося від середньовічного?
2. Чому батьківщиною нової культури стала саме Італія?
3. Якими були найголовніші політичні ідеї Нікколо Макіавеллі?
4. Які нові проблеми порушували у своїй творчості гуманісти за межами Італії?
5. Що дає змогу називати митців доби Високого Відродження титанами?
6. Які нові риси втілили в собі герої картин художників доби Відродження? Чим пояснюється особлива популярність портретного живопису?
7. Чим відрізнялося Північне Відродження від італійського? У яких країнах воно розквітло найяскравіше?
8. У чому полягає своєрідність стилю бароко? Які проблеми хвилювали митців цієї доби?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Складіть у зошитах таблицю «Видатні діячі Гуманізму», розділіть її на три частини, відповідно до кожного з гуманістів, назвіть їхні найвідоміші твори та викладіть стисло характеристики їхніх основних ідей.
2. Складіть у зошитах таблицю «Визначні митці Відродження», розділіть її на дві частини: італійське Відродження та Північне Відродження. У різних колонках запишіть імена митців, дати життя, місце проживання, найвідоміші твори.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Використовуючи додаткову літературу, напишіть есе про одного із західноєвропейських художників чи архітекторів XVI–XVII ст. Укажіть, чим вас захопила саме ця постать і які враження й емоції викликають твори цього митця.

§ 7. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 2

Варіант 1. Гуманістичні ідеї у творах Еразма Роттердамського

Пам'ятка «Як аналізувати текст історичного джерела»:

1. Прочитайте текст.
2. Визначте основну частину тексту. У якому реченні викладено головну ідею, головний зміст?
3. Про яку історичну подію або явище, про які історичні персонажі йде мова?
4. Визначте в тексті історичного джерела:
  - що важливо?
  - що потрібно запам'ятати?
  - про що довідались уперше?
  - що було незвичним, несподіваним?
5. Складіть запитання до тексту, починаючи їх словами «чому», «з якою метою», «як».
6. Визначте своє ставлення до тексту. Свою думку можна висловити в такій формі:
  - це правильно, тому що...
  - я впевнений(а) у тому, що...
  - я добре знаю, що...
  - я думаю інакше, тому що...
  - я сумніваюся у цьому, тому що...
  - я не згодний(а) із цим, тому що...

Найвідоміший твір Еразма Роттердамського «Похвала Глупоті» – сатира, написана у формі бесіди із читачем. Глупота йде по світу в супроводі своїх супутників – Лінощів, Лестощів, Божевілля, Зажерливості та Непробудного сну. «За допомогою цих вірних союзників, –

каже Глупота, – я підпорядковую собі весь рід людський і віддаю накази навіть імператорам». Стріли сатири Еразма цілили насамперед у верхівку суспільства, проте він не щадив і простих людей, серед яких теж траплялося чимало нерозумних. Еразм став визнаним головою інтернаціонального гуманістичного братства – так званої «республіки вчених».

Документ

3 «Похвали Глупоті» Еразма Роттердамського

ГЛУПОТА ГОВОРИТЬ:

Хоч би скільки було слухачів, але тільки-но з'явлюсь перед їхні очі, негайно опановує всіма якась небувала радість, усі раптом стають дуже веселими і вітають мене гучним та щасливим сміхом.

Я чиню, нарешті, за відомим народним прислів'ям, яке гласить: «Сам себе хвалить той, кого ніхто не хвалить».

З якого боку не поглянь, я найбільше схожа на саму себе. Тому ніхто не в змозі мене приховати, навіть ті, що найбільш ретельно добирають собі личину й титул мудреця.

Справедливо кажуть: бути богом – значить допомагати людям. По праву зараховують до сонму богів тих, що навчили людей добувати вино, хліб та інші блага. Чому тоді не називають мене першою серед богів, коли я щедро обдаровую всіх незліченними благами?

Війна – основа й джерело всіх славетних подвигів. А тим часом, що може бути безглуздіше за неї (якщо немає для того поважних причин)? Адже війна приносить обом супротивникам більше шкоди, ніж зиску.

Тепер про мистецтво. Жадоба слави, і тільки вона, спонукає розум людей вигадувати й множити стільки мистецтв і наук! Скільки клопотів, скільки впертої праці витрачають дурні люди, щоб зажити нікчемної поваги, за яку нічого немає безглуздішого.

До найвищої мудрості приходять не інакше, як через Глупоту... Глупота тримається на пристрастях, а мудрість – на розумі. За цими ознаками їх і розрізняють.

Найдалі від щастя перебувають ті смертні, які багато мудрують... Отож найщасливіші ті з людей, які найбільше схожі поведінкою й розумом своїм до тварин та їхньої Глупоти і не прагнуть нічого понад міру.

Я з великим задоволенням переходжу нині до королів та придворних вельмож, бо вони виявляють до мене прихильність відверто, з прямою, гідною шляхетних людей. Їхнє життя було б найсумнішим і найнещаснішим, якби в них була хоч краплина здорового глузду. Справді-бо, хто став би домагатися влади нещирою клятвою і вбивствами, якби міг попередньо збагнути, яку тяжку ношу звалить собі на плечі, коли стане можновладцем.

Подумайте! Чому Еразм вибрав саме вищеназваних супутників Глупоти? Можливо, ви можете додати до них й інших?

Варіант 2. Ідеї гуманізму в шедеврах Високого Відродження

Робота з ілюстраціями в підручнику, додатковими матеріалами.

Розгляньте репродукції картин та скульптур великих майстрів Відродження, подані в підручнику, а також ознайомтеся з іншими творами митців через мережу Інтернет. Розглядаючи твори мистецтва, вико-

найде завдання, які пропонуються нижче, найголовніше з них – скласти розповідь на задану в заголовку тему.

Алгоритм роботи з візуальними історичними джерелами.

Визначте, що зображено (сцена з повсякденного життя, політична подія, портрет тощо)?

- Де відбувається подія? Які характерні ознаки зображуваного місця?
- Яку історичну подію зображено? Знайдіть у підручнику матеріал, що відповідає зображеному.
- Виділіть головне, суттєве (чому присвячено картину/малюнок) і складіть план розповіді.
- Визначте основний задум картини.
- Які основні персонажі і їхні дії розкривають (доводять) цей задум?
- Послідовно опишіть дії учасників події, приділяючи увагу їхньому зовнішньому вигляду, знаряддям праці, зброї, навколишньому оточенню.
- Зробіть висновки, оцініть подію і її учасників.
- Які додаткові засоби (колір, композиція, передній-задній план, другорядні сюжети або персонажі і т. д.) використано, щоб розкрити головну думку?
- Яке загальне враження справила на вас ця картина?
- Використовуйте в розповіді нові слова, що відносяться до зображеного на картині (малюнку).

§ 8. РЕФОРМАЦІЯ В НІМЕЧЧИНІ

 Пригадайте! Який термін об'єднує поняття: «кардинал», «єпископ», «папа», «священик», «абат»?

- **1. Католицька церква напередодні Реформації.** За довгі століття свого існування католицька церква накопичила величезні багатства і зосередила у своїх руках чимало землі. З усієї католицької Європи стікався до Риму нескінченний потік золота. Навіть у зятято віруючих людей викликали розчарування й обурення жадоба пап і кардиналів та розкіш, якою вони себе оточували. Їхнє реальне життя йшло врозріз із закликами церкви до невибагливості та утримання від надмірностей і було надто далеке від ідеалів раннього християнства. Наплив до Риму прочан, широкий продаж їм реліквій, лихварські операції постійно поповнювали папську скарбницю.

 Подумайте! Виплачувати десятину від прибутків характерно лише для католицької церкви, чи для православної також?

На межі XV–XVI ст. невдоволення папами та їхнім оточенням стало загальним, а звинувачення на адресу Риму звучали дедалі частіше й сміливіше. Вони лунали з різних верств суспільства, кожна з яких мала свої претензії до пап. Королі та дворянство зазіхали на незліченні володіння церкви й виступали за секуляризацію – передачу церковних земель у руки світської влади. Розважливе й ошадливе бюргерство, а також

Як, на вашу думку, художник зображує Лева X: як великого церковного ієрарха чи як звичайну людину?

Рафаель Санті.
Папа Лев X. 1518 р.

підприємці нового типу вважали, що численні релігійні свята й пишні обряди коштують їм надто дорого. Вони вимагали їхнього спрощення й «дешевої церкви», аби якомога більше грошей залишити у власних кишенях.

Багатьох не влаштовувало існування церковної ієрархії і чернецтва, вшанування ікон та мощів. Особливі нарікання викликало богослужіння латиною, адже для основної маси європейців вона залишалася незрозумілою. Тим часом в умовах поширення освіти зросло число письменних людей. Вони висували вимогу вести богослужіння національними мовами і перекласти ними Святе Письмо.

Дізнайтеся! Якою мовою велось богослужіння в той час у православних церквах України?

Стверджуючи, що право розпоряджатися благодаттю надано церкві самим Богом, римські папи, як її «хранителі», поклали на себе також обов'язок

відпускати гріхи. Вони широко розгорнули торгівлю спеціальними грамотами – **індульгенціями** (від лат. – *милість, прощення*). За певну суму індульгенції звільняли від читання молитов, дотримання посту чи здійснення паломництва у вигляді каяття за гріхи, забезпечували їхнє повне або часткове відпущення. Безсоромний продаж індульгенцій викликав обурення щиро віруючих католиків. Вони бачили кричуще протиріччя між справжнім християнським ученням і поведінкою папської курії.

На початку XVI ст. невдоволення церквою та непомірними зазіханнями пап невпинно зростало. У Європі назрівала **Реформація** (від лат. – *перетворення, перебудова*) – широкий рух за реформу і оновлення католицької церкви. Почалася вона в Німеччині.

- **2. Мартін Лютер проти папського Риму.** У розділеній на десятки дрібних держав Німеччині не існувало міцної королівської влади, здатної захистити її від церковників. Із роз'єднаної Німеччини до папських скринь регулярно перетікали величезні суми грошей. Країну буквально наводнили папські продавці індульгенцій. Людиною, з вуст якої прозвучав заклик припинити цинічну торгівлю, став **Мартін Лютер** (1483–1546).

Мартін Лютер народився в Саксонії в сім'ї гірничого майстра. У 18 років здібний юнак вступив до Ерфуртського університету – знаменитого центру гуманістичної освіти. Батько хотів бачити сина юристом, але Лютер обрав собі іншу долю.

Глибока віра привела його в стіни августинського монастиря. Ставши ченцем, Лютер вів дуже аскетичне життя. Одного разу навіть довелося зламати двері келії, за якими виснаженого надмірними молитвами молодого монаха знайшли непритомного на підлозі. Проте незабаром прийшло розчарування в чернецтві. Здійснивши подорож до Рима, Лютер був вражений кричущим багатством католицької церкви. Він багато часу приділяв роздумам на тему служіння Господу, захоплювався працями видатного середньовічного філософа Аврелія Августина.

Лютер залишив монастир і почав викладати теологію у Віттенберзькому університеті. Один з його знайомих передрікав Лютеру незвичайне майбутнє: «Він у Церкву внесе великі перетворення».

Лукас Кранах Старший.
Мартін Лютер.
Бл. 1532 р.

31 жовтня 1517 р. Лютер прибив до дверей замкової церкви в місті Віттенберг «95 тез проти індульгенцій». Це були 95 заперечень молодого професора проти права пап прощати грішників, які купували відпущення гріхів. У лічені дні він став відомий у всій Німеччині. Навколо Лютера згуртувались однодумці. Від критики індульгенцій вони перейшли до засудження папства і католицької церкви в цілому.

Над Лютером нависла загроза звинувачення в ересі, проте він непохитно стояв на своєму. У 1520 р. Папа видав буллу про відлучення бунтівника від церкви. Лютер привселюдно спалив її у дворі університету. Це означало остаточний розрив із Римом. Його популярність на батьківщині була надзвичайною. Папський посол повідомляв у Рим: «Дев'ять десятих у Німеччині кричать “Лютер”, а одна десята принаймні – “Смерть римському двору!”»

Головна ідея Лютера полягала в тому, що людина рятується лише вірою в Бога. На переконання Лютера, віруючі завжди прямо зв'язані з Христом, необхідності в посередництві священика не існує. Кожний християнин має право сам вільно постати перед Богом. Католицький клір пропонувався скасувати, багатства церкви секуляризувати, монастирі закрити, а чернечі ордени розпустити. Проте це зовсім не

Спробуйте охарактеризувати зміст карикатури

Лютер – волинка диявола.
Карикатура. 1521 р.

ПОДРОБИЦІ

означало знищення церкви. Вона лише мала стати зовсім іншою, багатогранною. Священики могли одружуватись, носити звичайний одяг, підпорядковуватися загальним для всіх законам. Лютеранська церква звільнялася від ікон і скульптурних зображень Христа і Богоматері, вшанування яких Лютер оголосив ідолопоклонством, яке лише відволікає від справжньої віри. Він запропонував із семи таїнств залишити тільки два, описання яких міститься в Біблії, – хрещення і причастя, а всі інші вважав пізнішими вигадками церкви.

Пригадайте! У Середньовіччі в якій країні і коли відбувся рух проти ікон і чим він завершився?

Лютер також оголосив Біблію єдиним авторитетом для християн як у церковному, так і в повсякденному житті. На його думку, кожен віруючий повинен був регулярно її читати і замислюватися над нею.

Щоб зробити Біблію доступною кожному, Лютер переклав її німецькою мовою. Пишне, але малозрозуміле звичайним парафіянам богослужіння латиною він запропонував замінити на проповідь рідною мовою. Праці Лютера, написані німецькою, друкувалися величезними накладками і миттєво розходилися по всій країні.

Протести на адресу Папи дедалі голосніше лунали по всій Німеччині. Ревний католик імператор Карл V вирішив втрутитись у справу. 1521 р. він викликав Лютера на рейхстаг у місто **Вюрмс**. Там «єретику» запропонували зректися своїх поглядів, але Лютер відмовився це зробити. Він не бажав іти проти власної совісті, а свою непохитність висловив у фразі: «На тому стою й не можу інакше».

Двері замкової церкви у Виттенберзі

Біблія.
Переклад М. Лютера. 1534 р.

Мартін Лютер на рейхстазі у Вормсі. Гравюра. 1557 р.

Імператор, підтримуючи папу, наполіг на прийнятті рішення про переслідування поборників нової ересі. Реформація вже здобула безліч прибічників. До неї долучились усі верстви німецького населення – дворянство, бюргерство, селянство. Країною прокотилася хвиля міських повстань, у ході яких громили церкви, монастирі, знищували ікони і статуї, нападали на монахів та священників. Почавши з реформи церкви, міська біднота і селянство сподівались оновити світ і встановити в ньому справедливість.

■ **3. У полум'ї селянської боротьби.** Ці ідеї знайшли гарячу підтримку проповідника **Томаса Мюнцера** (бл. 1489–1525). Він був палким прихильником вчення Лютера, але згодом став на радикальні позиції. Мюнцер закликав «взяти молот у руки» та встановити Царство Боже, де пануватиме справедливість, а влада належатиме самому народу. У такому ідеальному суспільстві знайдеться місце лише для тих дворян, які не гнобитимуть народ. Усіх інших потрібно стратити, а їхні замки – зрівняти із землею. Тільки тоді запанують злагода і любов.

Лютер давно попереджав князів про «бунтівний дух» Мюнцера, про його намір «застосувати кулак». Шляхи Лютера і діячів народної Реформації повністю розійшлися. Особливо зрозуміло це стало, коли влітку 1524 р. на півдні Німеччини вибухнула **Селянська війна**. Її спричинило погіршення становища селянства після того, як на початку XVI ст. дворянство почало розширювати власні посівні площі за рахунок зігнання із землі селян. Аби змусити їх працювати на себе, дворяни переводили селян на панщину та обмежували їхню особисту свободу.

У відповідь селяни збиралися в озброєні загони, штурмом брали замки і монастирі, руйнували й розорювали їх. Рух швидко поширювався, до повсталих приєднувалося населення невеликих міст, а також дрібні рицарі. Вони допомогли скласти програми селянських вимог. Найвідомішою серед них стала програма «12 статей».

Томас Мюнцер
Кристоффель ван Зіхем.
Томас Мюнцер

Якоб Мурер. Селянська війна

Документ

XVI ст. Із селянської програми «12 статей»

По-перше, наше уклінне прохання і бажання мати право всією громадою обирати собі священика й усувати його.

Титульний лист «12 статей».
XVI ст.

По-друге, ми згодні давати справедливу зернову десятину, але лише так, як належить. Адже якщо її потрібно давати Богові та його людям, то вона дістається священику, якщо він звіщає правильне слово Боже. Надалі ми бажаємо, щоб цю десятину збирали наші церковні старости і давали б належне утримання священику, обраному всією громадою. Малої ж десятини ми не хочемо давати зовсім.

По-третє, до цього часу звичим було вважати нас «власними» людьми. Беручи до уваги, що Христос пролиттям своєї дорогоцінної крові звільнив усіх нас, тому відповідає Письму, аби ми були вільними...

По-п'яте, наші пани привласнили всі ліси. Ось наша думка: ліси повинні знову перейти в користування всієї громади.

По-шосте, ми зазнаємо великого обтяження від панщини, яка зростає і збільшується щодня. Ми бажаємо, щоб нас не приневолювали так сильно...

По-десяте, дехто привласнив громадські луги, а також рілля. Ці землі ми хочемо знову повернути в наше спільне користування.

Питання до документа. 1. Як в документі відображено ідеї Реформації? 2. Проти порушення яких прав виступали селяни? 3. Як вони пояснювали законність вимоги про повернення їм особистої свободи?

Під час Селянської війни свою програму підготували також ватажки тієї частини бюргерства і дворянства, яка приєдналася до повсталих. Це був проект імперської реформи, спрямованої на централізацію країни. Передбачалося, що вся влада в державі зосередиться в руках імператора, всевладдю князів буде покладено край, а самі вони перетворяться на державних посадовців. Духовенство усувалося від світської влади, церковне майно підлягало секуляризації. Із цього фонду планувалося надати землю рицарям, які натомість мусили відбути військову службу державі. Велика увага приділялась інтересам городян. Для сприяння розвитку ремесла, торгівлі та підприємництва пропонувалася низка заходів: скасування мит між окремими німецькими князівствами, введення єдиних міри, ваги і монетної системи. Вважалося,

Реформація в Європі в XVI ст. Селянська війна в Німеччині

Кордони Священної Римської імперії та інших держав у другій половині XVI ст.	Райони, що залишилися вірними католицькій церкві
Головні центри реформаційного руху	Райони поширення православ'я
Території поширення протестантських віросповідань:	
лютеранства	Райони поширення ісламу
кальвінізму	Райони із змішаним віросповіданням
англіканства	Головні центри Контрреформації
	Район Селянської війни в Німеччині (1524–1526 рр.)

Кінець Селянської війни. Гравюра. XVI ст.

що бюргерство отримає право брати участь у розробці державних законів. Прагнення селян також були враховані. Їм програма обіцяла скасувати особисту залежність та звільнити від повинностей, щоправда, тільки за умови виплати великого викупу. Внести його спромоглися лише заможні селяни.

Подумайте! Чому автори програми прагнули передати всю владу в державі до рук імператора?

Створюючи проект імперської реформи, його автори сподівались об'єднати німецьке суспільство на основі загальнодержавних інтересів. Але суперечки в лавах повстанців і розгром частини селянських загонів зробили це неможливим. Утім, перші невдачі не зупинили рух.

Мюнцер натхненно закликав селян до боротьби, пророкував швидкий кінець «безбожним тиранам» і перехід влади до простого народу. Вирішальна битва відбулася біля міста Франкенхаузен. Погано озброєне й неорганізоване селянське військо не могло протистояти важкій артилерії, кінноті та вимуштрованій піхоті князів. Зазнавши поразки, прості селяни були безжально винищені. Пораненого Мюнцера схопили, піддали тортурам і стратили. Невдовзі один за одним було ліквідовано інші осередки опору. Розгром повстання супроводжувався незліченними жертвами. Повну підтримку діям князів висловив Лютер. Він писав, що бунтівників потрібно безжально знищувати, інакше вони загублять державу. Із цього моменту Лютер поєднав свою долю з князівською владою.

Альбрехт Дюрер. Троє селян.
1497–1500 рр.

Подумайте! Чому Лютер підтримав жорстоку розправу з повсталими?

Подекуди налякане дворянство пішло селянам на поступки, але в цілому їхнє становище погіршилось. Не здійснились і прагнення на проведення політичної реформи та створення єдиної Німеччини. Переможцями в боротьбі вийшли князі. Після придушення селянських виступів у їхніх руках опинилася не тільки доля церкви, а й доля Німеччини в цілому.

■ **4. Жан Кальвін і Реформація в Женеві.** Хвилі Реформації розійшлися по всій Європі. У середині 30-х років XVI ст. її важливим центром стала Швейцарія. На відміну від Німеччини, вона не знала тиску імператорської і князівської влади і значно слабше відчувала вплив католицької церкви. Це дозволило швейцарським реформаторам діяти рішучіше за лютеран.

Розвиток Реформації у Швейцарії пов'язаний з ім'ям **Жана Кальвіна** (1509–1564).

Жан Кальвін народився у Франції в сім'ї юриста. У 14 років вступив до університету, отримав прекрасну гуманітарну і правову освіту. Після того як у Франції почалися жорстокі переслідування прибічників Реформації, Кальвін був змушений залишити батьківщину. На запрошення магістрату Женеві він став проповідником у цьому великому торговельно-банківському місті. Суворий аскет із залізною силою волі, Кальвін був людиною рідкісної працездатності: повне зібрання його творів становить 59 томів.

Жан Кальвін

Кальвін стверджував, що людина не є вільною у виборі свого життєвого шляху. Її доля заздалегідь визначена Богом: одні приречені на вічне прокляття й скорботу, іншим даровано спасіння та вічне блаженство. Змінити цей вирок або уникнути його ніхто не може. Проте, якщо людина правильно виконає своє життєве покликання, вона може сподіватися на спасіння. Кожна людина – від правителя держави до звичайного слуги – має виявити всі здібності, закладені в неї Богом, і прагнути досягти успіху в тій справі, якою займається. Саме в цьому полягає її головне служіння Богові та віра в нього. Лінощі – це найбільша вада, а заслуги, багатство, успіх і навіть звичайна вдячність є виявом божественної прихильності, знаком майбутнього спасіння душі.

Разом з тим Кальвін вимагав від віруючих помірності у витратах грошей на харчування, одяг, прикрашання житла. Він вважав, що людина працює і накопичує гроші не для того, щоб бездумно розважатися, а для здобуття Царства Небесного. У Женеві було різко скорочено кількість святкових днів і встановлено суворий контроль за поведінкою мешканців. Їм заборонялося не лише грати в азартні ігри й танцювати на бенкетах, а й читати розважальну літературу, дивитися вистави,

ПОДРОБИЦІ

супроводжувати музикою процесії. Особливо суворо наглядали за відвідуванням церковних служб, заохочували доноси сусідів на порушників цього правила.

Устрій кальвіністської церкви помітно відрізнявся не лише від католицької, а й від лютеранської. Вона не мала церковної ієрархії. Усі справи вирішувала община, яка об'єднувала декілька десятків віруючих. Кожна община була самостійною і незалежною від інших, але між собою вони підтримували зв'язки для обміну досвідом, а в разі потреби й для спільних дій.

Учення Кальвіна переконувало в потребі старанно і плідно працювати, націлювало на виховання в людині дисципліни, зібраності, вольових якостей. Воно знайшло розуміння і підтримку серед ощадливого бюргерства і ранніх підприємців. Настанови женевського проповідника якнайкраще відповідали духу й вимогам часу – добі зародження капіталізму.

Подумайте! Яку роль кальвінізм відіграв у тому, що Швейцарія отримала назву «країна банків», репутацію надійного фінансового партнера?

Не існувало в кальвіністів і зведеного в сан духовенства. Правив службу і читав проповідь пастор, якого обирали із числа людей освічених і красномовних. Кальвіністська церква мала демократичнішу, порівняно з іншими, організацію, і це викликало симпатії до неї простих людей. Частина дворянства, незадоволеного посиленням королівської влади, приваблювало те, що Кальвін визнавав за підданими право на повалення правителя. Ділові кола гідно оцінили ідеали праці, накопичення і ощадливості, закладені в ученні Кальвіна. Усі ці переваги забезпечили кальвінізму безліч прихильників. Поряд з лютеранством він поширився на значні території. До кальвінізму прилучилася частина населення Англії, Франції, Нідерландів, Німеччини, Скандинавських країн, Шотландії, Угорщини, Чехії, Польщі. Згодом ті європейці, кому через релігійні переконання довелося рятуватися від переслідувань влади та емігрувати, перенесли ідеї кальвінізму до Америки.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому Реформація почалася саме в Німеччині? Чи можна вважати її випадковим явищем, початок якому поклали тези проти індульгенцій?
2. Чому вчення Лютера, яке отримало назву «виправдання вірою», становило загрозу для католицької церкви?
3. Чому особа Лютера та його вчення були надзвичайно популярними в Німеччині?
4. Якими були причини та результати Селянської війни в Німеччині?
5. Які верстви населення і чому підтримали вчення Кальвіна? Які з його настанов не втрачають значення й сьогодні?
6. Що спільного мають вчення Лютера і Кальвіна?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Уважно розгляньте карту на с. 83. На контурній карті замалюйте різними кольорами райони поширення католицизму, лютеранства, кальвінізму.
2. У зошитах зробіть таблицю «Причини Реформації», розділіть її на три стовпчики: 1) які верстви населення, 2) чим невдоволені, 3) що пропонували зробити.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Об'єднайтеся в пари. Один/одна підготує розповідь про життя, діяльність та основні ідеї Мартіна Лютера, а другий/друга – про Томаса Мюнцера. Визначте, чиї ідеї вам більше подобаються і чому.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

31 жовтня 1517 – М. Лютер проголосив «95 тез проти індульгенцій»
1524 – початок Селянської війни в Німеччині

§9. НАСТУП НА РЕФОРМАЦІЮ

Назвіть ключові імена, дати та події історії Реформації в Німеччині.

- **1. Від протистояння до релігійного миру.** Покінчивши із Селянською війною, князі, прихильники Лютера, продовжили Реформацію. У своїх землях вони очолили церкву і тепер самі вирішували, яку релігію сповідатиме підвладне їм населення. Світські правителі секуляризували церковні землі і привласнили багатства монастирів. Відповідно до вимог Реформації в їхніх володіннях перебудовувалася шкільна та університетська освіта.

Усе це дуже посилювало владу князів. Занепокоєний імператор Карл V переконав рейхстаг прийняти рішення про повсюдне відновлення католицького богослужіння. У відповідь 5 князів і 14 міст висловили свій протест. Із цього моменту прибічників Реформації почали називати **протестантами**. Так відбулося народження протестантизму. (Сьогодні протестантами вважають усіх прихильників Реформації, а національні церкви, які не визнають влади Папи Римського, мають назву протестантські).

У 1530 р. на рейхстазі в місті Аугсбурзі найближчий соратник Лютера – **Філіпп Меланхтон** (1497–1560) вручив імператору документ, відомий під назвою «Аугсбурзьке віросповідання». У ньому було викладено основи **лютеранства**. Главою церкви замість Папи ставав князь. Помітно спрощувались обряди: зберігалися тільки два таїнства –

Лукас Кранах Старший.
Філіпп Меланхтон. 1523 р.

хрещення і причастя, а пишна католицька меса замінювалася проповіддю священика. Проповіді відводилася центральна роль у церковній службі. Лютеранська церква ставала «дешевою»: відмовлялася від надмірного оздоблення, розкішного вбрання, вшанування ікон і святинь.

Карл V відхилив пропозицію і разом з католицькими князями почав війну проти лютеран. Німеччина розкололася на два ворожі релігійні табори. Виснажлива боротьба закінчилася лише в 1555 р. підписанням **Аугсбурзького релігійного миру**. Імператор був змушений визнати рівноправність католиків і лютеран. Карл V дозволив кожному з князів вводити у своїх землях ту релігію, якої дотримувався сам місцевий правитель. У життя увійшов принцип: «Чия влада, того й віра». Частина князівств, розташованих переважно в центрі і на сході Німеччини, стали протестантськими, решта залишилася католицькими. Це остаточно закріпило роздробленість Німеччини і на тривалий час поховало сподівання на її політичне об'єднання.

Рейхстаг в Аугсбурзі. Гравюра. 1650 р.

Подумайте! Чи можна з вищесказаного зробити висновок, що лютеранство сприяло збереженню роздробленості Німеччини? Відповідь обґрунтуйте.

- **2. Контрреформація в Європі.** За всю свою довгу історію католицька церква не знала такого глибоко потрясіння, яким стала для неї Реформація. За підтримки правителів католицьких країн папський Рим почав активну боротьбу з «протестантською ерессю». Система заходів, спрямованих на припинення і викорінення реформаційних ідей і рухів, отримала назву **Контрреформація**.

Початок наступу на Реформацію ознаменувався відродженням середньовічної інквізиції, у вогнищах якої загинули сотні «протестантських еретиків». Інквізитори взяли під свій контроль книговидання. Без їхнього дозволу не можна було надрукувати жодного твору, а «шкідлива» література підлягала спаленню.

Надійним провідником політики Контрреформації в життя стало «Товариство Ісуса», або **Орден єзуїтів**, яке заснував у 1540 р. **Ігнатій Лойбла** (1491–1556).

Ігнатій Лойола походив зі знатного іспанського роду і в юності вів досить легковажне життя молодого придворного. Ставши офіцером, колишній паж виявив справжні чудеса хоробрості, але в одній з битв отримав важке поранення, яке надовго прикувало його до ліжка. У замку брата, де Лойола лікувався, не знайшлося жодного з улюблених рицарських романів, що змусило його читати «Життя святих».

Ця книжка справили на Лойолу величезне враження. Він розпочав нове життя: відмовився від розкоші та вступив до університету, де стійко терпів глузування студентів зі своєї «темноти» і поважного віку. Невдовзі Лойола вирішив заснувати новий орден.

Ігнатій Лойола

ПОДРОБИЦІ

Головне завдання «Товариства Ісуса» – зміцнення католицької церкви в боротьбі з ерессю. На відміну від членів інших чернечих орденів, єзуїти не мали монастирів і жили поряд зі звичайними людьми. Вони могли володіти майном і повністю підпорядковувалися владі Папи, беззаперечно виконували всі його розпорядження. В Ордені панувала жорстка суворя дисципліна, очолював його довічно обраний генерал.

Документ

1549 р. *Із твору Ігнатія Лойоли «Духовні вправи»*

Хоча дуже похвально служити Богові із чистої любові, однак потрібно старанно показувати також і страх перед Божественною величчю, і не лише той страх, який ми зevamo синовнім, але й той страх, який зветься рабським.

Потрібно, аби віра в Бога була такою великою, що людина, не вагаючись, вирушила б у море на дошці, якщо в неї немає корабля!

Якщо церква стверджує, що те, що нам здається білим, є чорним, – ми повинні негайно визнати це!

Треба відмовитися від нашої власної волі для того, щоб перейнятися Божественною волею, висловленою начальником... У цьому полягає найвища ступінь покорі: треба не лише хотіти так, як хоче начальник, треба відчувати так само, як він...

Папі необхідно підкорятися без заперечень, навіть заради гріха, і треба вчинити гріх, смертний чи простий, якщо начальник того вимагає в ім'я Господа нашого Ісуса Христа.

Підлеглий повинен дивитися на старшого, як на самого Христа. Він повинен коритися старшому... як палиця, яка підкоряється всілякому рухові, як куля з воску, яку можна змінювати й розтягувати в усіх напрямках...

***Питання до документа.** Розкажіть про взаємостосунки між членами Ордену єзуїтів. Якими їх хотів бачити Ігнатій Лойола? Чому автор наполягав саме на таких стосунках?*

У боротьбі за душі та уми віруючих важливим напрямом діяльності Ордену стала освіта. Єзуїтські школи відкривалися по всій Європі. Їхня популярність пояснювалася високою якістю навчання, яке до того ж було безкоштовним. «Воїни Христові» активно займалися й місіонерством. У XVI–XVII ст. вони потрапили в Індію, Японію, Китай, Південну Америку та інші райони, де проповідували католицизм серед місцевого населення. Велику увагу Орден приділяв благодійності. Турбуючись про хворих та знедолених, він створив мережу лікарень і притулків для старих та дітей-сиріт.

Єзуїти повсюди вирізнялись освіченістю, вишуканими манерами, здатністю виконувати відповідальні таємні доручення. Вони потрапляли в оточення монархів і в інтересах папства впливали на державну політику. Їхні спритність і вміння підпорядковувати людей своїй волі зробили цей Орден дуже впливовим.

Папа Павло III благословляє орден «Воїни Христові»

Подумайте! Які позитивні та негативні риси виховували у членів ордену «Товариство Ісуса»?

3. Католицька реформа. Реформація розколола католицький світ навпіл, але в середині XVI ст. чимало європейців сподівались, що ситуацію ще можна виправити. Потрібно лише, щоб у пошуках примирення обидві сторони зробили крок назустріч одна одній. Так думали не лише звичайні віруючі, а й частина кардиналів та єпископів. З їхнього середовища дедалі наполегливіше лунали голоси тих, хто закликав святий престол до проведення реформи церкви.

Церква єзуїтів у Відні. 1626 р. Сучасний вигляд

Римські папи довго вагалися, перш ніж погодитися на перетворення. Нарешті в 1545 р. Папа Павло III скликав у місті Тренто (латинізована назва – Тридент) вселенський **Тридентський собор**, який з перервами засідав до 1563 р., тобто цілих 18 років.

Із самого початку учасники собору розкололися на дві групи – прибічників католицької реформи та її противників. У запеклих дискусіях перемогли останні. Під їхнім тиском було закріплено основні положення

Які суспільні групи, на ваш погляд, було представлено на Тридентському соборі?

Тридентський собор. XVI ст.

католицької віри, які хотіли знищити протестанти: непорушність церковної ієрархії, меси і сповіді; збереження семи таїнств, поклоніння святым та іконам; підтвердження посередницької ролі церкви і верховної влади Папи всередині неї. Разом з тим папству довелося скасувати продаж індульгенцій, а для забезпечення майбутнього католицької церкви створити мережу духовних семінарій. У їхніх стінах мали готувати католицьких священників нового типу, які своєю освітою не поступалися протестантським проповідникам.

Тридентський собор заклав основу для оновлення католицизму і зміцнення церковної дисципліни. Він показав, що розрив з протестантизмом став остаточним.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Кого називають протестантами?
2. Які наслідки мав для Німеччини Аугсбурзький релігійний мир?
3. Яку роль відіграв орден єзуїтів у Контрреформації?
4. Чому папству довелося провести реформу католицької церкви?
5. Чи можна вважати, що Тридентський собор укріпив владу Папи?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

У зошитах складіть таблицю «Церква в Європі у XVI ст.», у якій порівняйте католицьку, лютеранську та кальвіністську церковні організації за такими критеріями: 1) церковна ієрархія; 2) основи віровчення; 3) монастирі; 4) церковна атрибутика у храмах (ікони, свічки, скульптури тощо); 5) одяг священника та музика під час літургії.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Попрацюйте в групах. Об'єднайтеся у 3 групи. Спираючись на текст параграфів та додаткові джерела, одні мають зробити історичний портрет М. Лютера, другі – Ж. Кальвіна, а треті – І. Лойоли. Порівняйте, що спільного було в цих дуже різних особистостей.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1555 – підписання Аугсбурзького релігійного миру
1545–1563 – Тридентський собор

§ 10. НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ НАУКИ

Пригадайте! Які галузі науки були найбільш розвинуті в добу Середньовіччя?

- **1. Нова картина Всесвіту.** На межі XVI–XVII ст. під впливом буремних подій епохи важливих змін зазнала європейська наука. Її розвиток відбувався під знаком суперечностей. З одного боку, розширилися знання європейців про світ, значних успіхів досягла освіта, справжнє піднесення переживала наука. З другого – у полум'ї релігійних війн і атмосфері релігійної нетерпимості процвітали всілякі забобони, найбільш диким проявом яких стало «полювання на відьом».

У центрі уваги творців Відродження перебувала людина та гуманітарні науки. На межі XVI–XVII ст. інтереси змістилися в іншу площину: численні винаходи й вдосконалення дали величезний запас нових знань і забезпечили поштовх до розвитку природничих наук. У цій галузі почався справжній науковий переворот. Поява нових розробок у сфері природничих наук диктувалась потребами зростаючого виробництва і практичної діяльності людини. Далекі морські подорожі служили успіхам астрономії. Застосування компаса спричинило вивчення явищ магнетизму. Успіхи фарбувальної справи, металургії, виготовлення ліків вели до накопичення нових знань з хімії. Необхідність визначати відстань метання ядра під час стрільби з гармати підштовхнула до вивчення законів падіння і руху тіл.

Водночас піднесення матеріального виробництва озброїло вчених новими знаряддями і засобами наукової роботи, підготувало винайдення на межі XVI–XVII ст. конче потрібних для розвитку досліджень точних приладів. У цей час було виготовлено досконаліші

Якими приладами користувалися вчені?

Ян Вермеєр. Географ. 1669 р.

Ян Вермеєр. Астроном. 1668 р.

Міколай Коперник.
XVI ст.

годинники, з'явився мікроскоп, телескоп, термометр та інші необхідні для астрономії та фізики прилади. Перші великі відкриття здійснили астрономи.

Із часів античності в Західній Європі панувало уявлення про Землю як центр Всесвіту. Навколо неї в певній послідовності оберталися Місяць, Сонце і планети. Така точка зору повністю відповідала католицькому віровченню, тому заперечити її можна було, лише повставши проти авторитету церкви. Першим на цей сміливий крок відважився польський вчений **Міколай Коперник** (1473–1543). Він висловив думку, що Земля разом із планетами

обертається навколо нерухомого Сонця. Свою теорію Коперник обґрунтував у роботі «Про обертання небесних сфер». Побойуючись інквізиції, астроном довгі роки не наважувався опублікувати свій трактат і перший надрукований примірник побачив лише в день своєї смерті.

Відкриття Коперника знайшло подальше обґрунтування в дослідженнях німця **Йоганна Кеплера** (1571–1630). Навчаючись професії богослова, обдарований юнак невдовзі захопився точними науками. Він здійснив математичну обробку астрономічних даних і не тільки підтвердив, але й розвинув далі теорію Коперника. У 1627 р. Кеплер склав таблиці руху планет навколо Сонця. Він припустив, що орбіта планети має вигляд не кола, а еліпса. Про значення діяльності вченого свідчить той факт, що відриті ним закони руху планет і сьогодні називають «законами Кеплера».

Історія донесла до нас розповідь про те, що на початку XVII ст. в невеликому голландському місті Мідделбург жив майстер Ханс Ліпперсгей, який виготовляв і продавав окуляри. Одного дня його діти гралися в крамниці й вирішили через два скельця роздивитися гарного півника на шпиль соборної дзвіниці. На превеликий подив півник збільшився в розмірах. Хлопчики розповіли про це батькові, і той виявив, що одне скло було опуклим, а друге – увігнутим. Він закріпив їх на кінцях двох трубок і помістив їх одна в одну. Так було створено першу підзорну трубу.

Як часто буває з геніальними відкриттями, ще декілька людей майже одночасно з голландським майстром зробили подібні труби. Скельця в них були відшліфовані у формі зернятка сочевиці. Німецькою сочевиця звучить «лінзе», звідси й пішла назва «лінза».

Спочатку ніхто й гадки не мав використовувати підзорні труби для наукових досліджень. Тільки великий **Галілео Галілей** (1564–1642), сконструювавши телескоп зі збільшенням у 32 рази, направив його в зоряне небо. Учений відкрив нові зірки і побачив на Місяці гори, залишив перші замальовки місячної поверхні. Він виявив плями на Сонці,

Галілео Галілей. 1640 р.

Телескоп Галілея

а також підтвердив, що Земля, як і інші планети та Сонце, обертається навколо своєї осі. За це твердження проти Галілея повсталала інквізиція. Рятуючись від спалення, він був змушений привселюдно зректися своїх переконань, хоча й не перестав сумніватись в їхній правильності. За легендою, залишаючи залу суду, великий вчений тихо, але твердо вимовив: «І все-таки вона обертається!».

Рішучим прибічником учення Коперника став італійський монах-францисканець **Джордано Бруно** (1548–1600). Він пішов далі за свого попередника і, на відміну від Коперника, вважав, що Всесвіт не обмежений однією лише Сонячною системою. Бруно висловив думку про нескінченність Всесвіту та існування в ньому безлічі світів, у тому числі й населених. Ці погляди надто розходилися із церковним ученням і стали підставою для звинувачення в ересі. Вісім років ув'язнення, допити і тортури інквізиторів не зламали Бруно і не змусили його відмовитися від своїх поглядів. Людина дивовижної освіченості, один із найоригінальніших мислителів XVI ст., Джордано Бруно був спалений у Римі. Він залишився вірним своїм словам: «Кого захоплює велич його справи, той не відчуває жаху смерті».

Френсіс Бекон

■ **2. Великі перемоги допитливого розуму.** Жорстокі розправи не могли зупинити розвитку нової науки і пошуку вченими з різних країн Європи нових способів пізнання світу. Англійський філософ **Френсіс Бекон** (1561–1626) був

упевнений, що у своїй роботі вчений має спиратися на результати тривалих спостережень. Тільки багаторазові експерименти можуть дати підстави для узагальнюючих висновків, тільки дослід становить основу наукових знань, є єдиним джерелом істини та її єдиним підтвердженням. Переконання Бекона в тому, що наука повинна дати людині владу над природою і покращити її життя, знайшло вираження в його крилатому вислові «Знання – сила».

Різномісність інтересів Бекона просто вражає: він був політиком і державним діячем, юристом і дипломатом, істориком і літератором. Світ, перетворений всемогутньою наукою, філософ описав у своєму утопічному романі «Нова Атлантида», де змалював захопливу картину життя в ідеальній державі. Уся влада в ній зосереджена в руках досконалого уряду під назвою «Дім Соломона». До нього входять тільки вчені, завдяки їхнім досягненням перед країною відкривається прекрасне майбутнє, а на її жителів чекає загальне процвітання.

Документ

XVII ст. Із «Нової Атлантиди» Френсіса Бекона

Читайте не для того, щоб заперечувати й спростовувати, не для того, щоб сприймати на віру, й не для того, щоб знайти предмет для бесіди, але щоб мислити і розмірковувати...

...Я всього лише сурмач і не беру участі в битві... Наша сурма закликає людей не до взаємних чвар або до битв, а, навпаки, до того, щоб вони, уклавши між собою мир, з'єднаними силами встали на боротьбу з природою, захопили штурмом її неприступні укріплення і розсунули межі людської могутності.

Питання до документа. Що автору здається головним у читанні книжок? Що він мав на увазі, коли називав себе «сурмачем»?

Чи вдалося художнику передати велич постаті Декарта в його портреті?

Франс Халс.
Рене Декарт. 1649 р.

На відміну від Бекона, видатний французький філософ і математик **Рене Декарт (1596–1650)** відводив досліді другорядну роль. Джерелом справжнього знання він вважав розум. Свою безмежну віру в розум великий філософ закарбував у словах: «Я мислю, отже, я існую». Вчення Декарта – картезіанство (від його латинізованого імені – Картезій) – знайшло численних прибічників і послідовників. Воно заклало основи раціоналізму XVII ст. – переконаності в тому, що мірилом істини є розум.

Піднесення наукової думки і потреби природничих наук сприяли швидкому розвитку математики. Відкриття в ній здійснювалися буквально одне за одним: було винайдено логарифми,

почали використовувати літери та знаки додавання і віднімання, рівності, дужки та інші. Відтепер у вжиток увійшли чіткі алгебраїчні формули, що значно полегшило складні обчислення.

Початок нової епохи в розвитку математики і фізики пов'язаний з іменем видатного англійського вченого **Ісаака Ньютона** (1643–1727). Він вивчав природу світла, рух планет по орбіті, принципи взаємодії фізичних тіл. У кожній із цих галузей Ньютону належать геніальні відкриття, що дозволило йому сформулювати закон всесвітнього тяжіння і зробити величезний внесок у створення наукової картини світу.

Готфрід Кнеллер.
Ісаак Ньютон

ПОДРОБИЦІ

Колосальний вплив на європейську наукову думку здійснив німецький вчений Готфрід Лейбніц (1646–1716). Людина виняткової обдарованості, він відстоював ідею про єдність знань і досяг неабияких результатів у різних сферах науки – праві, історії, мовознавстві, геології, фізиці та інших. Учений стверджував, що світ побудований на основі точних математичних розрахунків і складається з дрібних живих частин – монад. Їх різні комбінації створюють нескінченне розмаїття світу, в якому всі елементи тісно взаємозв'язані. Одним із винаходів Лейбніца була лічильна машинка. Вона здійснювала всі арифметичні дії і викликала величезний інтерес і високу оцінку в тогочасній Європі.

■ **3. «Полювання на відьом».** Доба наукового перевороту збіглася з розпалом «полювання на відьом», коли небачені хвилі жорстоких переслідувань захлеснули Європу.

Віра в «темні сили» існувала здавна. Часті епідемії, тривалі війни, виснажливі голодні роки вимотували людей. Це породжувало страхи й бажання покарати винуватців. Ворога знаходили в подібні відьми. За повір'ям, чаклунськими знаннями, або відьомством, було наділено тих, хто вступив у союз із дияволом. Отримавши від нього надзвичайну могутність, такі люди начебто могли надприродним шляхом впливати на навколишній світ, інших людей, тварин. Відьмами називали також тих, хто знав цілющі властивості лікарських рослин і вмів лікувати травами.

У чаклунстві звинувачували переважно жінок. Адже в християнському світі, де головували чоловіки, жінки вважались істотами нижчими і слабкими. Цього, за тогочасними уявленнями, вистачало, аби вони стали здобиччю диявола. Для притягнення до суду не потрібно було доказів, вистачало просто скарги сусідів. Хвороба або смерть, неврожай, пропажа молока в корови, навіть краса – усе це та безліч іншого могло викликати наклеп. Коли ж нещасна жертва потрапляла до рук суддів, ті легко збивали з пантелику перелякану до смерті жінку

Тортур та страта відьом.
Мініатюра. 1514 р.

й витягували з неї зізнання в неймовірних злочинах. Згодом до звинувачених почали потрапляти й чоловіки. Із XVI ст. головним засобом «обробки» підсудних на процесах стали торттури, доти заборонені.

«Полювання на відьом» було прибутковою справою. Донощик отримував частину майна своєї жертви, а судді й кати – високу платню. Із середини XVI – до середини XVII ст. в Європі відбулося понад 50 тисяч відьомських процесів. З однаковим заповзяттям їх проводили і католики, і протестанти. Лише поодинокі люди наважувалися протистояти загальному безумству.

Коли згасли вогнища, на яких спалювали звинувачених у відьомстві, похмура тінь лягла на колись квітучі краї. Цілі сім'ї, яких не знищили, залишали рідні домівки, їхнє господарство занепало. «Полювання на відьом» – це масове вбивство невинних, одна з найдраматичніших сторінок людської історії.

Документ

XVI ст. Із «Історії міста Тріра» священника Йохана Лідена

Усі так повірили, що тривалі неврожаї викликані відьмами... що вся країна піднялася, аби знищити їх. Цей рух підтримали багато церковних діячів, які шукали багатства в попелі спалених відьом. ...По містах і селах... стрімко пересувалися спеціальні обвинувачі, інквізитори, судді та інші, які притягали до суду і піддавали тортурам істот обох статей, спалювали їх у величезній кількості.

Мало хто із звинувачених уникав покарання. Навіть представників трірської влади не обійшла ця доля. Були спалені суддя, два бургомістри, декілька ратманів і помічників суддів. У цій катастрофі загинуло чимало священників... Безумство людської злоби і судів, які прагнули крові і здобичі, поширилося так далеко, що навряд чи залишився хтось, кого не зачепила підозра в цьому злочині... Було багато підстав для сумнівів, чи всі засуджені винні...

Питання до документа. 1. Як слід розуміти слова, що деякі церковні діячі «шукали багатства в попелі спалених відьом»? 2. Чи тільки священники прагнули такої мети?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які умови сприяли піднесенню саме природничих наук?
2. Як відкриття М. Коперника змінили уявлення про Сонце, Землю та інші планети?
3. Чому особливе обурення церкви викликали відкриття в галузі астрономії?
4. Який метод, на думку Ф. Бекона, має першочергове значення для дослідника? Чим відрізнялася позиція Р. Декарта?

Франсіско Різі. Аутодафе на площі в Мадриді. 1683 р.

5. *Із чийми іменами пов'язано початок нової доби в розвитку математики й фізики?*
6. *Чим можна пояснити той факт, що водночас із розвитком науки відбувалося «полювання на відьом»?*

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

У зошитах зробіть таблицю «Визначні учені XVI–XVII ст.»: назвіть прізвища, галузь наукових знань, основні праці та досягнення, якщо є, – крилаті вислови.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь про одного з видатних учених XVI–XVII ст.

Розділ 3

ЗАХІДНО-ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ В XVI–XVII СТ.

§ 11

АБСОЛЮТНА
МОНАРХІЯ
У ФРАНЦІЇ

§ 12

ФРАНЦІЯ В ЗЕНІТІ
МОГУТНОСТІ

§ 13

АНГЛІЯ В ДОБУ
ТЮДОРІВ

§ 11. АБСОЛЮТНА МОНАРХІЯ У ФРАНЦІЇ

Складіть логічні пари: Мартін Лютер, Швейцарія, Ігнатій Лойола, кальвінізм, Німеччина, «Товариство Ісуса».

- **1. Народження абсолютизму.** На межі XV–XVI ст. країни Західної Європи вступили в новий етап свого розвитку. У них відбувалося формування **абсолютизму** – такої форми державної влади, коли особисте правління государя стає практично необмеженим. Найбільш завершеною форми абсолютизм набув у Франції.

У XVI ст. Франція вступила сильною об'єднаною державою. Її населення становило понад 15 млн чоловік, причому 300 тис. мешкало в столичному Парижі – одному з найбільших міст Західної Європи. Об'єднавши країну територіально, королівська влада прагнула досягти політичної централізації – охопити свої володіння єдиною системою управління, а всіх підданих підпорядкувати монарху.

Помітне зміцнення королівської влади пов'язане з ім'ям обдарованого, освіченого та енергійного монарха **Франціска I (1515–1547)**. Він ніколи не скликав Генеральних штатів і в проведенні державної політики спирався на Королівську раду, яку тримав під невисипущим контролем.

Найважливіші справи монарх вирішував у вузькому колі наближених осіб і першим увів у свої накази фразу: «Така моя добра воля». Французи любили Франціска I, бо він відповідав

усім традиційним уявленням про короля: був справжнім лицарем, здібним воєначальником і відважним героєм.

За правління Франціска I в мальовничих околицях Парижа і на берегах Луари піднялися прекрасні просторі замки. Королівські резиденції Шамбор і Фонтенбло, побудовані в новому ренесансному стилі з розкішними парками та садами, втілювали велич і могутність монаршої влади. Трон оточували нащадки знатних родин і родичі правлячої династії – принци і герцоги, які переважали в Королівській раді, управляли провінціями, командували військом і флотом. До столиці вирушало також середнє та дрібне дворянство – «дворянство шпаги». Його привілеєм залишалася військова служба, несення якої звільняло від податків.

Але справжньою опорою короля був численний чиновничий апарат. Ніде в Європі він не зростав так стрімко, як у Франції. У нагороду за вірну і ревну службу частина чиновників отримала дворянське звання. Так утворилося «дворянство мантиї». У самій його назві крився натяк на те, що в минулому ці люди носили мантию, тобто працювали юристами або секретарями. «Старе» родовите дворянство ставилося до вихідців з «неблагородних» станів з презирством, але змушене було рахуватися з їхнім впливом і важливою роллю в державних справах.

Франціск I рішуче втрутився в політику церкви і домігся від Ватикану передачі йому права

ДОБА РЕВОЛЮЦІЙ
У АНГЛІЇ

§ 14

У ВОЛОДІННЯХ
ГАБСБУРГІВ

§ 15

ПРАКТИЧНЕ
ЗАНЯТТЯ 3

§ 16

МІЖНАРОДНІ
ВІДНОСИНИ: НА
ПОЛЯХ БИТВ І В
ПАЛАЦАХ МОНАРХІВ

§ 17

Порівняйте портрети Франціска I та Генріха II.

Жан Клуе.
Портрет Франціска I.
1525–1530 рр.

Франсуа Клуе.
Генріх II.
1559 р.

призначати єпископів. Король віддавав церковні посади своїм наближеним або залишав їх незайнятими, а всі прибутки від них привласнював. Так французька церква опинилася під контролем короля, що також сприяло посиленню його влади.

Син Франціска I, **Генріх II (1547–1559)**, слідом за батьком відмовився від скликання Генеральних штатів. Він став першим французьким королем, до якого вже почали звертатися «Ваша Величносте». Раніше такої честі удостоювались лише імператори.

Посилення абсолютистської влади французьких монархів супроводжувалось активізацією зовнішньої політики. Оточена з усіх боків володіннями Габсбургів, Франція прагнула вирватись із цих лецят і приєднати до своїх територій Північну Італію. Упродовж 1494–1559 рр. Франція вела Італійські війни, які забезпечували постійне заняття й основне джерело прибутку не одному поколінню «дворянства шпаги», але зрештою закінчилися для Франції невдало. Роздратовані підсумками війн тисячі дворян повернулися до своїх убогих замків, зосереджених здебільшого на півдні країни. Їхнє невдоволення могло прорватися будь-якої миті.

■ ■ **2. Реформація у Франції та релігійні війни.** У першій половині XVI ст. у Францію активно проникали реформаційні ідеї, головним чином із сусідньої Швейцарії. Найбільшої популярності набув каль-

Замок Шамбор. Франція. XVI ст.

вінізм. Французьких кальвіністів називали **гугенóтами** (від перекрученого нім. «айдгеноссе» – *співтовариш*). Ними ставали переважно городяни – від заможних бюргерів до дрібних ремісників і торгівців. Кальвіністську віру сповідували також селяни і чимало дворян, які залишилися без діла після закінчення Італійських війн. Особливо напружена ситуація склалася на непокірному півдні. Визнаними вождями місцевої опозиції стали представники побічної лінії правлячої династії – король Наварри Антуан Бурбон із сином Генріхом.

Закінчення Італійських війн збіглося зі змінами на французькому престолі. Від смертельного поранення на лицарському турнірі помер Генріх II. Трон від короля-воїна перейшов до його старшого сина – хворобливого 15-річного Франціска II. Фактично влада опинилась у руках трьох братів – герцогів Гізів, які мали безмежний вплив при дворі та вважали себе захисниками «справжньої» католицької віри.

Франсуа Клуе.
Катерина Медічі

У 1560 р. Франціск II несподівано помер. Його молодший брат – король Карл IX (1560–1574) і королева-мати Катерина Медічі намагалися дотримуватися політики віротерпимості. Гугенотам дозволялося проводити богослужіння, але тільки за межами міст. Це не задовольняло їх: адже серед гугенотів переважали городяни. Разом з тим поступка викликала обурення католиків. У такій атмосфері загального занепокоєння розігралися трагічні події в містечку Вассі в провінції Шампань. Франсуа Гіз з невеликим загonom вчинив різанину мирних гугенотів, які зібралися для спільної молитви в місті. У відповідь протестанти жорстоко розправлялися з католиками. Почалися **релігійні війни (1562–1598)**, які називають також громадянськими, оскільки в їхньому вогні брат ішов на брата, а син – на батька. Країна поринула у вир насильства.

Задля загального примирення було вирішено укласти шлюб між сестрою короля Маргаритою Валуа і вождем гугенотів Генріхом Бурбоном. Для участі у святкуванні весілля до Парижа з'їхалися сотні дворян-гугенотів. Вони й гадки не мали, що після декількох днів пишних урочистостей на них чекає організована Гізами розправа. У ніч на 24 серпня 1572 р., у свято Св. Варфоломія, із дзвіниць усіх паризьких церков пролунав набат – сигнал до дій. Почалося дике й безжальне побиття озброєних гугенотів, будинки яких заздалегідь позначили білими хрестами. Нещасних захоплювали зненацька і вбивали прямо в ліжках. Різанина продовжувалася декілька днів і перекинулася у провінції. Усього загинуло близько 30 тис. чоловік, серед них один з лідерів гугенотів – відважний адмірал Коліньї.

Франсуа Дюбуа. Варфоломівська ніч. 1572–1584 рр.

У самий розпал релігійних війн новим королем Франції став Генріх III. Його протистояння з Гізами, надзвичайно популярними в Парижі, викликало шквал обурення. Генріх III втік зі столиці й організував вбивство Генріха Гіза та його брата кардинала. В столиці спалахнуло повстання. Після смерті короля від руки фанатичного монаха-домініканця законним спадкоємцем престолу став Генріх Бурбон. Він зробив блискучий політичний крок: заявив, що «Париж вартий меси», і прийняв католицизм. Без опору він увійшов до столиці і став королем Франції під іменем **Генріха IV** (1589–1610). На французькому троні утвердилася династія Бурбонів.

■ **3. Правління Генріха IV.** Після шестирічного безвладдя престол опинився в міцних руках розумного й обережного правителя. Одразу ж Генріх IV видав **Нантський едикт**, за яким католицька віра була визнана офіційною, а католицькому духовенству повернули всі його колишні права і майно. Водночас гугенотам дозволили проводити богослужіння по всій країні, за винятком Парижа і деяких великих міст, а також нарівні з католиками обіймати державні посади. Аби гарантувати виконання цих умов, король передав гугенотам близько двохсот фортець і замків, у тому числі Ла-Рошель – порт на західному узбережжі Франції.

Пішовши на поступки гугенотам, Генріх IV дав країні перепочинок і зупинив її розорення. Прагнучи відродити Францію, король та його перший міністр Сюллі послідовно проводили **протекціонізм** – політику, спрямовану на підтримку національного виробництва та торгівлі. Вони заохочували розвиток мануфактур з виготовлення шовку, полотна, gobеленів, фаянсових виробів, шпалер. Генріх IV зменшив податки і покращив становище селян. У народній пам'яті й сьогодні зберігається образ «доброго короля Анрі», який не дуже утискував народ, був відважною, веселою і життєлюбною людиною.

Генріх Бурбон, один з кращих полководців Європи, досвідчений політик і далекоглядний дипломат, спромігся змінити долю цілої країни. Проте в 1610 р. його життя обірвав кинджал фанатичного католика.

Чим портрет Генріха IV кардинально відрізняється від портретів попередніх правителів? Чому короля зображено в скромному чорному костюмі?

Франс Поурбюс Молодший.
Генріх IV

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яким було внутрішнє становище Франції на початку XVI ст.?
2. Як відбувався процес зміцнення королівської влади у Франції за королів Франціска I та Генріха II?
3. Чому саме французький південь став районом активного поширення кальвінізму?
4. Що стало приводом для розправи, вчиненої Франсуа Гізом у Вассі? Чому ці події поклали початок релігійним війнам і що дає підстави вважати війни громадянськими?
5. Чи справедливо кажуть про Генріха IV, що йому вдалося змінити долю Франції?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. У зошитах запишіть визначення таких понять: «абсолютизм», «дворянство шпаги», «дворянство мантії», «гуєноти», «протекціонізм».
2. На стрічці часу позначте дати початку та кінця правління французьких королів XVI – початку XVII ст. Хто з них правив найдовше?

ТВОРЧО ПОПРАЦЬОЙТЕ

Використовуючи матеріал підручника та додаткові джерела, складіть історичний портрет Франціска I, Генріха IV або Катерини Медічі.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1562–1598 – релігійні війни у Франції

§ 12. ФРАНЦІЯ В ЗЕНІТІ МОГУТНОСТІ

Складіть логічні пари: Франціск I, Генріх Бурбон, Франсуа Гіз, Ла-Рошель, Вассі, Шамбор.

- **1. Франція за Рішельє.** Сину Генріха IV було всього 9 років, коли він став королем Людовіком XIII. Скориставшись малолітством короля і нездатністю його матері, королеви-регента Марії Медічі, управляти державою, французьке дворянство повністю вийшло з-під контролю влади. У країні запанувало політичне безладдя.

Порядок установив перший міністр Людовіка XIII кардинал Рішельє (1585–1642). Не дивлячись на гучні титули, він жорстоко розправлявся із заколотниками. Непокірні аристократи ненавиділи кардинала, але Рішельє непохитно стояв на сторожі державних інтересів. Шалене обу-

рення знаті викликав виданий міністром закон про заборону дуелей – масового явища серед дворянської молоді, яка в такий дивний спосіб прагнула продемонструвати свою мужність, благородство і честь. Тільки за 20 років правління Генріха IV на дуелях загинуло близько 12 тис. дворян. Кардинал Рішельє заявив, що обов'язок підданих – не знищувати один одного, а проливати свою кров за короля і батьківщину.

Важливим завданням кардинала було також втихомирення гугенотів. Скориставшись ослабленням королівської влади, вони створили на півдні Франції справжню «державу в державі», мали власну систему оборони і навіть флот, мали підтмку від Англії та Голландії. Коли гугеноти в порту Ла-Рошель підняли заколот, Рішельє оточив фортецю і два роки тримав її у щільній облозі. Після капітуляції

Філіпп де Шампньє.
Портрет кардинала Рішельє.
1635 р.

Визначте, кого зображено на картині.

Капітуляція фортеці Ла-Рошель. XVII ст.

захисників Ла-Рошель король, за порадою Рішельє, зберіг їм життя і право сповідати протестантську віру. Проте в гугенотів відібрали всі фортеці й позбавили їх політичних привілеїв, наданих Нантським едиктом. Гугенотська «держава в державі» припинила існування.

Перший міністр підпорядкував королю місцеве управління, створивши нову важливу посаду – інтендантів. Ними ставали освічені люди незнатного походження, які контролювали діяльність органів влади і втручались у всі сфери життя в провінціях. Вони отримували призначення від уряду, повністю від нього залежали і були слухняними виконавцями розпоряджень кардинала-міністра.

Із приходом Рішельє до влади відбулися серйозні зміни в зовнішній політиці Франції. Кардинал відстоював ідею «європейської рівноваги» і виступав проти прагнення Габсбургів головувати в Європі. Завдяки дипломатичним, а згодом і військовим, діям Франції вдалося приєднати до своїх володінь Лотарінгію, Ельзас та інші землі, її вплив на міжнародній арені надзвичайно зріс.

Дізнайтесь! У яких книжках та фільмах кардинал Рішельє є одним з головних героїв?

Рішельє вважав, що «освіченість – найкраща окраса держави». У 1635 р. він заснував знамениту Французьку академію, всіляко підтримував письменників, художників і вчених. Кардинал і сам писав вірші, а його п'єси з успіхом ішли на сцені. За сприяння Рішельє почала виходити перша французька газета, яку міністр використовував для пропаганди своєї політики.

Стосунки між Людовіком XIII та його першим міністром були непротими. Якось вони разом виходили з королівського кабінету. Віля самого порога король раптом зупинився і, звертаючись до Рішельє, уїдливо сказав: «Проходьте першим, усі й так говорять, що саме Ви – справжній король». Інший розгубився би, але не Рішельє. Він підхопив підсвічник і впевнено рушив далі зі словами: «Так, сир, я йду попереду, аби освітлювати Вам дорогу».

Документ

XVII ст. 3 «Політичного заповіту» Рішельє

Я обіцяв Вашій Величності всю свою майстерність і весь авторитет, аби знищити партію гугенотів, зламати пиху вельмож, привести всіх підданих до виконання їхніх обов'язків і піднести Ваше ім'я серед іноземних націй на той рівень, на якому воно має перебувати.

Дворянство потрібно розглядати як один з найславніших нервів держави, здатний багато сприяти її збереженню і зміцненню. Ті дворяни, які відстали від доблесті предків і ухилиються від того, щоб служити короні шпагою і життям, заслуговують бути позбавленими переваг свого походження і змушеними нести частину тягаря народу.

Якби народ надто благоденствував, його не можна було б утримати в межах його обов'язків. Його варто порівнювати з мулом, який, звикнувши до тягаря, псується від тривалого відпочинку більше, ніж від праці.

Питання до документа. 1. У чому кардинал бачив свої заслуги перед Францією і королем? 2. Яку роль у житті держави відводив Рішельє дворянам і яку – простому народу?

Людовіку XIII випала скромна роль бути королем при своєму всесильному міністрі. Так уже випало, що кардинал Рішельє краще за монарха розумів інтереси Франції, та й самої королівської влади. Упродовж 18 років він тримав у своїх руках політику Франції і служив головній меті – благу та величі держави.

2. Король-сонце Людовік XIV.

У другій половині XVII ст. Франція перетворилася на одну з найсильніших держав Європи. Після смерті Людовіка XIII королем став його п'ятирічний син **Людовік XIV** (1643–1715), а королевою-регентом – мати малолітнього монарха Анна Австрійська. Фактично влада опинилася в руках її всесильного фаворита, першого міністра, кардинала Джуліо Мазаріні. Талановитий дипломат, він проводив непопулярну серед французів внутрішню політику, що призвело до громадянської війни – Фронди. Покінчивши з нею, французький абсолютизм вступив у свою найблискучішу добу, пов'язану з ім'ям Людовіка XIV.

Як художник зобразив велич Короля-сонце?

Гіацинт Ріго.
Людовік XIV. 1701 р.

Прозвання Король-сонце виникло, коли 15-річний Людовік станцював у одному з придворних балетів партію «Сонця, що розганяє темряву». Воно швидко і міцно злилося з іменем монарха, який, ставши дорослою людиною, свідомо захоплював живописців та скульпторів зображувати його у вигляді міфічного Аполлона – бога сонця.

За правління Людовіка XIV його армія не залишала поля битв упродовж 30 років. Претендуючи на роль «загальноєвропейського монарха», король здійснював політику територіальних загарбань. Без будь-яких підстав французькі війська захопили вільне місто Страсбург. Це викликало в європейських країнах хвилю обурення.

Ситуація загострилася в 1685 р., коли Людовік XIV скасував Нантський едикт. Гугенотів почали переслідувати: їхні храми руйнували, пасторів виганяли, школи закривали. Самих гугенотів силою змушували переходити в католицизм. У такий спосіб Людовік сподівався встановити у своїй державі релігійну єдність, але результат виявився зовсім

ПОДРОБИЦІ

Опишіть картину. Як веде себе король, а як – майбутні академіки?

Шарль Лебрен. Заснування Академії наук Людовіком XIV. XVII ст.

Глобус. Франція.
XVII ст.

іншим. Близько 200 тис. гугенотів, переважно досвідчених ремісників та комерсантів, покинули Францію. Вони знайшли притулок у сусідніх протестантських країнах і в Новому Світі, куди не тільки вивезли величезні кошти, а й секрети свого ремесла. Масовий вихід гугенотів завдав відчутного удару французькій економіці. Надмірне посилення Франції викликало загальноєвропейську війну за іспанську спадщину. Ця війна виявилась останньою для Людовіка XIV. Невдовзі після її закінчення король пішов із життя.

■ **3. Хранитель королівської скарбниці.** Король Людовік XIV вникав у всі деталі державного управління і міцно тримав у своїх руках важелі влади. Хоч би що пропонували його міністри, останнє й остаточне слово завжди залишалося за Людовіком. Існувала лише одна людина, без з'ясування думки якої король не приймав жодного важливого рішення, – міністр фінансів **Жан Батіст Кольбєр** (1619–1683).

Кольберу було добре відомо, що сила держави залежить від стану фінансів, які, у свою чергу, тісно пов'язані з економікою. Тому міністр постійно приділяв увагу промислового розвитку країни, усіляко заохочував французьких підприємців і комерсантів. З його ініціативи мануфактури отримували кредити і податкові пільги. Вони швидко зайняли пануючі позиції на внутрішньому ринку. Якість національних товарів покращилась, що забезпечило їм вихід на європейські ринки. Повсюди високо цінувалися виготовлені у Франції шовкові тканини, гобелени, мереживо. Водночас, захищаючи французький ринок від іноземної конкуренції, Кольбер увів високі мита на іноземні товари. Надходження їх до Франції різко впало. Політику **меркантилізму**, спрямовану на створення сприятливих умов для економічної діяльності торговців та підприємств країни, Кольбер здійснював майстерно та впевнено.

 Подумайте! Якщо французькі підприємці не мали конкуренції з іноземцями на внутрішньому ринку, чи сприяло це покращенню якості товарів? Відповідь обґрунтуйте.

Улюбленим дітищем Кольбера був флот. Зміни відбулися просто разючі: французький флот зріс до 270 кораблів і 60 галер. Кольбер мав на меті знищити морське переважання головних торгових суперниць Франції – Голландії та Англії і забезпечити їй першість на морях. Тому він завжди знаходив кошти для будівництва торгових суден. У Франції виникли потужні торгові компанії: Ост-Індська вела справи на території сучасної Індонезії, а Вест-Індська – в Америці. Вони торгували всім – від цукру до рабів, але так і не змогли потіснити Голландію в міжнародній торгівлі. План Кольбера провалився, однак його політика благотворно вплинула на стан французької економіки.

Як ви вважаєте, король з повагою ставиться до папського посла чи ні?

Аудієнція папського посла в Людовіка XIV. Літографія

Які риси характеру відображено на портреті Кольбера?

Клод Лефевр.
Жан Батіст Кольбер

Документ

XVII ст. Жан Батіст Кольбер. З «Листів, спогадів і настанов»

Крім тих вигод, які само по собі могло б принести надходження в Королівство великих коштів, ми б завдяки мануфактурам забезпечили хлібом насущним мільйон простого люду, який животіє нині через відсутність занять. Значне зростання кількості кораблів ще більше посилить велич і могутність держави...

Якщо до природної могутності Франції король зможе приєднати силу, яку дають промисловість і торгівля... то велич і могутність короля зростуть до небувалих розмірів.

Питання до документа. 1. Що, на переконання автора, становило основу могутності держави? 2. Чому таке велике значення французький міністр надавав будівництву флоту і якої мети прагнув цим досягти? 3. Проводячи свою політику, Кольбер дбав лише про велич короля чи думав також про потреби простого народу?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Якими були ключові кроки кардинала Рішельє у внутрішній політиці Франції? Чому вони викликали обурення аристократії?
2. Яких успіхів досяг Рішельє на міжнародній арені?
3. Яку назву отримала громадянська війна у Франції і чому вона почалася?
4. Як виникло прозвання Король-сонце?
5. Що стало наслідком скасування Людовиком XIV Нантського едикту?
6. Якими були найважливіші заходи Жана Батіста Кольбера на посаді міністра фінансів Франції?
7. Чи досягнув успіху Кольбер, реформуючи французький флот?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На контурній карті заштрихуйте території, які були приєднані до Франції за кардинала Рішельє та Людовіка XIV.
2. Зробіть порівняльну таблицю «Політика щодо гугенотів, яка проводилась у Франції за часів Генріха IV і кардинала Рішельє». Порівняйте причини, сутність та наслідки.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Серед істориків та мислителів не вщухають суперечки щодо того, чи може одна окремо взята людина завдяки власним переконанням та здібностям змінювати історію цілої країни чи народу. Використовуючи матеріал підручника та додаткові джерела, напишіть міні-твір з вашими роздумами на тему того, яку роль відіграв кардинал Рішельє в історії Франції.

§13. АНГЛІЯ В ДОБУ ТЮДОРІВ

Складіть логічні пари: капіталізм, золото з колоній, буржуазія, найманий робітник, «революція цін», мануфактура.

- **1. Епоха Генріха VIII.** У 1485 р. після закінчення війни Троянд англійський престол перейшов до династії **Тюдорів**. Значне посилення держави і королівської влади відбулося за правління **Генріха VIII** (1509–1547).

До його воцаріння Англія була другорядною європейською країною і помітно поступалася Франції, Іспанії та Німецькій імперії. Генріх успадкував величезну казну і став одним з найбагатших монархів Європи. Тепер його мета полягала в розв'язанні головного політичного завдання – перетворити Англію на провідну державу. Аби досягти цього, Генріх вирішив затьмарити сусідів-монархів пишністю свого двору. Не шкодуючи коштів, він будував численні палаці та прикрашав їх чудовими творами мистецтва. За підтримки короля в країні поширювались ідеї Гуманізму і Ренесансу.

Генріх VIII піклувався й про безпеку держави. Англія – острівна країна, тому вороже вторгнення загрожувало їй тільки з моря. Монарх особисто контролював надійність берегових укріплень і фортець. Він створив військовий флот, який сучасники називали «дерев'яними воротами Англії». Престиж країни помітно зріс. Генріх VIII надав справжнього блиску й величі англійській монархії і королівському двору. Він був високоосвіченою людиною і щедрим меценатом, але прагнення підкорити всіх своїй волі, підозрілість і жорстокість зробили його правління деспотичним.

Одночасно важливі зміни відбувалися в англійському суспільстві. Нові дворяни – джентрі – активно займалися прибутковим вівчарством, створювали у своїх маєтках мануфактури виробництва сукон і вели торгівлю. Заповзятливі великі землевласники – **лендлорди**, – що займалися прибутковим вівчарством, прагнули розширювати й надалі пасовища. Багатші селяни скуповували ділянки збіднілих сусідів. Лендлорди ж силою зганяли із землі селян, які перетворювалися на **пауперів** – людей повністю позбавлених засобів до існування. Їх можна було побачити по всій Англії – цілі натовпи бездомних та безробітних жебраків і волоцюг, які неодноразово

Які основні риси особистості Генріха VIII намагався підкреслити художник у його портреті?

Ганс Гольбейн Молодший.
Генріх VIII. 1539–1540 рр.

Р. Коллінз. Англійська родина за чаєм

піднімали повстання. Король Генріх VIII почав видавати закони, спрямовані проти подібних явищ. Влада жорстоко розправлялася з пауперами: за жебрацтво їх таврували, били, калічили та навіть страчували. Такі заходи дістали в історії назву «криваве законодавство».

 Подумайте! Чому в Англії було більше жебраків, ніж в інших європейських країнах?

■ **2. Королівська Реформація.** Коли в Англію почали проникати реформаційні ідеї, Генріх VIII спочатку виступив проти них. Згодом король поміняв позицію, і сам наполіг на проведенні Реформації, яку через це називають королівською. Поштовхом для прийняття такого рішення стали обставини сімейного життя монарха. Генріх VIII та його дружина, іспанка Катерина Арагонська, мали тільки одну дитину – доньку Марію. Королю потрібен був син, спадкоємець престолу. Він замислив скасувати свій шлюб і одружитися зі знатною молодою англійкою Анною Болейн. Дозвіл на розлучення міг дати лише Папа Римський. Проте він не наважився псувати стосунки з могутнім племінником Катерини, імператором Карлом V, і відмовив англійському монарху.

Розлючений Генріх VIII кинув виклик Риму. Він вирішив створити в Англії незалежну від Папи церкву і підпорядкувати її собі. Під його тиском у **1534 р.** парламент прийняв «**Акт про супрематію**» (верховенство), який оголосив короля єдиним главою і захисником англійської церкви. Монастирі було закрито, а монахів розігнано. Монастирські землі й майно, а також власність церкви перейшли до короля. Монарх

розпоряджався ними на власний розсуд і робив щедрі дарунки своїм наблизеним, тобто з учення Лютера Генріх VIII узяв насамперед те, що могло укріпити королівську владу. Реформована англійська церква запозичила ідею Лютера про «виправдання вірою» і відкинула частину таїнств. Але в цілому вона мала багато спільного з католицькою церквою: зберегла ієрархію духовенства та його пишне вбрання, вшанування ікон і святих, прикрашання церков, використання під час богослужіння органної музики. Правда, ревні прибічники перетворень були невдоволені таким підходом. Вони закликали короля провести більш глибоку реформу та повністю відмовитися від «пережитків папізму».

Нова віра отримала назву «англіканська» і швидко перемогла. Це й не дивно: адже тим, хто відкрито відмовлявся її прийняти, загрожувала смертна кара. Не поступився своїми переконаннями і не погодився визнати короля главою церкви знаменитий гуманіст Томас Мор. Висока посада й слава вченого не змогли врятувати його від гніву Генріха VIII. На ешафоті загинув Томас Мор, який обіймав найвищу державну посаду лорд-канцлера. Проте попри всі розправи чимало англійців продовжували таємно сповідувати католицтво.

 Подумайте! Яка могла бути справжня причина невизнання Т. Мором короля главою церкви (пригадайте книжку «Утопія»)?

Воно було тимчасово відновлене за правління доньки Генріха VIII – **Марії Тюдор** (1553–1558). Королева жорстоко переслідувала протестантів, що викликало різке невдоволення нею з боку англійців. Ворожість до монархині посилилася після її одруження з Філіппом II Іспанським: англійці розцінювали шлюб як реальну загрозу потрапити в залежність від могутніх Габсбургів. Тому прихід до влади доньки Генріха VIII і Анни Болейн **Єлизавети I Тюдор** Англія зустріла з радістю. Нова королева зробила остаточний вибір на користь англіканства. Її крок мав також важливі політичні наслідки: Англія стала форпостом європейських протестантів, а тому – головним ворогом католицької Іспанії.

Вестмінстерське абатство.
Сучасний вигляд

Антоніс Мор Дасхора.
Марія Тюдор. 1554 р.

Маркус Герардс Молодший.
Єлизавета Англійська. 1600 р.

■ ■ 3. «Улюблениця народу» Єлизавета I. Правління королеви Єлизавети тривало 45 років (1558–1603) і увійшло в історію як «золота доба» Англії. Економіка й культура країни розквітли, а сама вона перетворилася на провідну європейську державу. Велика заслуга в цьому належала королеві – розумній правительці, мудрому політику й талановитому дипломату. Єлизавета була обдарованою людиною та отримала прекрасну освіту. Вона знала дев'ять мов, писала вірші, чудово грала на музичних інструментах. Монархиня оточила себе непересічними особистостями. Її міністри й фаворити були поетами і філософами, воїнами і мореплавцями, героями і видатними політиками. Їхні здібності Єлизавета зуміла поставити на службу державі.

Щоб не допустити релігійних бить, Єлизавета прагнула залучити на свій бік і католиків, і протестантів. Монархиня запевняла своїх підданих, що піклуватиметься про всіх, незалежно від їхнього віросповідання. Ще вона любила публічно повторювати: «У вас може бути кращий король, але ніколи не буде більш люблячого». Така позиція зробила Єлизавету дуже популярною, англійці не випадково називали свою королеву «улюбленицею народу».

Єлизавета проводила політику протекціонізму – заохочувала розвиток англійського виробництва й торгівлі. Користуючись тим, що релігійні гоніння в Європі змушували багатьох ремісників-протестантів залишати свою батьківщину, королева надавала притулок досвідченим фахівцям-іноземцям. В Англії поселилися гірничі майстри з Німеччини, нідерландські ткачі, французькі килимники, італійські складуви. Вони принесли із собою секрети своєї майстерності і сприяли виникненню нових або вдосконаленню старих галузей виробництва. Королева підтримувала винахідників і організаторів мануфактур, створювала вигідні умови для їхньої праці. Наслідком такої політики стало процвітання англійського виробництва. Англійські товари проникали в усі куточки світу. Заморську торгівлю вели купці, об'єднані у великі компанії: Ост-Індська торгувала з Індією, Гвінейська – з Африкою, Московська – з Росією. Розвивалися також зв'язки і в інших напрямках. Виникненню й діяльності торгових компаній сприяла королева. Вона була членом декількох із них, вкладала гроші в торгові операції й отримувала чималі прибутки.

■ Подумайте! Яке прозвання (крім «улюблениці народу») можна було б дати Єлизаветі I?

Лондон. XVI ст.

У своїй внутрішній політиці Єлизавета прагнула зберегти атмосферу «веселої старої Англії» з її повагою до традицій і обережним ставленням до всього нового.

■ **4. Англія готується стати володаркою морів.** Зовнішню політику Єлизавета проводила з урахуванням економічних інтересів своєї держави. Головною суперницею Англії була Іспанія, яка заборонила англійським «єретикам» вести прибуткову торгівлю зі своїми колоніями в Новому Світі. Декілька англійських кораблів спробували прорватися до американських берегів, але потрапили до рук іспанців і стали жертвами жорстокої розправи. Аби помститись, англійці захоплювали та грабували іспанські кораблі. На океанських шляхах у Новий Світ розпочалася справжня, хоча й неоголошена війна.

У 1577 р. англійський пірат **Френсіс Дрейк** вирішив дістатися в іспанські володіння в Америці з боку Тихого океану, звідки на його появу не чекали. Він перетнув Атлантику, вийшов у тихоокеанські води і несподівано атакував іспанські порти. Там Дрейк захопив величезний запас золота з кораблів, завантажених для відправки до Європи. Іспанці чатували на зухвалого пірата біля Магелланової протоки, але він, щоб урятувати здобич, спрямував свій корабель «Золота лань» в Індійський океан. Обігнувши Африку, Дрейк мимоволі здійснив друге в історії навколосвітнє

Чи можна, розглядаючи портрет, одразу визначити, що на ньому зображено відомого пірата? Як ви вважаєте, якою була мета художника і чому?

Френсіс Дрейк.
Друга пол. XVI ст.

Чим портрет Марії Стюарт відрізняється від більшості зображень правлячих осіб?

Марія Стюарт. XVI ст.

там почалася Реформація, і вона опинилася в Англії. Згодом вона взяла участь у змові проти Єлизавети. Її було страчено за вироком англійського суду.

Дізнайтесь! У яких творах відомих письменників описано трагічну долю Марії Стюарт?

Звістка про смерть Марії Стюарт викликала гнів ревного католика Філіппа II: він перейшов до рішучих дій. Іспанія зібрала величезний флот із 134 кораблів – Велику армаду. Англія змогла виставити всього 100 суден, проте вони були маневреніші за іспанські й краще озброєні артилерією. Це допомогло англійцям успішно діяти проти громіздких і неповоротких кораблів армади. Остаточного удару іспанцям завдали жорстокі бурі, які потопили значну частину їхнього флоту. Додому повернулися залишки армади – лише третина її.

Англії святкували перемогу і назвали переможену армаду «Непереможною». Морську могутність Іспанії було зломлено. Англія готувалася стати володаркою морів.

Документ

8 серпня 1588 р. Промова Єлизавети перед англійським військом

Як ви бачите, я зараз серед вас не для розваг чи забави, але сповнена рішучості в самій гушці і в запалі битви залишитися жити чи померти серед вас... в ім'я мого Господа, мого королівства, мого народу, моєї честі та моєї крові. Я знаю, що наділена тілом слабкої і тендітної жінки, але в мене серце і душа короля, і короля Англії. І я думаю, це брудна брехня... що Іспанець (Філіпп II) чи будь-який інший

правитель Європи можуть наважитися переступити кордони мого королівства... Я сама візьмусь за зброю, сама стану вашим генералом, вашим суддею і нагороджу кожного по заслугах на полі битви.

Питання до документа. 1. Про які риси характеру королеви свідчить її промова? 2. Як це звернення могло вплинути на бойовий дух англійців?

■ **5. Приєрмерк «золотої доби» Єлизавети.** Єлизавета любила повторювати, що вона піклується про свій народ і завжди готова прислухатися до думки його представників. Таке ставлення підвищувало авторитет англійського парламенту, дозволяло йому виступати ініціатором багатьох важливих законів. Вважалося, що вища влада в країні належить королю в парламенті, тобто монарх розділяє її зі станами. Тому, на відміну від інших європейських країн, де з посиленням абсолютизму станово-представницькі органи втрачали своє значення, в Англії парламент залишався активним.

Провідну роль у ньому відігравала палата общин, до якої входили переважно представники нового дворянства та буржуазії. Вони мали від Єлизавети підтримку у своїй економічній діяльності, а натомість також підтримували королеву. Це співробітництво дало тріщину на межі XVI–XVII ст., коли палата общин стала наполягати на своєму праві брати участь у формуванні економічної політики держави. Під тиском парламенту Єлизаветі довелося піти на часткові поступки.

Невдоволення парламенту викликала також релігійна політика королеви. Посилилися виступи **пуритан** (від лат. – *чистий*) – прибічників подальшого очищення англіканської церкви від залишків католицизму і встановлення кальвіністських порядків. Насамперед вони вимагали скасувати єпископат і запровадити вибори священників громадою. Це означало б підрив влади англіканської церкви та її глави – королеви. Погодитись на такий крок Єлизавета не бажала. Стосунки між королевою і парламентом погіршились.

Єлизавета не мала дітей і була останньою представницею династії Тюдорів. Після її смерті англійський трон успадкував шотландський король **Яків (Джеймс) Стюарт** (1603–1625), син страченої Марії Стюарт. Він об'єднав під своєю владою Англію, Шотландію та Ірландію, поклавши початок триєдиному королівству – Великій Британії. За перших Стюартів розбіжності між королем і парламентом продовжували посилюватись. Згодом вони призвели до відкритого конфлікту – громадянської війни і повалення монархії.

Джон Декриць Старший.
Яків I. 1606 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яких заходів ужив Генріх VIII для зміцнення держави й королівської влади?
2. Чому закони Генріха VIII, спрямовані проти жебрацтва, назвали «кривавим законодавством»?
3. Як перехід до англіканства вплинув на королівську владу?
4. За що Єлизавету називали «улюбленицею народу»?
5. Чому Єлизавета посвятила пірата Френсіса Дрейка в рицарі?
6. Як було зломлено морську могутність Іспанії?
7. Чому в останні роки перебування на троні в Єлизавети погіршилися стосунки з парламентом?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. У зошитах складіть схему «Релігійна політика Генріха IV (Франція) та Єлизавети I (Англія)».
2. На контурній карті прокладіть маршрут подорожі Френсіса Дрейка.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Використовуючи додаткові джерела, складіть оповідь на одну із запропонованих тем: «Король Генріх VIII», «“Золота доба” королеви Єлизавети I», «Англійські пірати в XVI–XVII ст.».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1534 – «Акт про супрематію»

1558–1603 – правління королеви Єлизавети I – «золота доба» Англії.

§14. ДОБА РЕВОЛЮЦІЙ У АНГЛІЇ

Пригадайте! Що спільного мала англіканська церква з лютеранством, а що – з католицизмом?

- **1. Переддень революції.** На межі XVI–XVII ст. в Англії відбувалися важливі зміни. Джентрі отримували великі прибутки від розведення овець. Ці люди прагнули повного знищення феодальних порядків. У селі жило багато фермерів. Дедалі більшої ваги набували торгово-підприємницькі кола; відносини на селі швидко втрачали феодальний характер. Стрімко розвивалася внутрішня і зовнішня торгівля – завдяки відособленому острівному розміщенню територія Англії швидко перетворилася на єдиний ринок. Прибічникам змін протистояли ті, хто

Опишіть людей, зображених на передньому плані. Хто з них збирається сісти на корабель і відправитись в далеку подорож?

А. Віллаертс. Корабель Ост-Індської компанії залишає порт. Бл. 1650 р.

виступав за збереження старих порядків, – аристократія, феодальне дворянство й англіканська церква. Вони становили опору англійської монархії та мали від неї численні пільги. Підприємці й нові дворяни набували щодалі більшої ваги в економічному житті. Вони не хотіли витратити свої гроші на постійні внески на користь англіканської церкви і тому щодалі помітніше схилилися до пуританізму. На початку XVII ст. у пуританізмі виділилися дві течії. До крила **пресвітеріан** належала верхівка джентрі й купецтва. **Індепéнденти** (від англ. – *незалежний*), до яких входили середня й дрібна буржуазія, рядові городяни й селяни, виступали проти втручання держави у справи релігії.

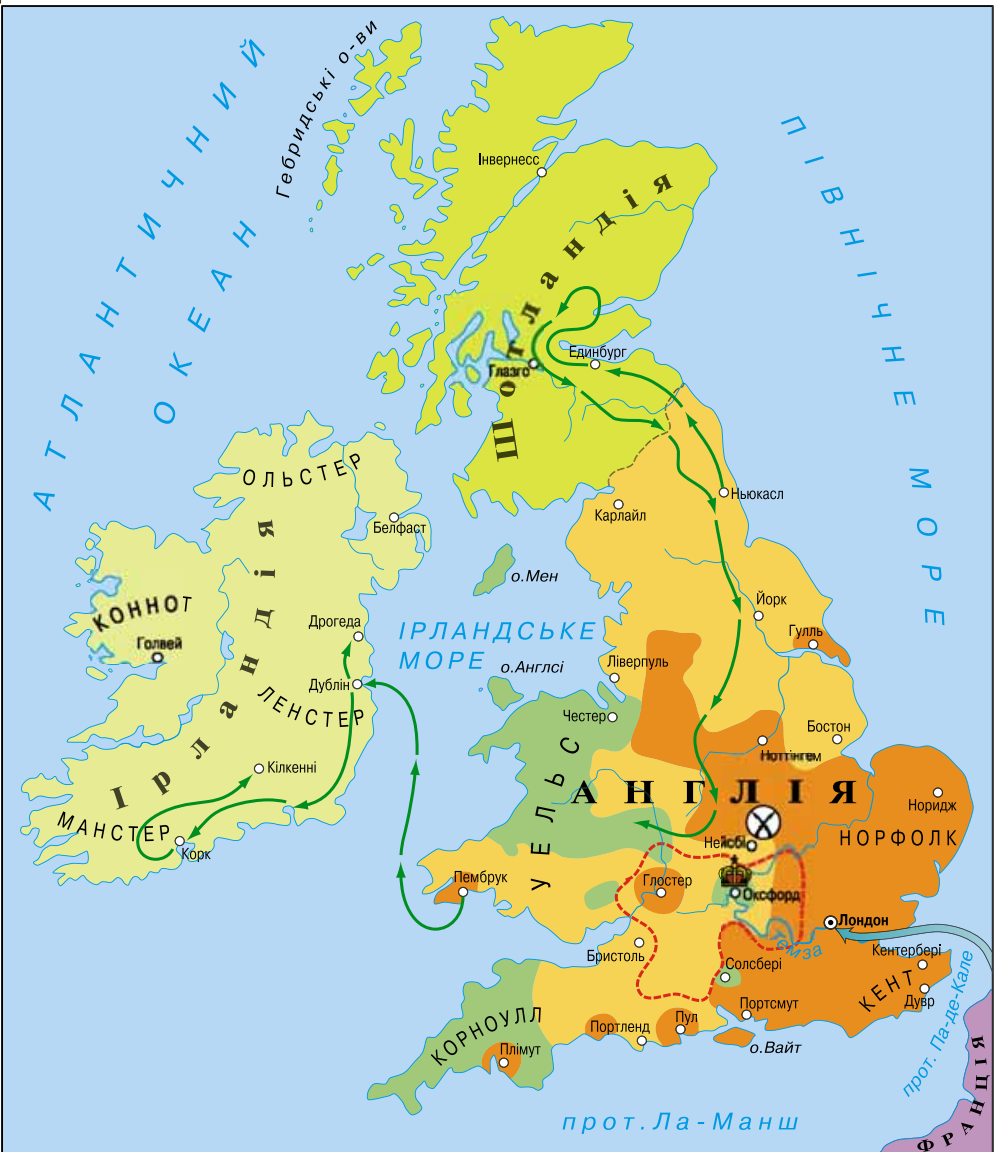
У 1625 р. на англійський престол зійшов **Карл I Стюарт** (1625–1649). Як і його батько Яків I, Карл не любив пуритан і виявляв прихильність до католиків. Це викликало в англійському суспільстві тривожні чутки про можливе повернення католицизму.

У зовнішній політиці перші Стюарти також нехтували інтересами англійської буржуазії. До того ж король не звертав уваги на парламент і надіявся важливими повноваженнями своїх придворних. Поступово монарх і парламент перетворювалися на два протилежні центри. У 1629 р. Карл I взагалі розігнав парламент. Упродовж наступних одинадцяти років він правив одноосібно.

Пригадайте! Зміст документа Велика хартія вольностей та його значення.

Англійська революція

- Території, підконтрольні парламенту на 1643 р.
- Території, які перейшли під контроль парламенту впродовж 1643—1645 рр.
- Території, що залишалися вірними королю
- ⊗ Місце вирішальної перемоги війська Кромвеля над військом Карла I у червні 1645 р.
- ⊗ Район поширення руху левелерів у 1649 р.
- Походи Кромвеля проти повсталих ірландців і шотландських прихильників Стюартів у 1649—1650 рр.
- Повернення Карла II і відновлення монархії в Англії у 1660 р.

За таких умов загострилося становище в Шотландії. Ще з 1603 р. вона була пов'язана з Англією особистою унією: в обох країнах одночасно правили Стюарти. Шотландці прагнули повернути собі незалежність. Після спроби насадити на їхніх землях порядки англіканської церкви шотландці почали в 1639 р. війну проти Англії. Затяжна війна вимагала чималих грошей. У 1640 р. король скликав новий парламент. Його депутати одразу висунули перед монархом низку вимог і заявили, що не дозволять себе розігнати. Цей парламент пропрацював цілих 13 років і отримав назву «Довгий». Він передав Карлу I Великому ремонстрацію (протест) – звинувачення проти зловживань королівської влади. Початок діяльності Довгого парламенту став початком **Англійської революції**.

Антоніс ван Дейк. Подвійний портрет Карла I та його дружини Генрієтти-Марії. Бл. 1635 р.

Карл спробував заарештувати парламентських лідерів, але лондонці сховали їх. Тим часом вулиці столиці заповнили озброєні, рішуче налаштовані натовпи. Король залишив Лондон, вирушивши на північ країни – туди, де йому ще зберігали вірність, щоб зібрати там військо. У серпні **1642 р.** Карл I підняв свій бойовий прапор: так почалася війна проти парламенту. Перший мирний (парламентський) період англійської революції завершився. Вона вступила у свій другий етап – громадянську війну.

- **2. Громадянська війна.** Парламент підтримували в основному жителі більш розвинених східних графств – купці й фінансисти, міські ремісники й торговці, джентрі й селяни. У його руках перебував флот і основні порти Англії, але парламентське ополчення складалося з розрізних, погано навчених і слабко озброєних загонів.

Подумайте! Як ви розумієте термін «громадянська війна»?

На боці короля стояли знать, феодальне дворянство Півночі, англіканське духовенство. Його військо було набагато досвідченішим і краще підготовленим, ніж парламентські сили. Тому початок війни склався вдало для Карла I: він ледве не захопив Лондон. Успіхам короля сприяло й те, що парламентські генерали уникали рішучих дій, а сам парламент, де переважали пресвітеріани, намагався примиритися з королем і періодично вступав з ним у переговори. ІнDEPENDенти, як в армії, так і в парламенті, вимагали активізації бойових дій і рішучої перемоги над силами монархії. Протиріччя між ними та пресвітеріанами дедалі загострювались.

У цей складний момент лідером інDEPENDентів стає **Облівер Кромвель (1599–1658)**.

ПОДРОБИЦІ

Кромвель народився в сім'ї небагатого землевласника й отримав суворе пуританське виховання. Він закінчив міську школу, вивчав право в Лондоні й там одружився з дочкою багатого купця. Повернувшись додому, Кромвель став зразковим господарем, поважною і відомою людиною. Його обрали спочатку до Короткого, а згодом – і до Довгого парламенту.

З початком громадянської війни Кромвель вступив до парламентського війська. Із своїх земляків він набрав загін кавалеристів. Але перша ж поразка показала, що цих незграбних людей, учорашніх селян, важко назвати справжніми солдатами. Кромвель розумів: для перемоги над королем потрібне зовсім інше військо – згуртоване й дієздатне. Він сформував загопи з відважних і чесних пуритан, сам навчав їх військової справи. Кромвель особисто турбувався, щоб усі солдати були добре вдягнені, взуті та ситі; встановив залізну дисципліну. Він пішов на нечуваний для того часу крок – призначав на офіцерські посади не дворян, а хоробрих і здібних простолюдинів.

Кромвель створив армію нового зразка – боєздатну, організовану, натхненну ідеалами свободи й справедливості. Це було перше в історії Англії регулярне військо. Воно почало перемагати кавалерів. За простий, але надійний металевий обладунок солдатів Кромвеля прозвали «залізнокими».

■ **3. Республіка і протекторат Кромвеля.** Спроби парламенту домовитися з королем, а також рішення про розпуск армії викликали протести по всій країні. Це змусило Кромвеля піти на розрив з пресвітеріанською більшістю парламенту й об'єднатися з військом. Кромвель швидко роз-

Що можна сказати про характер Кромвеля, розглядаючи його портрет?

Роберт Вулкер.
Кромвель

громив нечисленних прибічників короля, а в грудні 1648 р. захопив Лондон. На судовому процесі над Карлом I короля звинуватили в державній зраді, розв'язуванні громадянської війни і кровопролитті. Уперше в історії суд виніс смертний вирок правлячому монарху. Його стратили перед величезним натовпом людей на площі перед королівським палацом.

■ **Подумайте!** Чому ніколи раніше в історії не виносили смертний вирок правлячому монарху?

19 травня 1649 р. парламент оголосив Англію республікою. На той час палату лордів уже скасували, парламент складався лише з палати громад. Замість королівської влади діяла Державна рада, куди входили лідери індепендентів і вище військово командування. Рада мала підпорядковуватися

палаті общин, проте насправді вони обидві повністю залежали від Кромвеля та його найближчого оточення.

Для зміцнення республіки Кромвель вирішив розправитися з тими, хто в громадянській війні підтримував Карла I. З нещадною жорстокістю він завоював Ірландію. Далі Кромвель обрушив удар на Шотландію, яка оголосила сина Карла I королем Карлом II. Англійці повністю знищили шотландську армію, король утік на континент.

Кромвель тріумфатором повернувся до Лондона і силою розігнав парламент. 16 грудня 1653 р. він отримав довічну посаду **лорда-протектора** (захисника) Англії, Шотландії та Ірландії. До нього перейшло командування збройними силами і ведення зовнішньої політики. Без згоди протектора не дозволялося змінювати закони і вводити нові податки. По суті, Кромвель установив військову диктатуру. На зміну республіці прийшов **протекторат** Кромвеля.

Подумайте! Що спільного було у протектораті Кромвеля з абсолютною монархією?

Майже десять років Кромвель управляв Англією, спираючись на армію. Він розділив територію країни на 11 округів і поставив на чолі кожного повновладних генералів. Під їхнім наглядом перебувало навіть приватне життя населення. Англія перетворилася на похмуру мовчазну країну, де панувала атмосфера підозри, наклепів і доносів. Кромвель повністю захопив владу у свої руки і фактично правив Англією як некоронований монарх.

Лорд-протектор проводив успішну зовнішню й колоніальну політику. Він уклав вигідний мир з Голландією, підписав торговий договір зі Швецією, захопив острів Ямаїку. У **1651 р.** був прийнятий **Навігаційний акт**, яким заборонялося ввозити до Англії товари на кораблях країн-посередників. Однак розв'язати складні внутрішні проблеми Кромвель не зміг. Утримання армії і флоту поглинало величезні кошти. Торгівля й ремесла перебували у жалюгідному стані. Безробіття і зубожіння народу досягли небувалих розмірів. Режим протекторату ставав непопулярним, в Англії наростало народне невдоволення.

■ **4. Реставрація Стюартів.** У 1658 р. Кромвель помер. Терміново скликаний парламент прийняв рішення про поновлення монархії і покликав на трон сина страченого монарха – **Карла II Стюарта (1660–1685)**. Так відбулася **реставрація** – поновлення на престолі династії Стюартів.

Попри обіцянки короля не карати учасників революції розпочалися жорстокі розправи, переслідування пресвітеріанських священиків, повернення землі колишнім власникам. Однак правити країною по-старому було вже неможливо: у парламенті засідали представники буржуазії і нового дворянства, які контролювали дії короля. До того ж усередині парламенту склалися дві політичні партії – **торі** і **вігі**. Торі підтримували королівську владу, відстоювали непорушність королівських прав і існуючого порядку. Вігі захищали парламент, виступали за зміни в економіці, державному і церковному устрої. Торі виражали інтереси аристократії і крупних землевласників, а вігі – нового дворянства,

Які верстви населення зустрічають короля при в'їзді в Лондон?

В'їзд короля Карла II Стюарта у Вайтхолл. XVII ст.

купецтва та фінансистів. Між ними постійно точилася гостра політична боротьба.

Ситуація в Англії погіршилася, коли після смерті короля Карла на престол зійшов його брат, католик **Яків II** (1685–1688). Він прагнув правити самовладно і не бажав слухати порад парламенту. Партії торі та вігів об'єдналися, щоб позбавити Якова II престолу.

Кого, на вашу думку, намагається копіювати Яків II?

Яків II.
Гравюра. 1688 р.

Натомість було вирішено запросити на трон чоловіка його старшої дочки Марії – правителя Голландії протестанта **Вільгельма II Оранського** (1689–1702).

■ ■ 5. «Славна революція» і утвердження конституційної монархії.

Восени 1688 р. з 15-тисячним військом Вільгельм висадився на англійський берег. Королівські загони перейшли на його бік. Покинутий усіма, Яків II із сім'єю втік до Франції. Вільгельм Оранський вступив у Лондон і був проголошений королем Англії. Так відбувся безкровний державний переворот – «Славна революція». Свою назву вона отримала на противагу кривавій революції середини XVII ст.

«Славна революція» поклала край віковій боротьбі між королем і парламентом, покінчила з абсолютизмом і означала

утвердження в Англії конституційної монархії. Відтепер головну роль відіграв парламент, наділений правом видавати закони. Монарху дозволялося лише «царювати, але не правити». Цей порядок закріпив «Білль (закон) про права», який заборонив королю видавати закони, збирати податки й скликати військо без згоди парламенту. У документі підкреслювалося, що народ має право скинути негідного короля і посадити на його місце іншого. Парламент здобув перемогу над королем.

Подумайте! Чому Вільгельм Оранський погодився на обмеження королівської влади парламентом?

Документ

1689 р. Із «Білля про права»

Духовні й світські лорди та общини... які зібралися сьогодні як повні та вільні представництва цього народу... заявляють для відновлення й підтвердження своїх давніх прав і вільностей таке:

1. Що намагання тільки королівським повелінням, без згоди парламенту, призупиняти закони чи виконання законів є незаконним...
4. Що стягування поборів на користь і в розпорядження корони... без згоди парламенту... незаконне...
8. Що вибори в члени парламенту мають бути вільними.
9. Що свобода слова, дебатів і всього того, що відбувається в парламенті, не може бути приводом для переслідування.

Питання до документа. 1. Охарактеризуйте конституційну монархію. 2. Чому її називають також «парламентською»?

Змінився й порядок престолонаслідування. Син Якова II, зятятий католик, який перебував у еміграції у Франції, був позбавлений права наслідувати англійську корону. Після смерті Вільгельма на трон зійшла молодша дочка Якова II – королева **Анна (1702–1714)**, хвороблива, невеликого розуму жінка. За правління королеви Анни відбулося об'єднання Англії із Шотландією та Ірландією. З 1707 р. нове державне утворення стали називати **Об'єднане Королівство Велика Британія**.

Наступником Анни на англійському престолі став **Георг I** з німецької династії Ганноверів – правнук Якова I. Він мало цікавився державними справами і навіть не розмовляв англійською. Поступово склався порядок, коли король мусив призначати міністрів з партії, яка переважала в парламенті. Такий уряд ніс відповідальність перед парламентом,

Вільям Віссінг, Ян ван дер Ваарт.
Анна Стюарт. 1605 р.

а не перед королем. За Георга I Англією управляли міністри з партії вігів. Після приходу до влади **Георга III**, протягом майже 60-річного перебування на троні, правлячою партією залишалися торі. В Англії утвердилася парламентська, або конституційна, монархія. При цьому до сьогодні на Туманному Альбіоні, де немає єдиної писаної Конституції, зберігають відданість саме такій формі правління.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що приваблювало англійську буржуазію в пуританізмі й не влаштовувало в англіканській церкві? Хто такі пресвітеріани та індепенденти?
2. Які події стали приводом до початку революції?
3. Чому парламентське військо на початку громадянської війни зазнавало невдач, а потім стало перемагати?
4. Коли і з яких причин відбувся перелом у громадянській війні? З якою подією пов'язаний його початок?
5. Що дає підстави вважати протекторат Кромвеля воєнною диктатурою?
6. Чому державний переворот 1688 р. називають «Славною революцією»?
7. Яку роль відіграв парламент у реставрованій монархії?
8. Як завдяки Вільгельму Оранському змінився порядок престолонаслідування?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На стрічці часу позначте основні події Англійської революції та громадянської війни XVII ст.
2. Перерахуйте ознаки, за якими реставрована монархія в Англії відрізнялася від дореволюційної.
3. У зошитах зробіть схему державного устрою Англії за «Біллем про права».

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Складіть історичний портрет Олівера Кромвеля. Визначте, що переважало в його діяльності – позитивні чи негативні моменти?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1640–1660 – Англійська буржуазна революція
 1653–1658 – Протекторат Олівера Кромвеля в Англії
 1688 – «Славна революція» в Англії

§15. У ВОЛОДІННЯХ ГАБСБУРГІВ

Назвіть ключові імена та події доби Великих географічних відкриттів, пов'язані з Іспанією.

- **1. Іспанія під владою Габсбургів.** Наприкінці XV ст. Іспанія об'єдналася під владою Ізабелли Кастильської та Фердинанда Арагонського і перетворилася на одну з провідних країн Європи. У результаті успішних війн іспанська корона приєднала Південну Італію, а організація експедиції Колумба принесла їй величезні володіння за океаном і постійне надходження великої кількості золота й срібла. Об'єднавши країну територіально, Фердинанд та Ізабелла вирішили встановити в ній релігійну єдність. Почався наступ на іновірців – іудеїв та переможених у ході Реконквісти мусульман. В атмосфері релігійної нетерпимості католицькі фанатики безжально знищували безцінний культурний спадок арабської Іспанії.

Поміркуйте. Які наслідки, на вашу думку, мали для Іспанії розправи з іновірцями?

За таких умов до влади в Іспанії прийшов **Карл Габсбург (1516–1556)**. Він був онуком Фердинанда та Ізабелли по материнській лінії і успадкував від них Іспанію, володіння в Італії та Новому Світі, а від діда з батьківського боку – німецького імператора Максиміліана I – Австрію, Нідерланди та чималу частину німецьких та чеських земель. У 1519 р. за допомогою підкупу Карл домогся свого обрання імператором. Відтепер іспанський король став імператором Карлом V. Управляти такою величезною державою і тримати під контролем її розкидані території було непросто.

Чому, на вашу думку, художник зобразив могутнього монарха не в пишному костюмі з атрибутами влади, а як звичайну людину, що сидить у кріслі?

Вечелліо Тіціан.
Карл V. 1548 р.

Документ

XVI ст. З «Автобіографії» міністра Гамтіна́ри

У 1519 р. довелося мені клопотатися перед курфюрстами про увінчання короля Карла імператорською короною. І сказав я їм, що імператорська влада має право претендувати на панування над цілим світом, бо так повелів сам Господь наш. Якщо імператорська влада опиниться в руках слабосильного князя, то від цього нічого, крім шкоди, не вийде. Проте зовсім іншим буде результат у разі

переходу імператорського титулу до могутнього короля, основу влади якого становлять великі багаті країни. Він не тільки піклуватиметься і всіляко оберігатиме свої спадкоємні землі, але, приєднавши до них нові, так збільшить володіння імперії, що досягне світового панування.

Питання до документа. 1. Визначте головну політичну мету Карла V. 2. Чому міністру довелося вести переговори з курфюрстами? 3. Як ви розумієте слова автора про небажаність обрання імператором «слабкого князя»?

*Вечелліо Тіціан.
Філіпп II в обладунках.
1550–1551 рр.*

Ключові державні посади зайняли нідерландські наближені Карла, що викликало роздратування іспанської знаті. Постійні війни вимагали дедалі нових коштів і вели до зростання податків. Якщо дворянство було від них звільнене, то безліч селян і городян зубожіли просто на очах.

Великих зусиль вимагало від Карла V протистояння зовнішнім ворогам. Головним серед них була Франція, майже з усіх боків затиснута володіннями Габсбургів. Другою серйозною небезпекою були турки, які впритул наблизилися до володінь Карла V у Центральній Європі. Імператору не вдалося створити омріяну світову католицьку імперію. Старий і зломлений невдачами, Карл V зрікся влади.

Його молодший брат Фердинанд успадкував Австрію, Чехію, частину угорських і німецьких земель, а також імператорський титул. Син Філіпп отримав Іспанію з її володіннями в Америці, більшу частину Італії та Нідерланди. Рід Габсбургів розпався на дві гілки – австрійську та іспанську.

Ще за життя батька **Філіпп II** (1555–1598) набув чималого політичного досвіду, управляючи Іспанією за відсутності Карла V. «Обережний король» (так за повільність у прийнятті рішень називали Філіппа сучасники) успадкував наймогутнішу державу Західної Європи.

Філіпп II чимало зробив для впорядкування законів і вдосконалення управління країною. У роки його правління головним ворогом Іспанії стала Англія. Вона прагнула проникнути в Новий Світ, але Філіпп не хотів ні з ким ділитися прибутками від своїх колоній і не давав британським торговим кораблям перетнути Атлантику. У відповідь англійські пірати грабували навантажені золотом і сріблом іспанські судна. Неоголошена морська війна між двома країнами виснажила Іспанію.

Держава Карла V та її поділ

	Європейські володіння Карла V Габсбурга в 1535–1555 рр.		Кордони Священної Римської імперії та інших держав на 1560 р.
	Території, передані Карлом V у 1556 р. сину Філіппу (володіння іспанських Габсбургів)		Дрібні держави Німеччини та Італії
	Території, передані Карлом V у 1556 р. брату Фердинанду (володіння австрійських Габсбургів)		Територія Сполучених Провінцій Нідерландів (Голландія), що здобули незалежність унаслідок війни з Іспанією 1572–1579 рр.

Філіпп не любив суєти великих міст і зробив столицею Іспанії маленький Мадрид, розташований у центрі країни. Але скоро й там для монарха стало надто шумно. Йому підшукали усамітнену і дуже гарну місцевість у горах поблизу Мадрида і побудували там Ескоріал. Цю світлу і строгу споруду нерідко називали «восьмим чудом світу». Вона слугувала водночас палацом, усипальницею і монастирем. Для прикрасення Ескоріалу Філіпп II зібрав величезну колекцію творів мистецтва, у тому числі шедеври Тиціана, Веронезе, Босха. Король дуже пишався своєю колекцією географічних карт і багатою бібліотекою, де зберігалися безліч безцінних старовинних рукописів.

ПОДРОБИЦІ

Яке враження на вас справив вигляд Ескоріалу? Чи погоджуєтесь ви з тим, що його називали «восьмим чудом світу»?

Ескоріал. Поч. XVII ст.

Здавалось, усі плани Філіппа були приречені на поразку. Його єдиною значною перемогою стала морська битва біля мису Лепанто в 1571 р. Тут з'єднаний флот Іспанії, Венеції і папства розбив турків і призупинив їхнє просування в Середземномор'я.

■ **2. Занепад Іспанії.** Великі географічні відкриття надали Іспанії нових можливостей. Країна постачала в колонії ремісничі товари та сільсько-господарські продукти, а звідти широким потоком вивозила дорогі метали та сировину. Усе це створювало умови для економічного піднесення Іспанії, де успішно розвивалося сільське господарство, у містах виникали перші мануфактури, розквітла колоніальна торгівля. Її провідним центром стала Севілья. Проте минуло всього декілька десятиліть, і картина різко змінилася. Іспанські королі не розуміли того, що настав час застосовувати нові методи в економіці. Вони не використовували політику протекціонізму. У країні вироблялося багато овечої вовни, але з дозволу короля її вивозили за кордон: там іспанські дворяни-вівчарі продавали її дорожче, ніж на батьківщині. Для власного сукнарства сировини не вистачало, тому іспанські тканини коштували дорожче за іноземні. Місцеві мануфактури не витримували конкуренції і закривалися, а Іспанію заповнили дешеві тканини з нідерландських провінцій. Так іспанські королі самі знищили умови для розвитку вітчизняної текстильної промисловості.

Хоча з Америки надходило багато золота й срібла, гроші не вкладали у виробництво. Іспанське дворянство використовувало їх для власних

Битва біля Лепанто

потреб і розплачувалося ними за іноземні товари. З дворянських гаманців іспанські капітали перетікали в інші країни. Чимало грошей витрачалося на обслуговування королівського двору, будівництво палаців і церковних споруд. Але основні кошти поглинала боротьба з протестантами по всій Європі, яка стала головною метою іспанських монархів. Економічний занепад викликав загальне ослаблення країни. Поступово Іспанія перетворювалася на другорядну європейську державу.

- **3. Нідерланди в складі імперії Карла V.** Нідерланди (дослівно – «низові землі») розкинулись у нижній течії річок Рейну, Маасу і Шельди. Тут жили невтомні трудівники, завзята праця яких перетворила бідний край на один з найбільш квітучих та густонаселених куточків Європи.

Центральні райони країни – Брабант і Фландрія – славилися своїм сукнарством. Жителі північних земель – Голландії та Зеландії – займалися кораблебудуванням та рибальством. Населення південних провінцій постачало сільськогосподарську продукцію. На прибережних рівнинах нідерландці спорудили вітряки, через які безперервний вітер з моря віддавав частину своєї енергії млинам і насосам. У міському виробництві і в селі успішно розвивалися нові капіталістичні відносини.

Зручне географічне розташування Нідерландів сприяло розвитку міжнародної торгівлі. У країні діяла налагоджена система прекрасно обладнаних портів. 17 провінцій Нідерландів по праву вважалися

ПОДРОБИЦІ

Які процеси виробництва цукру зображено на гравюрі?

Виробництво цукру. Нідерландська гравюра. XVII ст.

найбагатшою частиною Іспанського королівства. Податки з них приносили Іспанії у 7 разів більше прибутків, ніж золото і срібло Нового Світу.

Карл V управляв Нідерландами через свого намісника. Король завбачливо зберіг вольності міст і представницький орган країни – Генеральні штати, надав нідерландському купецтву широкі можливості для торгівлі в Іспанії та Новому Світі. Така політика давала змогу Карлу V підтримувати в Нідерландах спокій, але наприкінці його правління ситуація почала змінюватися. Збільшення податків дедалі частіше наштовхувалося на обурення населення. Дворянство дратувало те, що іноземці відтіснили його від керівництва країною. До того ж у Нідерландах, де проживало багато протестантів (переважно кальвіністів), було введено інквізицію і почалися гоніння на еретиків. Усі ці проблеми загострилися після приходу до влади Філіппа II.

Ян Вільденс. Вигляд Антверпена. Поч. XVII ст.

■ **4. Національно-визвольна війна в Нідерландах.** Філіпп II погано знав Нідерланди і турбувався лише про те, щоб витягти з них якомога більше коштів для потреб Іспанії.

Країну охопило масове обурення. Серед невдоволених було чимало дворян, лідером яких стали принц **Вільгельм Оранський**, граф Ёгмонт і адмірал Горн. Один з придворних презирливо обізвав їх **гьбзами** – жебраками, але ті, кому адресувалась образа, підхопили слово і використали його на свій лад. Невдовзі так з гордістю почали називати себе всі борці за незалежність Нідерландів.

Визвольний рух почався влітку 1566 р., коли по всій країні розгорнулося повстання іконоборців (противників ікон). Повстання вдалося придушити, але воно змусило владу пом'якшити закони проти еретиків. Таке рішення не влаштувало Філіппа. Намісником провінції він зробив **герцога Альбу** – жорстокого фанатика, який обіцяв вогнем і мечем викоренити ересь і привести Нідерланди до повної покори своєму монарху.

Вільгельм Оранський і частина його прибічників змушені були тікати за кордон. Майно жертв кривавих розправ йшло на користь короля, в Нідерландах зростала кількість збіднілих і безробітних. Країна опинилася на межі економічної катастрофи. Спроба Альби ввести нові податки поклала край народному терпінню.

Нідерландці піднялися на партизанську боротьбу, яку підтримав принц Оранський. Навесні 1572 р., з початком загального повстання північних провінцій, він повернувся в Нідерланди і очолив визвольний рух. Голландські міста чинили іспанцям героїчний опір. Події в Нідерландах

Порівняйте портрети Вільгельма Оранського та герцога Альби. До кого з них художник ставиться приязно, а до кого – ні? Завдяки чому ми можемо зробити такі висновки?

Антоніс Мор Дасхорст.
Вільгельм I Оранський

Антоніс Мор Дасхорст.
Портрет герцога Альби

історики трактують як революцію – боротьбу проти старого феодально-го порядку Іспанії, або як **національно-визвольну війну** пригніченого народу проти іноземного володарювання.

■ **5. Народження Республіки Сполучених Провінцій.** Після декількох років боротьби виснажені південні провінції пішли на угоду з Філіппом II. Вони погодилися повернутись під владу Іспанії за умови виводу з їхніх територій іспанських військ і збереження деяких привілеїв. На противагу півдню північні провінції стояли за продовження визвольної боротьби до переможного кінця. У 1579 р. в місті Утрехті вони домовились про об'єднання в **Утрехтську унію**, яка поклала початок повному розриву з Іспанією. У 1581 р. владу Філіппа II в Нідерландах було скинуто. Правителем країни збиралися зробити Вільгельма Оранського, але підступне вбивство принца зруйнувало ці плани. Посада перейшла до його сина, талановитого полководця Мбріца Насауського, а вищим органом влади стали Генеральні штати. Північні провінції оголосили себе **Республікою Сполучених Провінцій**.

Іспанія відмовилася визнати Республіку і продовжувала воювати з нею. Сполученим Провінціям довелося досить довго відстоювати свою самостійність. Після невдалих спроб повернути владу над Нідерландами Іспанія у 1609 р. підписала з ними перемир'я на 12 років. Фактично вона визнала незалежність нової європейської країни. Одночасно перемир'я означало розкол раніше єдиних провінцій на дві частини. Південні провінції залишилися у володіннях іспанського короля і згодом склали основу сучасної держави Бельгії. Тільки в 1648 р. іспанці офіційно визнали незалежність Республіки Сполучених Провінцій. На

Пітер Брейгель Старший. Іспанські солдати грабують нідерландське село. 1566 р.

Де на картині зображено єзуїтів? Як жителі Нідерландів ставилися до них і чому?

Франц Гогенберг. Вигнання єзуїтів із Харлема. Гравюра. 1605 р.

той час в економічній та військовій галузях вона стала однією з найсильніших держав Європи.

Найрозвиненішою провінцією Республіки Сполучених Провінцій була Голландія, тому так невдовзі почали називати всю країну. У господарстві успішно розвивався ранній капіталізм, що сприяло утвердженню кальвінізму. Значних успіхів досягло суднобудування – країна створила найпотужніший у світі флот. Це дало змогу Голландії заснувати колонії в Африці, витіснити конкурентів з Індонезії та частково – з Індії. В Америці голландська колонія Новий Амстердам у майбутньому перетворилася на Нью-Йорк.

Документ

XVII ст. Англійський економіст Томас Мен про піднесення Голландії

Я міг би навести за взірць різні держави християнського світу, які, маючи зовсім мало власних територій, усі досягли великого багатства і могутності своєю ретельною торгівлею з іноземцями. Серед них Сполучені Провінції Нідерландів є зараз найкращим і славним взірцем.

Відколи вони скинули із себе ярмо іспанського рабства, як чудово розвинули вони свої здібності! Які великі кошти вони отримали, щоб захищати свою свободу проти могутності такого великого ворога! І чи відбулося все це завдяки їхній безперервній старанності в торгівлі? Чи не є їхні провінції складами товарів для більшості країн християнського світу, завдяки чому їхнє багатство, судноплавство, моряки, ремесла, народ, а тому й суспільні прибутки... зросли до дивовижних розмірів? Якщо ми порівняємо часи їхнього поневолення з їхнім нинішнім станом, то вони видадуться нам іншим народом...

Усьому світові дивом здається, що така маленька країна... маючи обмаль природних багатств, їстівних припасів, лісу або інших необхідних для війни і миру припасів, попри це має все в такому надзвичайному достатку, що, крім своїх власних потреб (дуже великих), ...продає іншим державам кораблі, артилерію, снасті, зерно, порох, кулі тощо.

Питання до документа. 1. Чому автор вважає, що після звільнення від іспанського панування голландці стали іншим народом? 2. Що, на думку Мена, спричинило швидкий розвиток країни?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Чому Карл V залишався чужим для Іспанії?
2. Як відбувся розпад династії Габсбургів на дві гілки?
3. Що нового вніс у зовнішню політику Іспанії Філіпп II порівняно з Карлом V?
4. Чому нідерландські провінції вважалися найбагатшою частиною Іспанського королівства?
5. Чи існував зв'язок між кальвіністською вірою та розгортанням національно-визвольного руху в Нідерландах?
6. Які верстви нідерландського населення брали участь у національно-визвольному русі? Чим можна пояснити використання партизанських методів боротьби?
7. Чому єдині нідерландські провінції розпалися на дві частини – північ та південь?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На контурній карті різними кольорами заштрихуйте ті території, які після зречення Карла V відійшли до іспанських, а які – до австрійських Габсбургів.
2. У зошитах складіть таблицю «Причини економічного занепаду Іспанії наприкінці XVI–XVII ст.».
3. На карті покажіть території, де голландцям вдалося заснувати колонії.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Попрацюйте в малих групах. Подискутуйте щодо того, чому в XVII ст. могутня Іспанія занепадала, у той час як її колишня провінція Нідерланди перетворилася на одну з провідних держав у Європі. Свої спільні міркування презентуйте класу.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1556–1598 – правління Філіппа II

1566–1609 – Національно-визвольна війна в Нідерландах

§16. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 3

Розвиток монархічних форм правління у країнах Західної Європи / Образ абсолютного монарха країн Західної Європи

Прочитайте поданий матеріал, розгляньте ілюстрації, дайте відповіді на питання або поставте свої. Разом з учителем ви можете доповнити, розширити, змінити текст. Додаткові джерела знайдете в Інтернеті або в романах французьких письменників, зокрема найбільше у О. Дюма. У різний спосіб (у парах, малих групах, використовуючи методичні прийоми «вільний мікрофон», «мозковий штурм» та інші). Прослідкуйте процес становлення абсолютизму в різних країнах Європи. Обговоріть особистість Людовіка XIV і зробіть певні висновки про його роль в історії Франції та Європи в цілому.

Успішно подолавши останні спроби великих феодалів зберегти свою незалежність, правителі централізованих країн нерідко припиняли скликати органи станового представництва. Вони переходили до використання нових важелів управління державою. Головним серед них було численне чиновництво. За свою службу воно отримувало платню з королівської скарбниці й тому було віддане трону. Крім того, монарх спирався вже не на підтримку васалів, як раніше, а на постійне військо. Законодавство, податкова й зовнішня політика також зосередилися в руках королівської влади. Інколи вона підпорядковувала собі ще й церкву.

Абсолютизм склався у великих централізованих державах – Франції, Англії та Іспанії. У Данії та Швеції його становлення було повільнішим і неодноразово переривалося спалахами феодальної вольниці. В Італії та Німеччині сформувався «князівський» абсолютизм. Там зміцнення монархічної влади відбувалось у межах окремих територіальних володінь, що заважало національному об'єднанню цих країн.

Яку ідею вкладав Людовік XIV у побудову Версаля? Чи вдалося йому досягти своєї мети?

П'єр Патель. Вигляд Версальського палацу з дороги на Париж

Чому, на вашу думку, Жан Нокре зобразив Людовіка в образі Юпітера?

Жан Нокре. Людовік XIV в образі Юпітера. Бл. 1670 р.

Подумайте! Формування абсолютизму для трудячого люду цих країн було позитивним явищем, чи навпаки?

Найяскравішим утіленням абсолютної монархії не дарма вважали Францію часів правління Людовіка XIV. Він був рішуче переконаний у божественному походженні королівської влади і впевнений в її безмежності. Ще в 17-річному віці він висловив це в знаменитій фразі, адресованій непокірним членам верховного суду: «Ви думали, панове, що держава – це ви? Держава – це я!».

Ідею власної величі Людовік XIV втілював у Версалі – грандіозному палацовому ансамблі, розташованому поблизу Парижа. Він став небаченим доти символом королівської могутності, взірцем для всіх монархів Європи. Людовік переніс сюди свою резиденцію, перетворивши королівський двір на центр політичного й громадського життя Франції.

За правління Людовіка XIV виник пишний і строгий придворний церемоніал,

Чому в «готелі gobеленів» виникла така метушня під час відвідання його Людовіком XIV?

Шарль Лебрен. Людовік XIV відвідує «Готель gobеленів». XVII ст.

покликаний звеличувати особу короля. Кожний його крок протягом дня перетворювався на складне ритуальне дійство, за яким шанобливо спостерігали численні придворні. Людовік створив справжній культ монарха.

Він не був ані великим політиком, ані великим полководцем, проте саме за Людовіка XIV у Франції остаточно припинилися міжусобиці й було завершено формування держави. Правління Короля-сонця ознаменувалося також створенням справжніх шедеврів у сфері культури.

§ 17. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ: НА ПОЛЯХ БИТВ І В ПАЛАЦАХ МОНАРХІВ

 Утворіть логічні поєднання зі слів: Англія, Карл V, революція, Республіка Сполучених Провінцій, Єлизавета I, Іспанія, Вільгельм Оранський, кортеси.

- **1. Характер міжнародних відносин.** На початок XVI ст. політична ситуація в Європі помітно змінилась. У той час, коли Німеччина та Італія залишалися роздробленими, Франція, Іспанія і Англія перетворилися на міцні централізовані держави, у межах яких склалися сучасні нації. Тут посилення монархії супроводжувалося використанням нових підходів до зовнішньої політики. Правителі централізованих держав уже не обмежувалися відносинами з окремими, переважно сусідніми, країнами, а поширювали свою зовнішньополітичну діяльність на всю Європу. Головним для них стає принцип «державного інтересу» – створення для власної країни найсприятливіших умов у відносинах з іншими державами. Якщо цієї мети не вдавалося досягти мирним шляхом, у хід ішла зброя.

Масштаби військових зіткнень зросли: країни протиставляли одна одній армії з десятків, а з XVII ст. – із сотень тисяч воїнів. Їх утримання вимагало величезних коштів і важким тягарем лягало на плечі платників податків. Саме тоді гроші почали називати «нервом війни».

Новою рисою міжнародних відносин став вплив на них релігійного чинника. Після Реформації населення Європи розкололося на католиків і протестантів. Прагнення допомогти одновірцям втягувало країни в міждержавні конфлікти. Войовничий католицизм становив стрижень зовнішньої політики Іспанії, головним противником якої стала протестантська Англія, а згодом, після звільнення від іспанського гніту, – Республіка Сполучених Провінцій. У таких умовах вистачало щонайменшого приводу, щоб рядове непорозуміння переросло на міжнародний конфлікт.

Поява в міжнародних відносинах нових рис зовсім не означала повного зникнення старих звичаїв. Як і раніше, продовжував діяти середньовічний принцип династичних шлюбів і успадкувань. Його наслідком було періодичне перекроювання карти Європи. Інколи це вело до виникнення таких велетенських утворень, як багатонаціональна імперія Карла V. Окремі країни, включені до її складу, нерідко мали протилежні інтереси, що позбавляло державу Габсбургів внутрішньої єдності. Як і раніше, на зовнішню політику кожної країни впливали особисті симпатії чи антипатії її монарха.

■ **2. Система політичної рівноваги.** На початку XVI ст. наймогутнішими державами Західної Європи були Іспанія, Священна Римська імперія (у 1519 р. вони об'єдналися під владою Карла V) і Франція. Володіння Габсбургів майже з усіх боків оточували Францію, тому між двома країнами неодноразово виникали суперечки через прикордонні території. Їхні інтереси зіштовхувались також в Італії, де франко-іспанський конфлікт вилився в затяжні Італійські війни (1494–1559). Багата, але роздроблена Італія не змогла дати належної відсічі завойовникам і стала для них привабливою здобиччю. Військові дії велися з перемінним успіхом, однак остаточна перемога залишилася за Іспанією, після чого італійські держави надовго підпали під її вплив. Одразу після закінчення Італійських війн Франція поринула у вир релігійних війн і на тривалий час відійшла від активної зовнішньої політики. Головним ворогом Іспанії стала Англія. З приходом до влади Тюдорів вона отримала можливість впливати на хід європейських конфліктів і 1588 р. завдала важкої поразки Філіппу II.

У таких умовах важливо було не допустити переважання якоїсь із великих держав. Коли одна з них починала стрімко посилюватись, інші негайно укладали між собою союзи для стримування небезпечного суперника. До них зазвичай приєднувались також менш значні країни-сусіди, і всі разом вони створювали противагу грізному претенденту на головування. Це явище отримало назву «система політичної рівноваги».

Активним її учасником стала Османська імперія. Захопивши майже весь Балканський півострів, турки зламали героїчний опір Угорщини і наприкінці XVI ст. розгорнули наступ на австрійські володіння Габсбургів. Невдовзі вони почали просуватись і в українські землі, які входили до складу Речі Посполитої. На тиск з боку Османської імперії запорозькі козаки відповіли військовими походами в турецькі володіння.

Пригадайте! Назвіть найвідоміші епізоди протистояння турків та запорозьких козаків.

Виник гострий польсько-турецький конфлікт, уладнати який вдалося завдяки втручання англійської королеви Єлизавети. Саме тоді між Англією і українськими землями встановилися перші політичні контакти.

Постійна загроза з боку могутньої Османської імперії істотно впливала на міжнародні відносини. Серед європейських країн посилювалося прагнення забути про релігійні суперечності і об'єднати весь християнський світ – католиків, протестантів і православних – проти грізного ворога. Із цією метою неодноразово проводилися переговори про підготовку спільного хрестового походу проти турків. Водночас деякі правителі висували на перший план не міркування загальноєвропейської безпеки, а власну політику «державного інтересу». Прагнучи підтримувати в Європі політичну рівновагу, вони вступали в союзи з турками. Особливу активність виявляла Франція, сподіваючись у такий спосіб ослабити Габсбургів.

■ **3. Народження постійної дипломатії.** Ускладнення взаємовідносин між європейськими державами супроводжувалося змінами в дипломатичній діяльності. Раніше кожне посольство відряджалося з конкретним

дорученням і одразу після його виконання припиняло своє існування. У XVI ст. така тимчасова форма дипломатичних зв'язків була вже недостатньою. Виникла потреба у створенні постійних дипломатичних представництв у інших країнах. Їхнє утримання вимагало чималих коштів, тому не всі держави могли собі це дозволити, але поступово система постійного представництва набула загального поширення.

Тогочасного посла не випадково називали «почесним шпигуном»: у країні перебування він збирав корисну для своєї держави інформацію. Регулярно, інколи навіть двічі на день, він надсилав на батьківщину довгі звіти. Уряд отримував від послів повідомлення про стан військ, фінансові можливості, події внутрішнього життя інших країн. Усе це дозволяло вдало підбирати союзників, успішно використовувати слабкості противників, своєчасно вносити потрібні зміни в зовнішньополітичний курс. Інколи після поразки у війні дипломати буквально рятували свого монарха від принизливого договору.

*Ганс Гольбейн молодший.
Посланці. 1533 р.*

Дипломатія стає справжнім мистецтвом. Складається певний порядок прийому послів і надання їм необхідних почестей – дипломатичний церемоніал. Виконуючи його, враховувалося значення кожної держави. Урочистий і помпезний прийом означав повагу до країни, представленої послом; стриманий і холодний – зневагу чи неприховане невдоволення її політикою.

Виникнення постійної дипломатії викликало появу спеціальних трактатів, присвячених правам і обов'язкам посла, правилам його поведінки. Загальновизнаним став принцип посольської недоторканності. Важливими досягненнями позначився розвиток міжнародного права. Отримали наукове обґрунтування норми взаємовідносин між державами під час війни і миру, правила користування морями, поняття про непорушність міжнародного договору.

■ **4. Загальноєвропейський конфлікт: Тридцятилітня війна.** На початку XVII ст. вибухнула війна, яка, то затухаючи, то розгоряючись з новою силою, палала в Європі цілих 30 років – з 1618 до 1648 р. Ця перша загальноєвропейська

З якої країни, на вашу думку, прибули послі?

Вітторе Карпаччо. Повернення послів. 1493–1495 рр.

ПОДРОБИЦІ

*Працька дефенстрація.
Гравюра. XVII ст.*

накопичилося так багато, що єдиним засобом розв'язання суперечок, здавалося, була війна.

Приводом до неї стало повстання в Празі, де 23 травня 1618 р. озброєні захисники чеської незалежності розігнали уряд, сформований із прибічників Габсбургів. У відповідь велике католицьке військо вирушило проти повстанців і в 1620 р. розгромило їх у битві біля Білої Гори. Чехією прокотилася хвиля масових вигнань протестантів і жорстоких розправ над бунтівниками. Потім війна перекинулася на територію Німеччини, де католики продовжували перемагати. Це створювало умови для встановлення панування Габсбургів на Балтиці та викликало занепокоєння у протестантських правителів Північної Європи. Военні дії проти Габсбургів почала Данія.

Документ

1627 р. Із донесення французького дипломата Фанк'ана про міжнародне становище в Європі

...Габсбурги знайдуть кошти створити та екіпірувати флот, аби тримати в шорах північ, тривожити південь; у них знайдуться сили не лише для того, щоб перешкодити торгівлі датчан, англійців та французів, а й для того, щоб захопити те, що їм не належить, і повернути те, що вони втратили. Ось чому вони поведуться так уперто і з таким піднесенням атакують усіма своїми силами короля Данії, міста Нижньої Саксонії, більшу частину яких вони вже зайняли.

Трохи не вистачає їм для того, аби стати власниками всього, і вони доб'ються цього, якщо дозволити їм діяти без перешкод і якщо король Данії капітулює. Отже, вся Німеччина, якщо вона буде підпорядкована Габсбургам, допоможе піднятися останнім і стане для них міцним п'єдесталом для того, щоб спорудити на ньому монархію та взяти гору над усім християнським світом.

Питання до документа. 1. Охарактеризуйте ставлення французького посла до Габсбургів. 2. Як французький уряд міг відреагувати на таке повідомлення?

Яку роль відіграли зображені історичні особистості у Тридцятилітній війні? З чого видно, що вони мають відношення до військових подій?

Антоніс ван Дейк.
Альбрехт Валленштейн

Антоніс ван Дейк.
Густав II Адольф

Для боротьби з протестантами імператору Фердинанду II потрібна була власна армія. Її запропонував створити чеський дворянин Альбрехт Валленштейн – безстрашний воїн і талановитий полководець. Він набрав сотисячне військо, яке існувало за рахунок стягування коштів з місцевого населення, і завдав датчанам декілька нищівних поразок. Справа протестантів здавалася програною, але тут у війну вступила Швеція.

У 1630 р. військо під командуванням видатного полководця короля Густава II Адольфа почало свій наступ. На відміну від солдатів інших країн, дисципліновані шведи не грабували мирне населення і демонстрували високий бойовий дух. Переможним маршем вони пройшли всю Німеччину і в 1632 р. зійшлися з католиками у вирішальній битві біля містечка Лютцен поблизу Лейпцига. Під ударами доблесних шведів Валленштейн відступив, але в розпалі бою загинув Густав Адольф. Протестанти втратили свого кращого полководця, проте ненадовго пережив грізного противника і Валленштейн. Непомірне честолюбство штовхало його до оволодіння чеською короною, заради чого Валленштейн вступив у переговори зі шведами. Після звинувачення у державній зраді його було вбито за таємним наказом імператора.

Останньою у війну долучилася Франція, яка раніше вела закулісну гру і підтримувала протестантів лише грошима. Разом зі Швецією вона провела низку успішних операцій. Становище протестантів поступово покращилось, однак у цілому війна протікала в'яло. Сили країн-учасниць було виснажено, землі Німеччини, Австрії та Чехії вкрай розорено, а їхнє населення скоротилось у декілька разів. Усією Європою дедалі голосніше лунали заклики до миру.

Облога Магдебурга. Гравюра XVII ст.

Мирний конгрес проходив у німецькій Вестфалії і тривав близько семи років. Нарешті в **1648 р.** вдалося підписати договір, який підбив підсумки Тридцятилітньої війни, – **Вестфальський мир**. Він закріпив нове співвідношення сил в Європі: переважання Іспанії та імперії відійшло в минуле, посилюлися Швеція і Франція. За умовами договору

Герард Терборх. Укладання миру в Мюнстері

Швеція отримала ряд територій у Північній Німеччині, що дозволило їй зайняти панівні позиції на Балтиці. Франція заволоділа більшою частиною Ельзасу та Лотарингії і перетворилася на наймогутнішу в Європі державу. Європейські країни визнали незалежність Голландії і Швейцарії.

Найбільших збитків від війни зазнала Німеччина: частина її земель зnelюдніла і буквально лежала в руїні. Вестфальський мир остаточно закріпив самостійність окремих німецьких князівств, тобто політичну роздробленість країни. Співвідношення сил за Вестфальським миром визначило ситуацію в Європі на наступні десятиліття. Тривала і виснажлива війна забрала безліч людських життів, принесла горе і розорення цілим народам. Її головним уроком стало розуміння того, що релігійні суперечки неможливо розв'язати збройним шляхом.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що змінилось у характері міжнародних відносин порівняно із Середньовіччям? Які нові та старі риси вони в собі поєднували?
2. Чому європейські країни прагнули підтримувати «систему політичної рівноваги»? Як їм вдавалося це робити?
3. Як на політичну ситуацію в Європі впливала Османська імперія?
4. Чим були викликані і в чому полягали зміни в організації дипломатичної служби?
5. Чому підсумком Тридцятилітньої війни стало нове співвідношення сил в Європі?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На карті покажіть, які країни було втягнуто у Тридцятилітню війну.
2. На контурній карті розфарбуйте території держав відповідно до коаліцій, до яких вони належали.
3. Спробуйте визначити основні етапи Тридцятилітньої війни та позначте їх на сторінці часу.

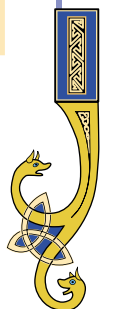
ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Спробуйте обґрунтовано пояснити, чому в XVI ст. дипломата називали «почесним шпигуном».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1618–1648** – Тридцятилітня війна
1648 – підписання Вестфальського миру

Розділ 4

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ ТА КРАЇНИ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

§ 18. ВЕЛИЧ ТА ПРИСМЕРК ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Пригадайте! Чому міста Мекка і Медина були священними для мусульман?

- **1. Османська імперія за Сулеймана Пишного.** На початку XVI ст. Османська імперія перетворилася на могутню державу з великою територією. Після взяття в 1453 р. Константинополя турки-османи вийшли за межі Азії й підкорили Балканський півострів. Вони володіли також Малою Азією і Кримським ханством, відчували себе господарями Чорного моря. У арабів турки захопили Сирію і частину Аравії разом із священними для мусульман містами Меккою і Мединою. Із завоюванням Єгипту до складу Османської держави увійшли землі на півночі Африки і контроль над важливими торговими центрами Середземномор'я. **Султан** (такий титул мали правителі в мусульманських країнах) Османської імперії не дарма міг вважати себе правителем світу. Підкорення чужих земель і постійне розширення кордонів імперії забезпечували потужні військо і флот, а воєнна здобич була головним джерелом поповнення державної скарбниці.

Пригадайте! Які торгові шляхи існували в Середземномор'ї на той час?

Вершини своєї могутності Османська імперія досягла за правління султана **Сулеймана Пишного** (1520–1566). Саме так за численні перемоги і розкіш двору називали його європейці. Піддані ж свого правителя іменували **Кануні** (Законодавець)

§ 18

ВЕЛИЧ ТА
ПРИСМЕРК
ОСМАНСЬКОЇ
ІМПЕРІЇ

§ 19

ПОЛЬСЬКА
ДЕРЖАВА:
ЧЕРЕЗ
ПІДНЕСЕННЯ ДО
СВАВІЛЛЯ

§ 20

МОСКОВСЬКЕ
ЦАРСТВО:
ЛИХОЛІТТЯ
ТИРАНСТВА І
СМУТИ

§ 21

ЕПОХА ПЕТРА
ВЕЛИКОГО

за видання зводу законів. Головна особливість цього законодавства полягала в поділі населення імперії на мусульман та немусульман, які відповідно мали різні обов'язки і права. Суд перебував у руках мусульманського духовенства та всі справи вирішував на основі заповідей ісламу.

Добу правління Сулеймана Пишного в історії Туреччини називають «золотим віком». Султан здійснював вдалу завойовницьку політику, особисто брав участь у 13 воєнних кампаніях, причому 10 з них провів у Європі. Тут головним противником Сулеймана був імператор Карл V Габсбург. Їхнє суперництво розгорталось на землях Угорщини,

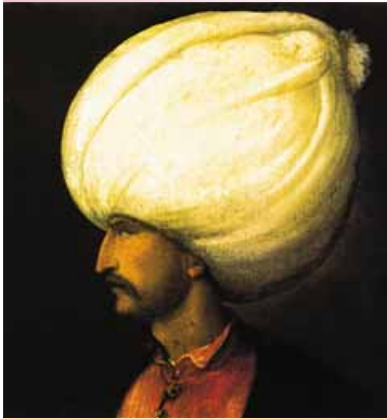

Порівняйте вигляд Стамбула з містами Західної Європи, наприклад Парижа або Відня, зображення яких ви розглядали в попередніх розділах. Що в них схоже, а що кардинально відмінне?

Стамбул. XVI ст.

За цим портретом спробуйте схарактеризувати особу Сулеймана.

Сулейман Пишний

Битва біля Мохача.
XVI ст.

Австрії та в Середземномор'ї. Спочатку величезна турецька ескадра оточила острів Родос. Він належав рицарям-хрестоносцям ордену іоаннітів, які тримали під контролем східне Середземномор'я і заважали контактам Стамбула з османськими володіннями в Аравії та Єгипті. У ході зatoryжної облоги захисники острова – 600 рицарів і 5 тис. солдатів – героїчно оборонялися. Вважається, що османи втратили близько 80 тис. чоловік, але зрештою змусили фортецю капітулювати. Сулейман, поважаючи хоробрість рицарів, відпустив їх з полону. Іоанніти перебравися на Мальту, де їх орден отримав нову назву – Мальтійський. Згодом Сулейман намагався захопити й Мальту, але безуспішно.

Далі османське військо перейшло Дунай і в битві біля Мохача вщент розбило угорців. У 1529 р. армія Сулеймана взяла в облогу столицю Габсбургів – Відень. Місто вистояло, але із цього моменту і впродовж двох наступних століть кордон між Священною Римською і Османською імперіями проходив усього в декількох десятках кілометрів від нього. Загони турецької кінноти постійно налітали на мирні поселення, сіючи на своєму шляху смерть і розруху.

Подумайте! Чому європейці століттями не могли здолати османську загрозу?

Могутність Османської імперії трималася на численному війську. За вірну службу воїни отримували від султана спадкоємні земельні володіння і певну частину військової здобичі. Привілейованою частиною і ударною силою турецького війська були яничари – уродженці підкорених османами областей (переважно балканських). За давнім звичаєм їх ще хлопчиками відбирали в батьків і виховували у фанатичній відданості ісламу. Вони виростили суворими та нещадними воїнами, які вже не пам'ятали свого походження і воювали проти власної батьківщини, навіть не підозрюючи про це.

XVI ст. З листа Сулеймана Пишого до французького короля Франціска I

Франціск... ви звернулися з листом... ви довели до нашого відома, що ворог оволодів вашою країною і що ви самі перебуваєте... у полоні, і ви звернулися сюди по допомогу... для вашого звільнення.

Немає нічого дивного, що імператори зазнають поразок і потрапляють у полон. Отже, кріпіться і не падайте духом. Наші славні предки... ніколи не припиняли війн для того, щоб відбити ворога і підкорити нові землі. І ми також слідували їхньому прикладу. Ми безупинно завойовували провінції і сильні неприступні фортеці. Вдень і вночі наш кінь стоїть осідланий, і ми оперезані шаблею.

Питання до документа. 1. Як ви можете охарактеризувати тон листа Сулеймана? 2. Що султан вважав для себе головним?

Турки-османи пізнавали світ не лише через військові походи та завоювання. Територія імперії стала перегином безлічі торговельних шляхів, її ринки рясніли товарами з найвіддаленіших куточків Європи та Сходу. Свого розквіту досягло мистецтво, архітектура та література.

Підкорені народи мали право займатися ремісництвом, торгівлею та сільським господарством. Турки ж обіймали високі посади у війську або працювали чиновниками, дипломатами, священиками.

2. Народи Південно-Східної Європи під владою турків-османів. Після успішних завоювань та приєднань величезних територій Османська імперія перетворилася на багатонаціональну державу. Піддані султана, що тепер проживали в Європі, Азії та Африці, належали до різних народів та релігій. Так, під турецьке володарювання до кінця XVI ст. потрапили майже всі південнослов'янські землі (Сербія, Чорногорія, Боснія та Герцеговина, частина Хорватії). Сулейману Пишому вдалося

Дорожня фляга. XVI ст.

Лампа з мечеті. XVI ст.

Османський круглий щит.
XVI ст.

підкорити угорців, які на 150 років потрапили під турецький гніт. Лише силою зброї османам вдавалося тримати в покорі пригнічені народи, обурені свавіллям влади та чужими мусульманськими традиціями. На Балканському півострові турецька влада прагнула до якомога більшого поширення ісламу, нерідко – й примусово, адже християни позбавлялися фактично всіх прав. Саме серед місцевих народів зберігався «податок кров'ю» – відбір християнських хлопчиків, яких перетворювали на яничарів. Християнська церква втратила всі свої земельні володіння, немусульман примусово переселяли на

віддалені землі чи навіть продавали в рабство. Слов'янські міста натовпів заселялися турками. Подібна політика викликала обурення, що виливалося в часті антитурецькі повстання.

- **3. Початок занепаду Османської імперії.** Безупинні війни вимагали величезних витрат. Чималі кошти поглинав також розкішний двір султана. Це змушувало уряд посилювати податковий гніт. Зайнятий постійним «вибиванням» грошей з населення, він зовсім не піклувався про створення сприятливих умов для розвитку торгівлі, промисловості та сільського господарства. Єдиним виходом правлячі кола вважали продовження загарбницьких війн, які обіцяли багату здобич і нові землі для стягування податків.

Тим часом економічна відсталість Туреччини позначилася на технічному оснащенні османського війська. Йому стає дедалі важче протистояти краще озброєним європейським арміям. До того ж великих зусиль вимагало втихомирення підкорених народів і придушення повстань всередині країни. У результаті вже з кінця XVI ст. турки почали зазнавати серйозних поразок. Невдало завершився похід наступника Сулеймана Пишного – **Селіма II (1566–1574)** на Астрахань. У 1571 р. з'єднані сили Іспанії та Венеції розгромили турецький флот. І хоча Османська імперія все ще залишалася сильною державою, її воєнна міць була підірвана.

У середині XVII ст. військам султана з території його союзника кримського хана вдалося декілька разів вдертися в Польщу та Україну і дійти до самого Дніпра. Окрилена успіхом Туреччина зважилася на нову спробу розгромити Австрію. У **1683 р.** понад 100-тисячне турецьке військо підійшло до стін Відня. На допомогу їй з нечисленним, але добре озброєним військом прийшов польський король Ян Собеський. У його війську були й козаки. Вони розгромили турків і змусили їх відступити від Відня. Ця поразка поклала край турецькому просуванню в Європу. Відтоді Османська імперія почала поступово втрачати свої завоювання.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які народи Європи були завойовані турками-османами і увійшли до складу Османської імперії?
2. Чому добу правління Сулеймана Пишного в історії Туреччини досі називають «золотим віком»?
3. Які права мали християни Османської імперії?
4. Кого називали яничарами і яку роль вони відігравали в османському війську?
5. Коли і чому почалось ослаблення Османської імперії? Як це вплинуло на хід турецьких завоювань?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

На карті покажіть території, завойовані Сулейманом Пишним. На контурній карті заштрихуйте їх у різний колір. Позначте місця найбільших битв.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

З додаткових джерел дізнайтеся: чим відзначився Юрій-Франц Кульчицький у Віденській битві 1683 р., за що його шанують віденці та як увічнено його пам'ять?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1520–1566 – роки правління Сулеймана Пишного **1683** – облога Відня – припинення турецького просування в Європу

§ 19. ПОЛЬСЬКА ДЕРЖАВА: ЧЕРЕЗ ПІДНЕСЕННЯ ДО СВАВІЛЛЯ

Пригадайте, які українські землі й на яких умовах увійшли до складу Польського королівства в XIV–XV ст.

- **1. Господарство і населення.** У XVI – першій половині XVII ст. Польське королівство було однією з провідних країн Центрально-Східної Європи. Значну частину його території займали ліси. На продукцію лісового промислу – деревину, поташ, золу – існував постійний попит на Заході, де її використовували для потреб кораблебудування та текстильного виробництва. Тому ще з попередніх століть у Польщі активно вирубували ліси, а на вивільнених землях влаштовували **фільварки** – панські господарства, засновані на праці залежних селян. Фільварки виникали також на викуплених або відібраних у селян землях і на освоєних пустирях.

Розгляньте уважно гравюри. Чи беруть участь жінки в роботі в майстернях? Якщо так, то яку роботу вони виконують?

Шевська майстерня.
Гравюра. XVII ст.

Зброярська майстерня.
Гравюра. XVII ст.

У XVI ст. фільварково-панщинне господарство досягло свого розквіту. Це було викликано зростанням попиту на зерно як у самій Польщі, так і в Західній Європі. Селянське господарство не могло задовольнити його повністю. **Шляхта** (дворянство) почала активно розгортати власне господарство, збільшуючи насамперед посівні площі під жито: адже в умовах стрімкого зростання цін на хліб це приносило їй чималі прибутки.

Зростання фільваркового господарства ґрунтувалося на широкому впровадженні панщини. Якщо на початку XVI ст. польські закони ще дозволяли вихід із кріпацтва, то в середині століття звільнення селян стало неможливим. Панщина зросла до 3–4 днів на тиждень. Селяни тікали від своїх хазяїв, але ті мали право безстроково розшукувати і повертати втікачів, а також карати їх на свій розсуд.

Пригадайте! У якому становищі в цей час перебували селяни Західної Європи? Вони були кріпаками чи особисто вільними?

Продовжували розвиватися міста. У другій половині XVI ст. у них проживало до чверті польського населення. Серед городян переважали організовані в цехи ремісники, які забезпечували в основному внутрішній ринок. Важливу роль у міському житті відіграло купецтво. Польське зерно, віск, льон, коноплі, смола й ліс мали широкий попит на Заході. Через територію Польщі простягались європейські торгові шляхи, що забезпечувало процвітання крупних портів на балтійському узбережжі, насамперед Гданська. Згодом з купецтва виділилися банкіри.

Конкуренцію купецтву становили магнати, шляхта й духовенство. Вони мали особливо вигідне становище, бо за королівським привілеєм звільнялися від сплати мита на вивіз продуктів власного господарства. Це гарантувало високі прибутки та підштовхувало до ділової активності. Найбільшу заповзятливість виявляли магнати. У гонитві за грошима вони не обмежувалися плодами власного господарства, а скуповували продукцію у дрібних хазяїв і потім перепродували великими партіями. Приваблювала торгівля й дрібну шляхту, яка не мала селян-кріпаків і становила майже половину дворянського стану. Такі шляхтичі самі обробляли свою землю, а щоб відрізнятись від селян, завжди, навіть працюючи в полі, носили шаблю.

У багатьох містах поруч із поляками проживали представники інших народів: німці, вірмени й шотландці. В окремих районах (Помор'ї, Сілезії) вони переважали та тримали під своїм контролем міську владу. Проте особливо широку роль у торгівлі відігравали євреї, які після вигнання із Західної Європи розселилися на польських землях. Майже в кожному місті існували єврейські громади. Завдяки королівській підтримці євреї мали самоврядування і вільно сповідували іудаїзм, сплачуючи натомість податки на користь держави.

■ **2. Шляхетська демократія.** Перехід до фільварково-панщинного господарства сприяв економічному й політичному посиленню шляхти. До того ж питома вага дворянства в загальній масі польського населення була значно вищою, ніж в інших європейських країнах. Цим і пояснювалася політична активність польської шляхти, її інтерес до державних справ.

На межі XV–XVI ст. у Польщі завершилось оформлення станової монархії: у країні діяв двопалатний парламент – сейм. Верхня палата – сенат – включала представників вищого духовенства та магнатів, зайнятих на високих державних посадах. До нижньої палати – посольської ізби – входили депутати, обрані на сеймиках – з'їздах місцевої шляхти. Селянство та міста від участі в сеймі повністю усувались. Головну роль у ньому дедалі більше перебирала на себе шляхта. Сейм міг не тільки впливати на рішення короля, але навіть обмежувати його дії. До того ж, хоч з XIV ст. у країні правили лише представники династії Ягеллонів, королівська влада залишалася виборною. Усе це надавало своєрідності державному устрою Польщі.

Польські вершники.
Бл. 1570 р.

Пригадайте! Які представницькі органи влади існували в країнах Західної Європи?

Усередині дворянського стану, між можновладцями і шляхтою, точилася боротьба за вплив на короля. У 1530 р. вона вилилася у відкрите політичне протистояння. Поштовхом до нього стало те, що літній король **Сигізмунд I (1506–1548)**, за наполяганням своєї дружини-італійки Бони Сфорца, провів обрання і коронацію їхнього дев'ятирічного сина Сигізмунда Августа. Це суперечило традиції, адже нового короля можна було обирати лише після смерті його попередника. Стало зрозуміло, що здійснено спробу замінити виборну монархію спадковою. Обурена шляхта звинуватила Сигізмунда I в порушенні законів, але далі цього не пішло.

Сигізмунд II Август (1548–1572) продовжив лінію батька, через що між ним і шляхтою виник конфлікт. Проте, коли королю знадобилися гроші для ведення війни, а отримати їх він міг лише за згоди шляхти, монарху довелося піти на поступки. На подив усього сейму Сигізмунд II Август з'явився на його засідання не в звичному для нього модному італійському, а в шляхетському вбранні. До того ж він звернувся до сейму польською мовою, а не латиною, як завжди. То були символічні ознаки зміни позиції короля, його прагнення домовитися зі шляхтою. Результатом компромісу стало затвердження принципу обрання польських королів.

Пригадайте! Хто з українських правителів мав титул короля?

Після смерті Сигізмунда II Августа, останнього з династії Ягеллонів, польським королем обрали французького принца **Генріха Валуа (1573–1574)**.

Розгляньте портрет.
За якою модою вдягнений Генріх Валуа?

Генріх Валуа. 1570 р.

Перед вступом на трон він запрягся не порушувати законів держави. Король був зобов'язаний кожні два роки скликати сейм, не міг без його згоди оголошувати війну, укладати мир, видавати закони, скликати ополчення. Відмова монарха від виконання цих зобов'язань звільняла шляхту від покори йому. Таке посилення позицій шляхти мало наслідком введення в дію принципу вільного «вето» (заборони). Якщо хоча б один із депутатів сейму вимовляв: «Не дозволяю», рішення не приймалось, навіть коли всі інші за нього проголосували. Почалися постійні зриви в роботі сейму.

Дізнайтесь! У якому сучасному міжнародному органі постійні члени мають право «вето» (не дозволяю)? Чи йде це на користь вирішенню спільних справ?

■ **3. Утворення Речі Посполитої.** Утвердження в Польському королівстві шляхетської демократії збіглося в часі з його об'єднанням із Великим князівством Литовським. Литву до цього підштовхувала загроза з боку Московської держави, протистояти якій наодинці вона була неспроможна. Могутнім союзником могла стати сусідня Польща, також зацікавлена в наданні князівству допомоги. Рятуючи Литву від краху, Польща запобігала утвердженню Москви на берегах Балтики. До цих міркувань додавалося ще й те, що українське панство сподівалося на польську підтримку в захисті своїх земель від нападів Кримського ханства, які з кінця XV ст. стали майже щорічними.

У 1569 р. відбулося підписання **Люблінської унії** – угоди про об'єднання держав. Виникла польсько-литовська держава – **Річ Посполита** (польс. – *республіка*). Вона мала федеративний устрій: обидві її частини оголошувалися рівноправними. Кожна з них зберігала традиційні органи влади й суду, власне військо та скарбницю. Спільними були сейм, грошова система, зовнішня політика. На чолі Речі Посполитої стояв спільно обраний монарх, він мав титули польського короля і великого князя литовського. У «державі двох народів» територія власне Польського королівства не перевищувала третини її загальної площі. Зате співвідношення реальної влади склалося на користь Польщі. Сучасники недаремно називали нову країну «союзом коня і вершника».

Люблінська унія привела до утворення багатонаціональної держави, тісно пов'язала долі польського, литовського, білоруського та українського народів. Річ Посполита складалася із своєрідної мозаїки різних культур і релігій, але не створила умов для їхнього рівноправного співіснування.

Подумайте! Чи може український народ вважати культурну спадщину Речі Посполитої своєю? Відповідь обґрунтуйте.

Унаслідок укладення унії більшість українських земель відійшли від Литви до Польщі. Українські магнати і шляхта розширили свої права і вольності, але їм довелося поступитися частиною земель на користь польської шляхти. Разом з польськими порядками в Україну прийшло кріпацтво. Польський уряд мав також намір ліквідувати українське козацтво. Частина його намагалися перетворити на реєстрове козацтво на польській службі, а інших – зробити залежними селянами. Опір

Які символи зображено на гербі? Що вони означають?

Герб Речі Посполитої

У якому архітектурному стилі побудовано ратушу в Познані?

Ратуша в Познані.
1550–1560 рр.

козацтва такий політиці згуртував довкола нього український народ і викликав низку повстань, які згодом переросли в Національно-визвольну війну під проводом Богдана Хмельницького.

Після припинення династії Ягеллонів королями майже впродовж століття ставали іноземці. Представник шведської династії Сигізмунд III Ваза (1587–1632) прагнув зміцнити королівську владу, але наштотхнувся на різке невдоволення шляхти. Король був прибічником Контрреформації і допустив у країну єзуїтів. Вони взяли під свій контроль школи, розгорнули покатолічення протестантів і православних. У відповідь на це до табору незадоволених політикою Сигізмунда III приєдналася православна шляхта, яка вчинила збройний заколот. І хоча на полі бою переміг король, він не тільки не наважився переслідувати противників, а й навіть підтвердив усі шляхетські привілеї.

У 1596 р. відбулася одна з найважливіших подій в історії релігійного життя в Україні – на церковному соборі в місті Бересті було підписано **Берестейську унію**. Новоутворена греко-католицька церква визнавала верховенство Папи Римського та основні католицькі догми, але зберігала при цьому православний обряд. Духовенство, шляхта та міщани, які визнали рішення унії, були зрівняні в правах з католиками.

Дізнайтесь! У яких областях сучасної України живе найбільше парафіян греко-католицької церкви?

4. Зовнішня політика. У першій половині XVI ст. позиції Польського королівства в Європі посилились. Головним напрямом зовнішньої політики становили відносини з Московською державою. Намагання царя Івана IV здобути вихід до Балтійського моря спровокувало Лівонську війну (1558–1583). Невдачі на її першому етапі не завадили Речі Посполитій закінчити війну на вигідних для себе умовах і приєднати частину Прибалтики (Лівонію). З настанням XVII ст. виникло нове протистояння. Річ Посполита відкрито підтримала самозванців на царський престол, а в 1609 р. почала проти Московії війну. Польські війська захопили Москву, бояри визнали сина Сигізмунда III, королевича Владислава, царем. У 1612 р. народне ополчення вигнало поляків з Москви, але за договором до Польщі відійшли Смоленська та Чернігово-Сіверська землі.

На півночі Річ Посполита зіштовхнулася зі Швецією, яка прагнула переважати на Балтійському морі. Відносини між державами зіпсувалися після приєднання Польщею Лівонії і особливо загострилися після

того, як Сигізмунд III Ваза успадкував корону свого батька – шведського короля. У Швеції Сигізмунд був особою непопулярною. Шведи спробували позбавити Сигізмунда III престолу. Почалася війна, поразка в якій коштувала польському королю шведської корони. У ході подальших зіткнень династичні питання тісно переплелися з боротьбою обох країн за панування у Східній Прибалтиці. Річ Посполита вийшла з протистояння переможеною: вона втратила більшу частину Лівонії.

Третім напрямом зовнішньої політики Польщі став турецький. До початку XVII ст. відносини між двома країнами залишалися мирними, хоча й не безхмарними. Після того як запорозькі козаки здійснили декілька походів на турецькі міста Причорномор'я та в Молдавію, відносини між Річчю Посполитою і Туреччиною різко погіршились. 1620 р. розпочалася війна. Після гучних перемог турків у боях біля с. Цецори та подільського міста Могилева уже наступного року в битві під містом Хотином турки не змогли здолати польсько-козацькі війська. Султан пішов на підписання мирного договору з Річчю Посполитою на умовах «як до війни».

У 1648 р. вибухнула Національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького, яка із часом перетворилася на зовнішню війну Речі Посполитої з Московською державою. Скориставшись скрутними для Речі Посполитої обставинами, Швеція обрушила на неї справжню навалу: майже всі польські землі опинилися в руках загарбників. Проти ворога піднявся народ. У запеклій боротьбі він очистив свою країну від шведських окупантів. Але спокій виявився недовгим: знову почалася затяжна війна з Московією. Вона продовжувалася до 1667 р., коли було укладено Андрусівське перемир'я. За його умовами Україну було поділено по Дніпру на дві частини: Лівобережжя залишилось у складі Московської держави, а Правобережжя, окрім Києва, знову перейшло під владу Речі Посполитої.

Сцена укладання миру між Польщею та Туреччиною. *Мініатюра. XVII ст.*

Парадні лати важкої кавалерії. *XVII ст.*

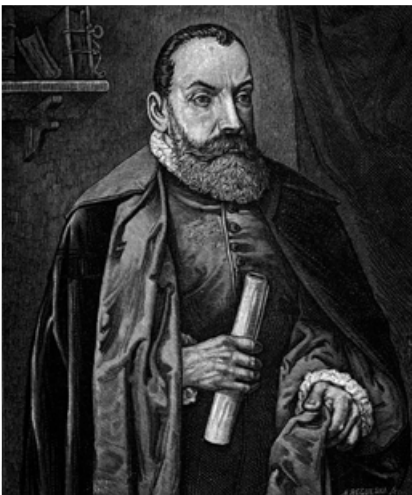
Міколай Рей

В історії Речі Посполитої почалась епоха потрясінь і занепаду, яка тривала до середини XVIII ст.

■ ■ 5. Польська культура. Кінець XV–XVI ст. – це час розквіту польської культури, її «золота доба». Як і інші народи католицького світу, поляки черпали натхнення в італійському Відродженні.

Велику культурну місію виконували друкарні, центром друкарства став Краків. Основною літературною мовою залишалася латина, однак поступово відбувався перехід на польську мову. Уже в середині XVI ст. нею вийшли в світ перші книжки. В умовах активного розвитку економіки і суспільного життя зріс попит на освічених людей, виникла розгалужена мережа початкових і середніх шкіл. Там навчалися не тільки діти шляхти, але також міщан і частково селян. Викладання велося латиною, а згодом – дедалі більше рідною мовою. Роль культурного центру відігравав Краківський університет, де здобувала освіту молодь з різних куточків Польщі, а також із-за кордону.

XVI – перша половина XVII ст. стали епохою бурхливого розвитку польської літератури. Перший видатний письменник, який писав польською мовою, був **Міколай Рей** (1505–1569). Його вислів «Поляки не гуси, свою мову мають» перетворився на прислів'я і зберігся до сьогодні. Твори Міколая Рея наповнені їдким висміюванням неробства й оспівуванням корисної праці, а його ім'я стало символом рідної мови та літератури.

Ян Кохановський

XVI – перша половина XVII ст. стали епохою бурхливого розвитку польської літератури. Перший видатний письменник, який писав польською мовою, був **Міколай Рей** (1505–1569). Його вислів «Поляки не гуси, свою мову мають» перетворився на прислів'я і зберігся до сьогодні. Твори Міколая Рея наповнені їдким висміюванням неробства й оспівуванням корисної праці, а його ім'я стало символом рідної мови та літератури.

Вершиною польської літератури доби Відродження є поетична творчість **Яна Кохановського** (1530–1584). Він багато писав латиною, але найцінніша частина його доробку – польськомовні твори. У них поет розкривав внутрішній світ людини, оспівував радість життя і красу природи.

Найвизначнішою пам'яткою польської архітектури став зведений на початку XVI ст. Вавельський королівський палац у Кракові. Вавель залишався резиденцією польських королів аж до правління Сигізмунда III Ваза, коли роль столиці поступово перейшла

Вавель. Внутрішній двір палацу.
XVI ст.

Вавель. Кафедральний собор.
XIV–XVI ст.

до Варшави. Зараз тут міститься найбільший музей Польщі. Вавель – це застигла в камені історія Польщі, свідectво не лише її могутності в XVI ст., а й високої європейської культури.

Документ

XVI ст. З твору польського мислителя Анджея Фрича Моджевського «Про виправлення держави»

Аж ніяк недостатньо, щоб ти був шляхтичем і називався б ним по чоловічій і жіночій родинній лінії, якщо не здобудеш собі шляхетства вчинками, бо без них шляхетство твоє перетворюється на ганьбу. І навпаки, якщо перед нами не шляхтич, а людина, позбавлена родовитості, проте славна і гідна поваги за свої вчинки, то така відсутність шляхетства не лише не є вадю, але й заслуговує величезної похвали, більшої, ніж усілякі герби і портрети предків...

Я вважаю, що проблема держави полягає в належній організації трьох її складових. Одна з них стосується громадянського суспільства, управління ним, збереження в ньому порядку і його захисту. Друга стосується чистого і щирого шанування безсмертного Бога, а третя – правильного виховання і освіти молоді.

Питання до документа. Чому автор вважав виховання й освіти молоді одним з найважливіших завдань держави?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Яку роль у державному житті Польщі відігравав принцип виборності короля?
2. Чому в польському сеймі нелегко було дійти згоди?
3. Що дає підстави вважати Річ Посполиту державою федеративного типу?
4. Назвіть причини та результати воєн зі Швецією, Московією та Туреччиною.
5. Охарактеризуйте основні напрями зовнішньої політики Речі Посполитої.
6. У чому виявився розквіт польської культури кінця XV–XVI ст.?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На контурній карті позначте кордони Польщі у XVI ст. та Речі Посполитої після її проголошення.
2. У зошитах зробіть схеми «Державний устрій Польщі кінця XV–XVI ст.» та «Державний устрій Речі Посполитої».

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

На основі викладеного в параграфі матеріалу поясніть зміст вислову «Польща тримається не порядком».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1569 – підписання Люблінської унії та утворення Речі Посполитої

§ 20. МОСКОВСЬКЕ ЦАРСТВО: ЛИХОЛІТТЯ ТИРАНСТВА І СМУТИ

Пригадайте! Визначення поняття «станово-представницька монархія» та назвіть країни, у яких вона склалася.

■ **1. Правління Івана IV Грозного.** Трон свого батька, Василя III, Іван IV (1533–1584) успадкував трирічною дитиною. Через п'ять років хлопчик втратив матір – Олену Глинську, яка виконувала при малолітньому синові обов'язки регента. Юному государю довелося зростати в

Іван IV. XVI ст.

небезпечній атмосфері змов, заколотів та вбивств. Навколо трону постійно точилася жорстока боротьба між різними аристократичними кланами, які стрімко змінювали один одного біля керма влади. У 1547 р. Іван IV перший у російській історії прийняв титул «царя». Проте ще півроку він залишався іграшкою в руках бояр, аж поки після страшної пожежі не вибухнуло повстання в Москві. Поповзли чутки, начебто столицю підпалили родичі царя – Глинські. Повсталі вчинили над ними розправу: з останнім правлячим угрупованням було покінчено.

До влади прийшов новий уряд – Вибрана рада, вузьке коло приближених до царя людей. Енергійно й рішуче вони навели спокій в оточенні Івана IV

і взялися до здійснення важливих державних реформ. Було створено систему приказів – органів центрального управління на кшталт сучасних міністерств. Кожний з приказів відповідав за певну галузь: Посольський – за дипломатичну службу, Розрядний – за військові справи, Чолобитний – за контроль над усіма іншими приказами і т. д.

У 1549 р. було скликано перший **Земський собор** – станова-представницький орган на зразок західноєвропейських парламентів, але без участі посланців міст. Він мав дорадчий характер і, не обмежуючи влади царя, слугував надійною опорою його політики. За рішенням Собору 1550 р. побачив світ новий Судебник. Уперше в Московській державі він оголосив єдиним джерелом права закон і встановив однаковий порядок суду по всій території царства. Новий Судебник став також черговим кроком у закріпаченні селянства.

Подумайте! Які представницькі органи влади, що існували в той час в інших країнах, нагадує Земський собор?

Суттєві зміни відбулися у військовій справі. Виникло перше постійне військо – стрільці, озброєні вогнепальною та холодною зброєю. Гроші, зброю та обмундирування стрільці отримували від царя. Було обмежено місництво – отримання воєнних посад залежно від знатності та заслуг предків. Невдовзі до царського війська влилося донське козацтво.

Посилення самодержавної влади і створення стрілецького війська дало змогу Івану IV активізувати зовнішню політику. У 1552 р. ціною великих зусиль він оволодів Казанським ханством, а в 1556 р. відбулося майже безкровне приєднання Астраханського ханства. Унаслідок цих перемог Московське царство знищило вогнища постійної агресії, отримало нові землі, відкрило собі волзький торговий шлях до країн Сходу. Настав час вступати в боротьбу за вихід до морського узбережжя.

Казань. Гравюра. XVI ст.

*Сигізмунд фон Герберштейн.
Московські вершники. Гравюра. XVI ст.*

*Гармати, захоплені в Лівонії.
Мініатюра*

У 1558 р. почалася Лівонська війна. Спочатку Іван IV вів її дуже успішно: за півроку його військо вже стояло на березі Балтійського моря. Але успіх виявився нетривким. Проти Московської держави виступили Польща, Швеція, Данія і Литва. Та й у Москві впливові члени Вибраної ради вважали війну помилковим кроком. Це загостило стосунки царя з Вибраною радою, але не припинило війни, яка закінчилася лише в 1583 р. повною поразкою Московської держави. Іван IV віддав шведам Нарву, Івангород і ще декілька міст.

У той момент, коли між царем і Вибраною радою виникли суперечки щодо Лівонської війни, Івану IV вже виповнилося тридцять років. Він набув політичного досвіду та прагнув правити самостійно. Однією з головних рис характеру Івана IV стала нездатність стримувати себе, діяти в розумних межах. Цар обрушив гоніння на найближчих соратників. Вибрана рада розпалась, і московський государ почав правити одноосібно. У державі встановилося необмежене **самодержавство** – форма правління, за якої вся повнота влади належить царю.

Подумайте! Самодержавство і абсолютизм – те саме чи ні?

Наступним кроком царя став перехід до політики «крутих заходів». На початку 1564 р. Іван IV, забравши головні церковні святині та державну казну, виїхав із сім'єю з Москви. Він оселився поблизу столиці й заявив, що зрікається престолу. Потім надіслав до Москви два послання. У першому цар звинуватив знать у зраді, казнокрадстві, небажанні захищати батьківщину. Другу грамоту Іван IV адресував простим москвичам, яких запевняв, що на них «гніву та опали ніяких немає». Це був продуманий політичний хід: викликати народні заворушення на

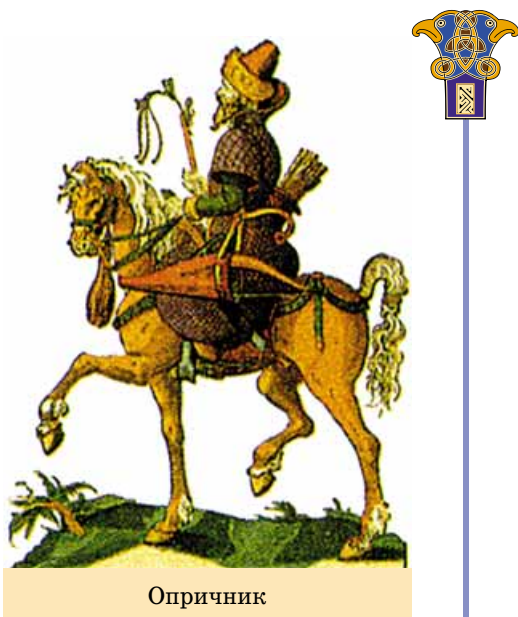
свою підтримку. Аби уникнути їх, Боярська дума і вище духовенство вирушили до царя з проханням повернутися на престол. Іван IV погодився, але на нечуваних умовах.

Віднині цар міг розправлятися зі своїми противниками на власний розсуд. З усієї державної території Іван IV отримав уділ, який існував окремо («опріч») усіх інших земель. Звідси пішла назва «опрічнина» – система заходів Івана IV для боротьби з непокою та можливою зрадою знаті. У межах уділу влада неподільно належала царю: тут існували окремі прикази, царський двір і військо. Резиденція Івана IV знаходилась у палаці, спеціально побудованому в центрі Москви. Усі прибутки з опричних володінь надходили до опричної казни. Опричники носили чорний одяг, а до сідла приторочували мітлу й собачу голову – символи своїх основних обов'язків: псами гризти царських ворогів і вимітати з країни зраду. Московське царство поринуло у вир жорстоких гонінь і кривавих страт. Нащадки мали всі підстави назвати Івана IV Грозним.

Розправи розхитали військову систему держави. Кращих воєвод було страчено, опричне військо успішно виконувало лише каральні операції і погано протистояло зовнішнім ворогам. Усе це призвело до військової катастрофи. У 1571 р. кримський хан Девлёт-Гіре́й підійшов до стін Москви і спалив міський посад. Загинули десятки тисяч людей. Через рік хан вторгся знову й лише ціною неймовірних зусиль його вдалося відкинути. Зазнавши ряд невдач, Іван IV скасував опричнину і навіть заборонив згадувати саме слово. Опричнина і поразка в Лівонській війні довели країну до страшного розорення й поставили її на край загибелі.

Цар Іван IV три з половиною десятиліття володів усією повнотою влади в Московській державі. Він ставив перед собою масштабні завдання і часто досягав успіху, але потім втрачав плоди своїх перемог. Доля цього государя є зразком правителя, який більше дбав про власну славу і могутність, ніж про благо держави.

 Подумайте! Діяльність яких правителів інших країн нагадує нам політику Івана IV?

Опричник

Дзвіниця Івана Великого.
XVI–XVII ст.

Дізнайтесь, які символи царської влади тримає в руках Борис Годунов.

Цар Борис Годунов

довувало його сходження на царство. Правління Годунова складалося нещасливо. На Московську державу обрушилося декілька неврожайних років, країну наповнили юрби голодних і жебраків. У цей напружений момент у Польщі з'явився самозванець – збіглий московський монах Григорій Отреп'єв. Йому вдалося домовитися з польським королем, магнатами і католицьким духовенством, які пообіцяли молодому авантюристу допомогу в отриманні московського трону. Він же натомість погодився ввести в Московському царстві католицизм і віддати Польщі частину московських земель.

Яке вбрання на Лжедмитрієві? Чи схоже воно на царський одяг, чи більше нагадує одяг опричників?

Франц Снядецький. Лжедмитрій I. Гравюра. XVII ст.

■ ■ 2. **Смутний час.** Наступником Івана IV на царському троні став його середній син **Федір Іванович** (1584–1598) – хвороблива людина, нездатна самостійно управляти величезною державою. Фактично влада опинилася у руках Бориса Годунова, сестра якого, Ірина, була дружиною нового царя. Молодшого сина Івана IV, дворічного Дмитрія, разом з матір'ю поселили в місті Угличі. Там у дев'ятирічному віці хлопчик загинув за нез'ясованих обставин. Поширився погосол, що його вбили за наказом Годунова. Ще більше розбурхували народ чутки, начебто царевичу вдалося «дивом» врятуватись. На довершення всього, не залишивши спадкоємця, пішов із життя цар Федір.

Московським царем після довгих припрошувань став **Борис Годунов** (1598–1605). Він не належав до царського роду і не мав права на трон. Тому лише «бажання» народу виправдовувало його сходження на царство. Правління Годунова складалося нещасливо. На Московську державу обрушилося декілька неврожайних років, країну наповнили юрби голодних і жебраків. У цей напружений момент у Польщі з'явився самозванець – збіглий московський монах Григорій Отреп'єв. Йому вдалося домовитися з польським королем, магнатами і католицьким духовенством, які пообіцяли молодому авантюристу допомогу в отриманні московського трону. Він же натомість погодився ввести в Московському царстві католицизм і віддати Польщі частину московських земель.

Улітку 1604 р. польське військо **Лжедмитрія I** перетнуло кордон Московського царства. Повсюди до нього приєднувалися незадоволені правлінням Годунова, тим більше, що Лжедмитрій роздавав усім щедрі обіцянки. Розв'язку подій прискорила раптова смерть Бориса Годунова. У Москві піднялося повстання проти його спадкоємців, і Лжедмитрій тріумфально вступив до столиці. Невдовзі сюди прибула донька польського воєводи Марина Мнішек,

яка стала дружиною Лжедмитрія. Під час весільних урочистостей змовники-боари підняли повстання. Почалися розправи з поляками, Лжедмитрій загинув.

Дізнайтесь! У якій опері відомого російського композитора відображено описані події?

На престолі опинився боярин **Васілій Шуйський** (1606–1610). Проти нього вибухнуло потужне народне повстання. Ледве вдалося покінчити із заколотниками, як з'явився новий, тепер уже вдруге «дивом» врятований **Лжедмитрій II**. Хто приховувався за цим іменем, досі невідомо. Навколо Лжедмитрія II зібралось військо й рушило на Москву, але взяти столицю самозванець не зміг. Зі своїми загонами він став у підмосковному селі Тужино.

Від багаторічних лихоліть потерпали всі верстви суспільства: збезлюдніли міста, перервалися торговельні зв'язки, зубожіло селянство. Васілій Шуйський не зміг подолати ворога і звернувся по допомогу до Швеції, обіцяючи віддати їй частину московських земель. Успішні дії шведів після звільнення захоплених «тушинцями» територій викликали обурення польського короля. Він перебував у стані війни зі Швецією і тому одразу рушив до Московії. Поляки вцент розбили московське військо. Шуйського було скинуто з престолу, а влада перейшла до Боярської думи. На той момент до неї входило всього сім осіб, через що період її правління отримав назву «Семибоярщина». Проте війна на цьому не закінчилась. Її продовження викликало виникнення народного руху за визволення від загарбників.

Документ

XVII ст. «Новий літописець» про рух за створення народного ополчення

В одному місті, названому Нижній Новгород, його мешканці, віддані православної вірі, не бажали бачити її в латинстві й почали міркувати, як би допомогти Московській державі. Один з тих новгородців, який мав м'ясну торгівлю Кузьма Мінін... звернувся до всіх людей: «Мусимо ми допомогти Московській державі, не шкодуючи життя свого; й не лише життя свого, але не шкодуючи також дворів своїх продавати і дружин з дітьми віддавати в заставу й бити чолом тому, хто виступив би за справжню віру християнську і став би в нас керівником». Нижньгородцям же всім його слово любо було, і замислили вони послати бити чолом... до князя Дмитрія Михайловича Пожарського...

Питання до документа. Чому Кузьма Мінін закликав вдатися до таких крайніх заходів, як продаж майна і застава дружин та дітей?

Очолюване посадським старостою Кузьмою Мініним і воеводою Дмитрієм Пожарським народне ополчення звільнило Москву від загарбників. У **1613 р.** Земський собор обрав на царство представника нової династії – 16-річного **Михайла Романова**. Період **Смути**, що тривав з 1598 р., нарешті закінчився. Московська держава вистояла і довела свою внутрішню міцність.

Михаїл Романов. XVII ст.

У 1649 р. Соборне уложення остаточно запровадило в Московському царстві кріпосне право. Селяни були прикріплені до землі, а кріпацький стан став спадковим. Власники селян мали право на їхнє майно і безстроковий розшук та повернення збіглих.

Після падіння в 1453 р. під ударами турків Константинополя Московське царство стало претендувати на статус центру світового православ'я, проте із часом загострювалися протиріччя між канонічними обрядами та православними традиціями на московських землях. Новий патріарх Никон з 1652 р. за схвалення царя розпочав реформи, що мали узгодити обряди православних церков, зокрема – хреститися трьома перстами (пальцями) та переписування священних книг. Частина вірян не сприйняла нововведення, що призвело до **церковного розколу** – відділення православних,

які не визнали реформи Никона. Їх стали називати «старообрядцями» та нерідко переслідувати. Реформи патріарха були визнані церковним собором, але послабили авторитет церкви на противагу царському та розкололи православний світ.

■ 3. Велике протистояння Московії і Речі Посполитої. Після закінчення тривалої і кривавої Смути Московська держава впродовж ще багатьох років переживала складні часи. Чимало сил пішло на протистояння шведам. За мирним договором вони повернули Московії більшість загарбаних земель, але відрізали їй вихід до Балтики. Продовжилось протистояння з Річчю Посполитою. Після виснажливої боротьби Московській державі довелося віддати їй велику територію, у тому числі міста Смоленськ, Чернігів, Новгород-Сіверський. Спустошувальні набіги продовжувало Кримське ханство. Вони тимчасово припинились, коли донські козаки захопили й упродовж п'яти років утримували фортецю Азов – головну твердиню татарсько-турецького війська проти Московської держави.

У 1648 р. почалася Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького проти Речі Посполитої. В її перебігу далекоглядний політик Б. Хмельницький вимушений був шукати сильного союзника. Посольство Хмельницького звернулося до царя **Олексія Михайловича (1645–1676)** з проханням про допомогу. Московський уряд вагався: казна ледве зводила кінці з кінцями, одне за одним державу стрясає народні повстання. До того ж Польща була не тільки ворогом, а й можливим союзником у боротьбі з Кримським ханством, за яким стояла могутня Османська імперія. Час рішучих дій настав для Московії в 1653 р. Земський собор вирішив прийняти

козаків під «високу руку» царя. З Москви до України вирушило посольство на чолі з боярином Васи́лієм Бутурліним. У 1654 р. було укладено українсько-московську міждержавну угоду. Формулювання її були нечіткими. Проте ключовою ідеєю договору було відокремлення Української козацької держави від Польщі зі збереженням незалежності, форми державного устрою та правління. Невдовзі Московська держава почала проти Речі Посполитої війну, яка йшла з перемінним успіхом, виснажуючи сили обох сторін і посилюючи їхнє прагнення до миру.

Пригадайте! Які об'єктивні та суб'єктивні причини мав Б. Хмельницький, щоб розпочати Національно-визвольну війну проти Речі Посполитої?

За умовами Андрусівського перемир'я Московська держава отримала Смоленські та Сіверські землі, Лівобережну Україну і Київ. Запорозька Січ переходила під спільне управління обох держав. Білорусь, частина Литви і Правобережна Україна знову поверталися Речі Посполитій. Отже, питання про приєднання східнослов'янської території Речі Посполитої до Московії вдалося розв'язати лише частково. Проте головне політичне завдання, яке десятиріччями стояло перед московським урядом, – ліквідувати загрозу польського вторгнення – було в основному розв'язане.

4. Культурні зрушення. З утворенням єдиної держави й ускладненням системи управління дедалі більше виникала потреба в письмених людях. У 1564 р. відбулася важлива подія – заснування книгодрукування. Колишній диякон однієї з кремлівських церков Іван Федоров видав у Москві першу друковану книжку Апостол. Згодом, переїхавши до Львова, Федоров надрукував там «Буквар». Друкована

Апостол, надрукований І. Федоровим та П. Мстиславцем.
Москва. 1563–1564 рр.

книжка створювала ґрунт для розвитку освіти. У XVII ст. папір остаточно витіснив дорогий пергамен. У Москві працювали дві папірні, але вони не забезпечували потреб книгодрукування, тому папір привозили з Франції та Голландії.

У XVI ст. було проведено копітку роботу зі збирання та складання єдиних літописних зводів. Так виникли величезні Никонівський та Воскресенський літописи, прикрашені численними ілюстраціями. Справжньою подією в поширенні знань стало видання першої друкованої історичної праці – «Синопис» (з грец. – *огляд, описання*). Написаний під керівництвом київського вченого, монаха Інокентія Гізеля, «Синопис» містить історію Русі з найдавніших часів. Ще в XVIII ст. він залишався єдиним друкованим посібником для вивчення історії.

Корисним виданням вважалася «Торгова книга». Вона містила різні повідомлення про країни, з якими московські купці вели торгівлю. З XVII ст. для царя та його оточення в Посольському приказі складалися «Куранти» – щось на кшталт рукописної газети з новинами про події за кордоном.

У XVII ст. в Москві мешкало чимало вихідців з українських та білоруських земель. Вони принесли із собою західну освіченість і відкрили в Москві декілька приватних шкіл. Їхня діяльність підготувала заснування в 1687 р. Слов'яно-греко-латинської академії на чолі з ученими-

Порівняйте два шедеври російського зодчества. Який вам подобається більше? Чому, на вашу думку, храм Василя Блаженного став візитівкою Москви?

Церква Вознесіння в Коломенському.
1532 р.

Храм Василя Блаженного.
XVI ст.

греками братами Ліхудами. Це був перший вищий навчальний заклад Московської держави, відкритий для людей «всілякого чину, сану і віку».

Подумайте! Чому вихідці з українських та білоруських земель принесли західну освіченість і відкрили в Москві декілька приватних шкіл?

Поступове звільнення літератури від церковного впливу позначилося на популярності сатиричних творів. У повістях про «Шемякін суд» та «Єрша Єршовича» висміювалися несправедливий суд і продажні судді. Виходець із білоруських земель Симеон Полоцький, випускник Києво-Могилянської і Віленської академій, поклав початок віршуванню.

Значні зміни відбулися в архітектурному мистецтві, покликаному прославляти силу і велич держави. У селі Коломенському було побудовано шатрову церкву Вознесіння – справжній шедевр російського зодчества.

Вінцем архітектури XVI ст. став знаменитий Покровський собор – храм Василя Блаженного на Червоній площі в Москві, зведений на честь взяття Казані.

Потяг до святкової урочистості позначився у перебудові веж Московського Кремля, увінчаних у XVII ст. кам'яним різьбленням. Неперевершені споруди створювались у дерев'яному зодчестві. Дивовижної краси палац у підмосковному царському селі Коломенському мав 270 кімнат з 3000 вікон. За його різьблене оздоблення, виконане білоруськими майстрами, сучасники називали палац «восьмим чудом світу».

Живопис розвивався в традиціях іконописання. Кращі художники Московського царства працювали в Оружейній палаті Кремля, своєрідному художньому центрі країни. Найзначнішим живописцем XVII ст. вважається Симон Ушаков – майстер зображення людського обличчя, засновник цілої художньої школи.

Всією Московією блукали скоморохи та лялькарі з улюбленцем глядачів – Петрушкою. Власті називали такі вистави «сатанинськими іграми» і забороняли їх. Але вдіяти нічого не могли: кожна поява мандрівних артистів притягувала до них народ. Менш значними, порівняно з попередніми століттями, були зміни в побуті. Нові явища проникали лише в дворянську верхівку, в оселях якої звичними стали європейські предмети розкоші та комфорту.

Покровителем якого українського міста є цей архангел? Що вам про це відомо?

Симон Ушаков.
Архангел Михаїл.
Ікона. 1676 р.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Якої мети прагнув досягти Іван IV, починаючи Лівонську війну? Чому боярство не підтримувало політики царя?
2. Чому наприкінці правління Івана IV Московська держава опинилася розореною?
3. Чи відповідає назва «Смутний час» справжньому стану речей у Московському царстві на початку XVII ст.?
4. Якими були українсько-московські відносини в другій половині XVII ст.?
5. Як розвивалася російська культура в XVI–XVII ст.?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На контурній карті позначте території, які було приєднано до Московської держави в XVI–XVII ст. і які вона тимчасово втратила.
2. У зошитах складіть схему державного устрою Московського царства за Івана IV.
3. На стрічці часу позначте основні події історії Московського царства в XVI–XVII ст.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Використовуючи додаткову літературу, підготуйте розповідь про визначну пам'ятку архітектури в Московському царстві XVI–XVII ст.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1549 – скликання першого Земського собору
1613 – початок правління династії Романових

§21. ЕПОХА ПЕТРА ВЕЛИКОГО

Назвіть основні результати правління Івана IV Грозного для Московського царства.

- **1. Стрілецькі бунти.** Перші спроби внести зміни в організацію державної влади в Московії відбулися в другій половині XVII ст. Цар отримав титул «самодержець», припинилося скликання Земських соборів. У Московському царстві почався перехід від станово-представницької монархії – самодержавства з Боярською думою – до чиновницько-дворянської монархії – абсолютизму.

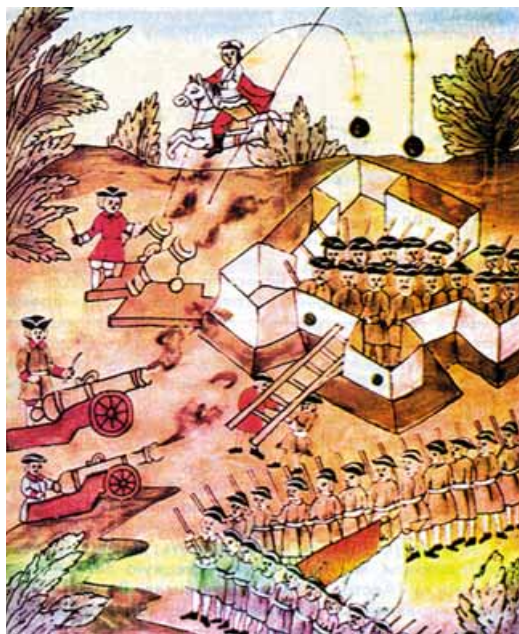

Пригадайте! Як складався абсолютизм у Франції?

Царевичі Петро Олексійович та Іван Олексійович. Мініатюра. Перша пол. XVIII ст.

«Потішні ігри» Петра I. Мініатюра. XVIII ст.

Після недовгого правління **Фёдора Олексійовича (1676–1682)** трон мав перейти до його брата Івана. Однак 15-річний царевич виявився хворобливим, і бояри вирішили оголосити царем сина Олексія Михайловича та його другої дружини Наталії Нарішкіної Петра – здорового, міцного і тямущого 10-річного хлопчика. У боротьбу за владу вступила розумна й енергійна царівна Софія, яка прагнула правити замість слабоумного брата Івана. Вона використала повстання незадоволених своїми начальниками стрільців. На їхню вимогу царями нарекли Івана і Петра, а регентшею до досягнення їх повноліття стала Софія.

У роки правління Софії (1682–1689) Петро разом з матір'ю жив у підмосковних царських садибах. Царевич рано виявив схильність до військової справи і майже весь час проводив у військових іграх. Спеціально для них із двох навколишніх сіл – Преображенського та Семенівського – зібрали хлопчиків у «потішні» полки. Згодом вони перетворилися на однойменні перші гвардійські полки, які становили значну силу.

У 1689 р. Петро одружився і відтоді вважався повнолітнім. Тепер він мав усі права на престол. Зіткнення із Софією та її прибічниками стало неминучим. Однієї серпневої ночі Петра розбудили й повідомили, що стрілецькі полки піднято по тривозі і вони готові схопити його. Петро втік під захист могутніх стін Троїце-Сергієвого монастиря. Невдовзі з розгорнутими прапорами сюди прийшли викликані ним віддані Преображенський та Семенівський полки. Петра підтримала більшість бояр і

Взяття Азовської фортеці.
Мініатюра

Петро I
видав указ голити бороди.
Лубок. XVIII ст.

дворян, московський патріарх і навіть декілька стрілецьких полків. Софія опинилася в ізоляції, її ув'язнили в монастирі. У 1696 р. після смерті царя Івана Петро I став єдиновладним правителем Московської держави.

■ ■ 2. Велике посольство. Своє головне завдання Петро вбачав у продовженні війни з Кримом, яка почалася ще за правління Софії. Проте через відсутність кораблів перший похід на турецьку фортецю Азов закінчився невдало. Петро енергійно взявся за будівництво флоту. Упродовж року було споруджено декілька великих і сотні малих суден, а також удвічі збільшено військо. Блокувавши Азов з моря, війська Петра взяли його в 1696 р.

Однак Петро розумів, що війна ще не закінчилася. Прагнучи укріпити становище Росії і союз проти Туреччини, а також налагодити торговельні, технічні й культурні зв'язки з розвиненими державами, цар організував Велике посольство для поїздки в Західну Європу. Воно складалося з 250 чоловік і мало на меті набрати іноземних фахівців для створення Петром нової армії і флоту, а також закупити зброю, прилади, карти. Сам цар приєднався до посольства. Петро навчався корабельній майстерності на верф'ях Голландії та Англії, відвідував музеї і фортеці, школи й монетні двори, мануфактури й обсерваторії. Він спілкувався з державними мужами, вченими, дипломатами, звичайними моряками і корабелями; невтомно працював і дістав від перебування в Європі максимальну користь.

У 1698 р. Петро I повернувся на батьківщину. Разючий контраст між закордонними враженнями і вітчизняною дійсністю посилив у ньому жагу змін. Цар видав указ носити європейський одяг, голити бороди. Літочислення почали вести вже не від створення світу, а від Різдва Христового, тобто Новий рік святкували не 1 вересня, а 1 січня. У Петра склалися й нові уявлення про цілі зовнішньої політики Московської держави. Тепер він бачив їх у боротьбі зі Швецією за вихід до Балтійського моря, що призвело до **Північної війни**

Санкт-Петербург. XVIII ст.

(1700–1721), яка суттєво вплинула також на характер петровських перетворень.

■ **3. Государ-реформатор.** У ході війни російське військо захопило гирло Неві. Тут у 1703 р. Петро заснував місто Санкт-Петербург – майбутню столицю, морські ворота і символ нової Росії. Здобувши перемогу над Швецією, Росія за умовами Ніштадтського миру отримала вихід до Балтійського моря. Петру I вдалося «прорубати вікно до Європи». У жовтні 1721 р. Росію було проголошено імперією. Вона перетворилася на справжню світову державу, з якою мусили тепер рахуватися всі європейські країни.

Документ

Акт про піднесення Петру I титулу Імператора Всеросійського, 22 жовтня 1721 р.

У 20 день сього жовтня, за порадою в Сенаті спільно з духовним Синодом, намір сприйнятий, його величність, на показання своєї належної подяки, за високу його милість та батьківську опіку й старання, яке він про благополуччя держави в усі часи свого славетного правління й особливо під час минулої шведської війни проявити зволив, і всеросійську державу в такий сильний та добрий стан, і народ свій підданий у таку славу у всьому світу через єдине лише керування привів, як те всім доволі відомо, іменем всього народу російського просить, аби зволив прийняти, за прикладом інших, від них титул: батька вітчизни, імператора всеросійського, Петра Великого...

Питання до документа. За які заслуги Петру I надали титул імператора всеросійського?

Упродовж усього правління Петра проводилися реформи. Їхній характер і спрямованість здебільшого визначали потреби Північної війни – озброювати, годувати та вдягати військо й флот. Спеціального плану перетворень не існувало, тому вони не завжди були послідовними і завершеними.

Найбільших змін зазнала промисловість. Виникло близько двохсот нових мануфактур, особливо швидкими темпами розвивалися металургія

Існує багато портретів Петра I. Поміркуйте, яку головну ідею художник вклав саме в цей портрет.

Жан Марк Натт'є.
Петро I

і текстильне виробництво. Успішно працювали нові галузі – суднобудування, шовкопрядіння, виготовлення скла і порцеляни. Панування кріпацтва вкрай обмежувало використання в промисловості вільнонайманої праці. Власникам мануфактур доводилося купувати селян без землі і, залишаючи їх кріпаками, переселяти на заводи. Це гальмувало становлення в Росії капіталізму.

Подумайте! Що заважало скасувати кріпосний устрій в Росії на початку XVIII ст.?

Петро I створив нові органи державного управління. Замість Боярської думи виник Сенат, який розробляв нові закони, контролював державні фінанси й адміністрацію. На зміну громіздкій і запутаній системі приказів прийшли 11 колегій. Кожна з них управляла певною галуззю: Колегія закордонних справ – зовнішніми відносинами, Адмі-

ралтейська – флотом і т. д. Країну поділили на губернії, де влада повністю зосередилася в руках губернаторів.

Подумайте! Який вплив на політику Петра I мав Сенат?

Головною умовою для просування державною службою став принцип особистої вислуги, закріплений у «Табелі про ранги» 1722 р. Табель поділяла всі посади на 14 рангів. Отримати кожний наступний можна було лише після проходження всіх попередніх, що відкривало шлях нагору людям здібним та заповзятливим. Посадовці отримували платню і повністю залежали від государя і держави. Своєрідною колегією став Синод – колегіальний орган управління церквою. Цар створив його, скасувавши посаду глави Російської церкви – патріарха. Нагляд за діяльністю Синоду здійснював державний чиновник, що стало ще одним кроком на шляху підпорядкування церкви державі.

Унаслідок цих перетворень у Росії склалася єдина для всієї країни централізована система управління. Вирішальну роль у ній відіграв монарх, а опорою йому служило дворянство.

За Петра російське військо і флот стали одними з найсильніших у Європі. Цар ввів рекрутську повинність: 20 селянських дворів виставляли на довільну службу одного рекрута. Так було створено регулярне військо, яке наприкінці петровського царювання досягло близько 200 тис. чоловік. Його утримання вимагало величезних коштів. Саме на плечі податного населення ліг основний тягар петровських реформ, які

проводилися з нечуваною жорстокістю і неодноразово супроводжувалися народними бунтами і повстаннями.

Петро I – справжній перетворювач Росії. Завдяки його реформам могутній поштовх отримав розвиток промисловості, були створені боєздатні військо і флот, виник дієвий державний апарат, а сама Російська імперія здобула широке міжнародне визнання. Головна особливість петровських перетворень полягає в тому, що вони зачепили всі прошарки суспільства – від знатного боярина до найбільшого селянина. Здійснення їх стало визначним рубежем в історії Росії, поділивши її на допетровську і післяпетровську епохи.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. За яких обставин Петро став єдиновладним правителем Московської держави?
2. З якою метою цар Петро I організував Велике посольство?
3. Чому враження від поїздки в Західну Європу посилили прагнення здійснити в Росії перетворення?
4. Якими військовими успіхами ознаменувалося правління Петра I? Що стало їхніми наслідками?
5. У яких галузях внутрішньої політики Російської імперії були здійснені найважливіші реформи за Петра I?
6. Яким чином у Російській імперії склалася централізована система управління?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

У зошитах складіть таблицю «Реформи Петра I», поділивши її на такі колонки: 1) у політичній сфері; 2) у військовій; 3) релігійній; 4) адміністративній; 5) у промисловості; 6) у побуті.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Напишіть твір-роздум про реформи Петра I, які стали рубежем в історії Росії та початком нової – післяпетровської – епохи.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1696** – Петро I став єдиновладним правителем Російської держави
1700–1721 – Північна війна
1721 – проголошення Росії імперією

Розділ 5

ЕПОХА ПРОСВІТНИЦТВА

§ 22. ПРОМИСЛОВИЙ ПЕРЕВОРОТ ТА СЯЙВО ПРОСВІТНИЦТВА

Складіть логічні пари: джентрі, Вільгельм Оранський, Олівер Кромвель, віги, протекторат, лендлорди, «Білль про права», торі.

- **1. Промисловий переворот.** Упродовж XVI–XVIII ст. в Англії внаслідок обгороджувань практично зникли селяни-землевласники і майже вся земля опинилась у руках лендлордів. Вони віддавали її в довгострокову оренду фермерам і підприємцям. Ті використовували працю найманих робітників – учорашніх селян, позбавлених землі та згодних найматися на роботу за будь-яку плату. Так в Англії був здійснений аграрний переворот.

Він підготував ґрунт для **промислового перевороту** – винайдення й широкого впровадження у виробництво машин, здатних замінити ручну працю. При цьому мануфактури поступалися місцем фабрикам з майже повністю механізованою працею. Почався промисловий переворот у найстарішій галузі англійської промисловості – текстильному виробництві.

Подумайте! Із чого виробляють ситець?

Ще із XVII ст. серйозним конкурентом англійських тканин став красивий і дешевий індійський ситець. Згодом англійці зрозуміли, що витримати конкуренцію вони зможуть, лише збільшивши випуск власних тканин і зробивши їх дешевшими. Першим кроком на шляху до цієї мети став винахід рухливого човника. Він приводився у рух

§ 22

ПРОМИСЛОВИЙ
ПЕРЕВОРОТ
ТА СЯЙВО
ПРОСВІТНИЦТВА

§ 23

ОСВІЧЕНИЙ
АБСОЛЮТИЗМ

§ 24

ЄВРОПЕЙСЬКІ
КОНФЛІКТИ
ТА ВІЙНИ XVIII СТ.

§ 25

ПІВНІЧНА
АМЕРИКА:
НАРОДЖЕННЯ
НОВОЇ ДЕРЖАВИ

§ 26

ПРАКТИЧНЕ
ЗАНЯТТЯ 4

пружиною, рухався удвічі швидше і дав змогу помітно прискорити виробництво. Тепер ткачам потрібно було більше пряжі, тобто виникла потреба у створенні потужнішої прядильної машини. У 1765 р. тесля і ткач Джеймс Харгрівс виготовив механічну прядку «Дженні» (майстер назвав її так на честь своєї дочки), за допомогою якої один робітник міг приводити в рух 18–20 веретен. Колишній перукар і спритний ділок Річард Аркрайт привласнив чужий винахід і вдало його використав – пристосував до «Дженні» водяне колесо. Більше того, у 1771 р. енергійний Аркрайт побудував спеціальну будівлю для своїх машин – першу в Англії фабрику. Через кілька років на ній вже працювали сотні машин і робітників. Невдовзі по всій Північній Англії, де безліч стрімких гірських річок забезпечували безперервний рух водяних коліс, височіли 4–5-поверхові цегляні фабрики.

Винаходи слідували один за одним також в інших галузях промисловості. Колосальні наслідки для розвитку фабричного виробництва мала поява парового двигуна, який, на відміну від водяного, можна було використовувати де завгодно. Створив його шотландець Джеймс Ватт. Парова машина працювала на вугіллі, і це дало поштовх посиленому розвитку вугільної промисловості. Застосування парового двигуна привело до широкого розповсюдження фабрик.

Металургія теж перейшла на використання кам'яного вугілля. Плавити залізо, як раніше, на

У чому полягали переваги механічної прядки Аркрайта?

Прядильна машина Р. Аркрайта.
Модель

деревному вугіллі ставало дедалі складніше, тому що великі лісові масиви було вже знищено. Нестача палива гальмувала розвиток металургії і змушувала Англію ввозити метал з-за кордону. Тепер ситуація цілком змінилася: Англія стала виробляти багато якісного металу, і сама продавала його в інші країни. А головне – збільшення виплавки металу дозволило розширити випуск машин. Подальші технічні винаходи сприяли не тільки росту виробництва металів, а й дозволили зробити їх дешевшими.

Промисловий переворот і зміни у сфері виробництва вимагали вдосконалення транспорту та шляхів сполучення. Англія довго потерпала від жахливих доріг.

Тим часом великої кількості вугілля, заліза, бавовни та іншої сировини треба було доставляти від копалень та портів на фабрики. Готова продукція також чекала відправки на далекі ринки. Перевезення належало зробити надійним і дешевим. Розв'язати цю проблему взявся Джон Меткар – «Сліпий Джек». Шестирічним хлопчиком він захворів на віспу і втратив зір, але, ставши дорослим, навчився прекрасно орієнтуватись і знаходити найкращі напрями для прокладання шляхів. Саме Меткар перший зробив опуклу дорогу і проклав уздовж неї канами для стоку води. Такі дороги служили увесь рік.

Далеко не всі вони могли довго витримувати постійне транспортування важких вантажів. До того ж перевезення суходелом коштувало досить дорого. Вихід знайшли в прокладанні каналів. Невдовзі їх мережа покрила всю країну. Канали дозволяли легко й дешево перевозити великі маси вугілля, металів та інших громіздких товарів.

Подумайте! На чому перевозили товари по каналах?

Широке застосування машин викликало зниження заробітної плати. Частина працівників взагалі втратила роботу. Умови праці були дуже важкими. Робочий день тривав 14–18 годин. Хазяї охоче використовували працю жінок і дітей, яким платили вдвічі чи втричі менше, ніж чоловікам. Урядові закони насаджували на фабриках сувору дисципліну, жорстоко карали за найменші порушення. Усе це викликало тривогу в робітничому середовищі.

Документ

XVIII ст. Із статті про умови праці на фабриці в місті Манчестері

Бавовняні фабрики розміщені у великих будинках і влаштовані так, щоб у них можна було розмістити якомога більше людей. Аби не залишити невикористаного місця, фабрики будуються в кілька поверхів, переважно невисо-

ких. Більшість приміщень заставлена машинами... Через специфічний характер промисловості в повітрі постійно літає бавовняний пил, який у з'єднанні з маслом... дає особливо неприємний запах...

Кількість працюючих на фабриці залежить від її розмірів. На одній фабриці... працювало кілька сотень чоловік. Фабрики часто працюють день і ніч. Для цього використовується багато свічок, але майже нічого не робиться для вентиляції, через що постійно бракує свіжого повітря... Яких наслідків можна чекати від таких згубних умов?

XVIII ст. Із протоколу засідань палати общин про скаргу чесальників вовни графства Девоншир

Чесальники вовни просять дозволу вказати палаті на те, що винайдення і застосування машини для розчісування вовни страшенно зменшує попит на працю. Вони вважають, що одна лише машина за допомогою одного дорослого робітника і чотирьох чи п'яти дітей може зробити таку саму роботу, яку виконують 30 чоловік звичайним ручним способом... Кількість машин швидко зростала в усьому королівстві, згубні результати чого вже досить відчутні для них, оскільки багатьом уже бракує роботи та їжі. Вони з глибоким засмученням і страхом чекають на...повну вбогість та збідніння.

Питання до документа. 1. Охарактеризуйте умови праці фабричних робітників. 2. У чому вони бачили причини своїх бідувань?

Дедалі частіше невдоволення фабричних робітників випліскувалося в бунт проти машин. Вони вривалися на фабрики, ламали ненависні верстати, а інколи спалювали й самі фабричні будинки. Таких людей називали луддитами по імені Неда Лудда – юнака, який начебто перший розбив ткацькі рами на панчішній фабриці. Підприємці зазнавали від руйнівних дій великих збитків і вимагали від уряду захисту. Парламент прийняв закон про смертну кару за псування машин.

Подумайте! Чому було запроваджено таку страшну міру покарання за псування машин?

Основні наслідки промислового перевороту стануть цілком очевидними лише в XIX ст., але в XVIII ст. виявилось головне – перевага фабричного виробництва над мануфактурою, машинної праці над ручною. Промисловий переворот створив економічний фундамент для нового буржуазного суспільства, став одним із найважливіших проявів кризи «старого порядку». Англійські винаходи швидко проникли в інші країни. На межі XVIII–XIX ст. виник постійний потяг до технічного оновлення – модернізації.

2. Торжество знань і витоки Просвітництва. На межі XVII–XVIII ст. в Європі склалася нова ідейна течія – **Просвітництво**. Його поява була підготовлена змінами в умовах життя, які відбувалися під впливом розвитку капіталізму, природничо-наукового перевороту й поширення раціоналізму – віри в безмежні можливості людського розуму.

XVIII століття увійшло в історію як доба Просвітництва – епоха змін і оновлення. Вони зачіпали не якийсь один, а різні боки життя –

Масонський символ
на фасаді будинку. Рига.
Сучасний вигляд

релігію і політику, освіту й виховання, культуру й мистецтво, науку й техніку. Ідеалами Просвітництва стали мир, ненасильство, віротерпимість, критичне ставлення до авторитетів (вільнодумство), свобода, добробут і щастя людей. Вони поширилися не лише в Європі, а й у Новому Світі і мали інтернаціональний характер. Разом з тим у кожній країні Просвітництво зберігало свої особливості.

Порівняно з неспокійним, наповненим війнами XVII ст., доба Просвітництва була відзначена певною політичною стабільністю, зростанням економіки, покращенням побутових умов, культурними досягненнями. Ці позитивні зрушення давали змогу сподіватися: життя людини можна змінити на краще. Мислителі тієї епохи – просвітителі – вірили в «природне світло розуму». На їхню думку, людина, як істота розумна, покликана перебудувати суспільство на розумних засадах, варто лише вико-

ристати закладені в кожному здібності. Для цього людей потрібно виховувати і освічувати, а в суспільстві поширювати корисні знання і наукові відкриття. XVIII століття європейської історії не випадково називають «добою розуму». Віра в силу знань, у досягнення науки й техніки дала поштовх для виникнення ідеї прогресу – неухильного просування людства вперед.

Помітним явищем історії Європи XVIII ст. стало масонство (від франц. «вільний каменярь») – релігійно-етичний рух, що зародився та оформився на початку століття в Англії. Свою назву, організацію (масонські ложі), устав та символи масони запозичили із Середньовіччя – від цехових майстрів та чернечо-лицарських орденів. Найвищою метою «каменярів» було створення таємної світової організації, яка б об'єднала людство в мирному братському союзі. Знаряддям при цьому мала бути не зброя, а наука та розум.

Головні ідеї Просвітництва народилися в Англії. У XVII ст. вона помітно випередила більшість європейських країн в історичному розвитку і стала своєрідним зразком суспільного прогресу. Основи англійського Просвітництва заклав видатний мислитель **Джон Локк** (1632–1704). Він стверджував, що від народження всі люди створені рівними, а тому мають природні права на життя, свободу і власність. Для забезпечення і захисту цих прав люди добровільно укладають між собою суспільний договір, який слугує підґрунтям для створення держави і виникнення державної влади. У разі порушення державною владою суспільного договору і зазіхання з її боку на особисту свободу і власність підданих,

народ має законне право змінити таку владу.

Локк замислювався над тим, як уникнути надмірного посилення державної влади. Так виникла ідея про її поділ: законодавча влада мала надаватися представницькому органу – парламенту, а виконавча – монарху і уряду. Особливу роль Локк відводив дотриманню принципу законності. Він стверджував, що «для жодної людини, яка знаходиться в громадянському суспільстві, не може бути зроблено винятку із законів цього суспільства».

Подумайте! Що, на вашу думку, означає твердження Джона Локка для тогочасного суспільства та й для сучасного?

Британія – батьківщина промислового перевороту – подарувала світові також економічну науку. Її батько, **Адам Сміт** (1723–1790), вважав працю джерелом багатства, а людину – основою суспільства. Учений ввів поняття «невидимої руки ринку» – окрема особистість, прагнучи до власної вигоди, незалежно від її волі і свідомості, сприяє досягненню економічної вигоди і користі для всього суспільства. У своїй найвідомішій праці «Дослідження про природу і причини багатства народів» учений поширив об'єктивні закони природи на економіку, наполягаючи на важливості поділу праці та існуванні приватної власності. Теорія А. Сміта здійснювала вплив на економічну політику більшості держав.

3. Французьке Просвітництво. Найчисленніше коло талановитих просвітителів склалося у Франції. Завдяки їм країна перетворилася на центр європейського інтелектуального життя. Звідси дух Просвітництва поширився по всій Європі. Одним із засновників французького Просвітництва був **Шарль Монтеск'є** (1689–1755). Він критикував французький абсолютизм і з повагою ставився до англійської конституційної монархії. Услід за Локком Монтеск'є розробляв теорію поділу влади. У творі «Про дух законів» він перший висловився за необхідність розмежувати законодавчу (парламент), виконавчу (монархія) і судову форми влади з тим, щоб кожна з них могла реально служити протиположною іншій. Цей принцип Монтеск'є вважав вирішальним у справі забезпечення законності.

Уважно розгляньте портрет Джона Локка. Які риси особистості визначного мислителя відображено на портреті?

Джон Локк.
Бл. 1680 р.

Адам Сміт

Порівняйте портрети Монтеस्क'є і Вольтера. Як ви вважаєте, який з них був замовлений для себе особисто, а який мав бути виставлений для публіки? Відповідь обґрунтуйте.

Вольтер

Шарль Луї де Монтеस्क'є.
1728 р.

Найпомітніша постать французького Просвітництва – Марі Франсуа Аруе, більш відомий під псевдонімом **Вольтєр** (1694–1778). Різнобічно талановита людина, він був філософом, істориком, письменником. Роки, проведені в Англії, укріпили прихильність Вольтера до політичної свободи та релігійної терпимості. Засуджуючи могутність та багатство католицької церкви, Вольтер вважав релігію опорою моралі, необхідною для суспільства, але водночас рішуче виступав за свободу віросповідання і прославляв ідею віротерпимості.

Вольтер ніколи не залишався байдужим до несправедливості. Широку популярність набули його публічні виступи на захист безневинно засуджених. Він викликав повагу в деякого з європейських монархів. Російська імператриця Катерина II і прусський король Фрідріх II, прагнучи виглядати «освіченими правителями», листувалися з Вольтером. Він мав такий сильний вплив на сучасників, що XVIII ст. й тепер нерідко називають «добою Вольтера».

Моріс Кантен де Латур.
Жан-Жак Руссо. XVIII ст.

Новий етап у розвитку французького Просвітництва пов'язаний з ім'ям **Жан-Жака Руссо** (1712–1778). Він поділяв загальну ідею просвітителів про те, що природа є величезною гармонійною системою, а людина – її складовою частиною. Але, на відміну від них, Руссо був переконаний: люди самі зруйнували цей «природний стан», оточивши себе різними установами, створення яких суперечить закону природи.

Мислитель не визнавав позитивних наслідків прогресу і закликав повернутися до життя на лоні природи. Його ідеал – це тихе й розмірене сільське існування з повсякденною працею, невигадлигим побутом і дозвіллям. Той, хто виріс у таких умовах, сам здатен визначитись, чого навчатись. Виховання в розумінні Руссо – це розвиток природних здібностей і задатків дитини, відсутність будь-якого насильства над нею. Руссо не просто протиставляв природу і тогочасну цивілізацію, а стверджував, що розвиток науки і мистецтва псує суспільство. Це викликало обурення в середовищі просвітителів і дошкільну критику з боку Вольтера.

Подумайте! Чи погоджуєтеся ви з твердженнями Руссо про науки і мистецтво? Відповідь обґрунтуйте.

Свій погляд мав Руссо і на державну владу. Найдосконалішим йому здавалося суспільство, засноване на договорі всіх громадян. Це мала бути держава вільних і об'єднаних у могутній колектив рівних людей – республіка.

Документ

XVIII ст. Жан-Жак Руссо. З трактату «Про походження і причини нерівності серед людей»

Перший, хто обгородивши ділянку землі, сказав: «Це земля моя» і знайшов людей, достатньо наївних, щоб цьому повірити, був справжнім засновником громадянського суспільства. Скількох нещастя і жахів позбавив би рід людський той, хто крикнув би, вириваючи кілки і засипаючи рви: «Бережіться, не слухайте цього ошуканця! Ви загинете, якщо забудете, що плоди землі належать усім, а земля – нікому».

Питання до документа. У чому великий мислитель бачив причини бідувань суспільства?

4. Енциклопедисти. Справжнім шедевром епохи Просвітництва стала «Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел». Її перший том вийшов у 1751 р. з-під пера двох авторів – філософа **Дені Дідро** (1713–1784) і математика **Жана Д'Аламбера** (1717–1783). Вони вірили, що знання й освіта здатні перетворити світ, а тому прагнули донести до читача найновішу інформацію про стан науки, мистецтва та розвиток ремесел.

На запрошення Дідро і Д'Аламбера статті для «Енциклопедії» писали справжні знавці своєї справи – відомі вчені та письменники. Чимало з них висловлювали надто сміливі судження, через що видавців звинуватили в поширенні

*Луї-Мішель ван Лоо.
Дені Дідро. 1767 р.*

Моріс Кантен де Латур.
Жан Лерон Д'Аламбер. 1753 р.

небезпечних ідей. Д'Аламбер залишив «Енциклопедію», а Дідро навіть потрапив на деякий час до королівської в'язниці. Але попри всі негаразди «Енциклопедія» продовжувала виходити. Усього було видано 35 томів, які містили не лише статті, а й ілюстрації і таблиці.

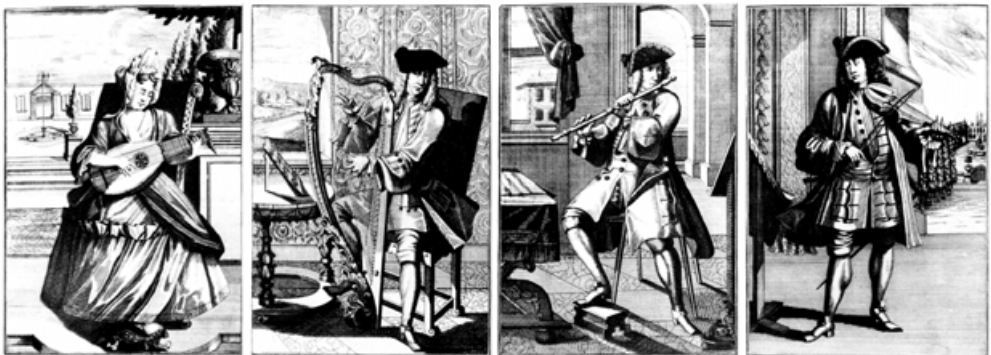
«Енциклопедія» швидко розповсюджувалася, замінюючи багатьом підручники і навіть цілі бібліотеки. Вона сприяла залученню до знань незмірно більшої, ніж раніше, кількості людей, укоріненню релігійної терпимості й здорового глузду. Їй належала чимала заслуга у формуванні нової людини – активної, заповзятливої, спрямованої в майбутнє, прагнучої особистого й суспільного доброту.

Подумайте! Які твори українських мислителів та письменників сприяли вихованню нової людини?

■ **5. Французький класицизм.** Символом культури Франції став новий художній стиль – класицизм (від лат. – *зразковий*). Точніше ця назва означає – «заснований на класиці», тобто на творах, визнаних вершиною досконалості. Такими для митців класицизму були пам'ятки античності та мистецтва Відродження. Ідеалом, гідним наслідування, вони вважали насамперед сюжети з античної міфології та історії. Класицизм утвердився у Франції в середині XVII ст., коли абсолютна монархія досягла розквіту. Мистецтво тоді цінувалося дуже високо, держава заохочувала митців, але намагалася змусити їх служити своїм інтересам.

Головне гасло класицизму – «Розум і порядок в усьому». Його теоретики були переконані, що основу краси в мистецтві закладають чіткі правила. Кожний жанр, кожний витвір мистецтва потрібно створювати

Музичний театр. 1740 р.

за певними законами, не виходячи за їхні межі. Вищі досягнення класицизму пов'язані з театром.

Першорядна роль відводилася драматургії, яка ґрунтувалася на правилах трьох єдностей – часу, місця та дії. Це означало, що всі події класичної п'єси повинні були вкладатися в одну добу, відбуватися в одному місці й розвиватися в рамках лише однієї сюжетної лінії з невеликою кількістю персонажів. Актори піднесено декламували, зображувані ними герої і героїні завжди залишалися величними.

Біля витоків театру, заснованого на цих принципах, стояв **П'єр Корнель** (1606–1684). У своїх трагедіях на історичні сюжети («Сід», «Горацій») він зобразив героїв, вірних громадянському обов'язку і служінню на благо держави. Іншим видатним драматургом епохи класицизму був **Жан Расін** (1639–1699). Основу його творів («Андромаха», «Федра») складали античні сюжети, герої яких завжди приносили свої сильні почуття в жертву існуючим законам.

Репертуар французького театру доби класицизму включав також комедії. Їхнім творцем став **Жан Батіст Мольєр** (1622–1673). У своїх п'єсах він тісно поєднав комічне й трагічне, висміював вади тогочасного суспільства: нахабне лицемірство священників («Тартюф»), безглузде прагнення розбагатілого буржуа бути подібним до дворянина («Міщанин-шляхтич»), дурість і жадібність («Витівки Скапена»).

Вершиною французького класицизму в живописі стала творчість **Ніколя Пуссена** (1594–1665). Більшу частину життя художник, надзвичайно освічена людина, працював у Італії. Сюжети його картин переважно навіяні античними образами та мають літературну основу. Чимало полотен – це пейзажі, завжди населені міфічними й біблійними героями. Пуссен оспівував могутній розум, прекрасний світ і досконалих героїв, вірних своєму громадянському обов'язку.

Втіленням нового стилю в архітектурі став **Версаль** – плід спільної праці численних архітекторів, скульпторів і садівників. У королівській резиденції

П'єр Корнель

Жан Расін

Мольєр

Мольєр у ролі комічного модника в спектаклі

класична архітектура поєдналася з розкішним інтер'єром – медальйонами, арками й колонами, виготовленими з бронзи, мармуру й цінних порід деревини, а також із художнім розписом стін і склепінь, скульптурою й меблями, ландшафтом і парком.

Дізнайтеся! У яких романах та кінофільмах дії відбуваються у Версалі?

Версальський парк розкинувся на три кілометри. Проте його легко оглянути завдяки суворій впорядкованості. Кущі акуратно підстрижені, алеї перетинаються під прямими кутами, квітники утворюють правильні геометричні фігури, басейни мають дзеркально гладку поверхню. Такий парк отримав назву регулярний, або французький.

Творці класицизму вірили, що мета мистецтва полягає в перетворенні світу й людини, у втіленні ідеалів краси в життя. Однак на службі монархії новий стиль дедалі більше набував ознак пишної і холодної урочистості. Інші європейські країни в цілому зберегли в XVII ст. вірність бароко.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Якими були наслідки аграрного перевороту? Чому вважається, що він підготував ґрунт для промислового перевороту?
2. Назвіть позитивні та негативні наслідки промислового перевороту.
3. Якою бачили свою мету масони?

4. Які ідеї було закладено в основу Просвітництва і чому вони народилися саме в Англії?
5. У чому полягала своєрідність поглядів А. Сміта на розвиток економіки?
6. Чому Монтеск'є надавав великого значення поділу влади на три гілки?
7. Чому XVIII століття нерідко називають «добою Вольтера»?
8. Що відрізняло погляди Ж.-Ж. Руссо від загальних ідей просвітителів?
9. Яку роль відіграла «Енциклопедія» в житті французького суспільства?
10. У чому полягали особливості класицизму? Чому він виник саме у Франції і саме в середині XVII ст.?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. У зошитах складіть таблицю «Основні винаходи початкового періоду промислового перевороту» за таким зразком:

Винахід	Рік	Ім'я винахідника	Значення винаходу

2. Використовуючи додаткові джерела, складіть історичний портрет одного з просвітителів XVIII ст.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Усі освічені люди Європи знали заклик Вольтера: «Роздавіть гадину!», спрямований проти могутності католицької церкви. Проте критика церкви не заважала йому залишатися щирим християнином. Об'єднайтеся в малі групи, поміркуйте, як можна пояснити таку суперечність. Свої висновки презентуйте класу.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1760-ті – початок промислового перевороту в Англії
XVIII ст. – доба Просвітництва

§ 23. ОСВІЧЕНИЙ АБСОЛЮТИЗМ

Назвіть головні ознаки абсолютної монархії та країни, у яких вона панувала.

- **1. «Союз філософів і государів».** У другій половині XVIII ст. абсолютизм з його необмеженою монархічною владою занепадав у Європі. Англійська революція показала, що королівську корону можна отримати вже не «милістю Божою», а милістю парламенту. Аби уникнути цього, государі Австрії, Пруссії, Росії та деяких інших країн почали проводити політику, спрямовану на зміцнення панування дворян в умовах становлення капіталізму.

На погляди цих монархів вплинули ідеї Просвітництва. Правителям подобалася думка про державу на чолі з освіченим государем, який радиться з філософами і перетворює суспільство на нових, розумних засадах. Вони пішли на здійснення поміркованих реформ, аби створити сприятливі умови для розвитку своїх країн і водночас укріпити власні позиції. Нова державна політика отримала назву **освіченого абсолютизму**.

У різних країнах політика освіченого абсолютизму мала багато спільного. Правлячі монархи активніше проводили політику **меркантилізму**. Вони піклувалися про стан освіти, науки і мистецтва, робили перші спроби обмежити станові привілеї і полегшити становище селян.

Активнішу позицію (особливо в католицьких країнах) зайняли короновані реформатори щодо церкви, поступово підпорядковуючи її державі. Було скорочено кількість монастирів і проведено часткову секуляризацію церковних земель. Правителі виганяли єзуїтів і присвоювали величезні багатства їхнього ордену. Поступово в суспільстві утверджувалася віротерпимість. Вона стала основою релігійної політики освічених монархів. Із судової практики викорінювався жахливий пережиток Середньовіччя – тортури, припинялося «полювання на відьом».

Разом з тим на ідею просвітителів про суспільний договір монархи дивились як на угоду, за якою народ повинен був повністю їм підпорядковуватись.

Подумайте! Як ви ставитеся до політики освіченого абсолютизму? Які позитивні та негативні риси вона мала?

- **2. У володіннях австрійських Габсбургів.** У 1740 р. у Відні помер імператор Священної Римської імперії та ерцгерцог Австрії Карл VI. Єдиним його спадкоємцем залишилася донька – 23-річна Марія Терезія. Ще до її народження Карл VI, останній із чоловіків у роду Габсбургів, змінив закон про престолонаслідування, за яким його володіння, у разі відсутності сина, мали перейти в спадок до старшої дочки.

Молодій правительці довелося силою зброї доводити свої законні права на австрійський престол. Після закінчення військових дій в імператриці **Марії Терезії** (1740–1780) з'явилася можливість зайнятися реформами в дусі освіченого абсолютизму. Їхнім результатом стало

створення в Австрії нових, нестанових органів влади. У руки держави перейшло стягування податків, причому податкові пільги дворян і духовенства було скасовано.

Імператриця провела перший в історії країни перепис населення і земельних володінь. Вона також полегшила становище кріпосного селянства, скоротивши панщину до трьох днів на тиждень. Держава отримала нове військо, сформоване з набраних на довічну службу рекрутів. Марія Терезія заборонила середньовічні тортури й обмежила застосування смертної кари. Величезне прогресивне значення мала шкільна реформа, яка заклала фундамент народної освіти. Унаслідок її здійснення виникла струнка система освіти – від сільських шкіл до університетів.

Подумайте! Прочитавши текст, дайте своє прозвання Марії Терезії.

Марія Терезія з родиною. 1754 р.

Порівняйте зачіски та одяг правителів другої половини XVII та XVIII ст. Якими деталями підкреслювали велич короля або імператора?

Йосиф II

Австрійський імператор **Йосиф II** (1780–1790) слідом за своєю матір'ю Марією Терезією (вони правили разом до смерті імператриці в 1780 р.) намагався обмежити привілеї знаті й духовенства. Він керувався принципом «одне право для всіх» і встановив рівність підданих перед законом, незалежно від їхньої станової приналежності. Недворянам дозволялось обіймати будь-яку державну посаду, що відкривало широкі можливості перед здібними вихідцями з народу.

Важливе значення для багатонаціональної імперії Габсбургів мало оголошення віротерпимості. Припинилося переслідування протестантів і зневажання православної церкви, було знищено єврейське гетто (місце, куди виселяли євреїв, відокремлене від інших територій). Йосиф II розпустив релігійні ордени й монастирі, які не займалися корисною діяльністю – лікуванням

Пофантазуйте, яке українське місто нагадує ця вулиця Відня?

Відень. XVIII ст.

хворих або навчанням дітей. Багатства монастирів він передав на потреби освіти. Імператор запровадив обов'язкову безкоштовну початкову освіту для народу.

Реформи Йосифа II були важливими, але часто не до кінця продуманими. Скасувавши кріпосне право, імператор звільнив селян від особистої залежності, але зберіг їхні повинності. Він прагнув створити в багатонаціональній Австрії зразок освіченого абсолютизму, але при цьому не брав до уваги інтереси окремих народів. Йосиф II хотів удосконалити управління своєю державою і тому зробив німецьку єдиною державною мовою. «Мрійник на троні» сподівався, що це допоможе різним народам його держави перетворитися на єдину націю. Проте така політика напштовхнулася на протест населення «клаптикової імперії» і викликала рух, спрямований на розвиток національних культур.

Подумайте! Прозвання «мрійник на троні» підходить Йосифу II чи ні?

Документ

XVIII ст. Зі спогадів сучасника про імператора Йосифа II

Його немає більше, государя, який робив честь усім людям, і людини, яка ще більше робила честь усім государям... Люди погано усвідомлюють, якої втрати вони зазнали... Лише через рік мандрівник скаже: «Який чудовий устрій шкіл, лікарень... освіти!». Мануфактурист: «Яке заохочення!». Землероб: «Він сам працював».

Сретик: «Він був нашим захисником»... Начальники всіх установ скажуть: «Він був нашим першим службовцем і водночас нашим керівником». Міністри: «Він убивав себе заради держави, першим підданим якої, за його словами, був сам...». Суспільство скаже: «Він був вірним, люб'язним; він приємно говорив; його бесіди були примітними; з ним можна було правдиво говорити про все».

Питання до документа. 1. Що найбільше цінує автор джерела в реформах Йосифа II? 2. Як сам імператор оцінював своє місце в державі й чим це, на вашу думку, пояснювалось?

Реформи освічених монархів позитивно впливали на становище в державі. Вони сприяли демократизації порядків і розвитку підприємництва. Проте нерідко нововведення мали тимчасовий характер і закінчувалися зі зміною правителя. Після смерті Йосифа II майже всі перетворення були скасовані його братом і наступником Леопольдом.

3. «Коронований філософ» Фрідріх II. Королівство Пруссія виникло на початку XVIII ст. Його перший король Фрідріх I Гбгенцоллерн створив одну з найчисленніших і найкращих у Європі армій. Головними якостями прусського офіцера, як і прусського чиновника, стали вірність королю та беззаперечне виконання свого обов'язку. Ця традиція непохитно зберігалась і за правління **Фрідріха II (1740–1786)**. Він був високоосвіченою людиною і листувався з Вольтером. Найближче оточення називало Фрідріха II «філософом на троні» і створило легенду, начебто його головна турбота полягала в постійному піклуванні про свій народ.

Насправді ж прусський король прагнув насамперед укріпити становище дворян. Вони повністю переважали у війську і державному апараті, більшість з них було звільнено від податків. Селянам Фрідріх II

Чи зображений на портреті король справляє враження «фельдфебеля на троні».

Фрідріх Вайч. Фрідріх II. 1790 р.

заборонив скаржитися на утиски з боку панів і надав лише обмежені судові права. Разом з тим, пам'ятаючи, що саме селяни є основними платниками податків, король намагався полегшити їхнє становище. Він обмежив панщину і не дозволяв дворянам зганяти селян із землі.

Фрідріх II активно заохочував розвиток виробництва й торгівлі: сприяв створенню нових мануфактур і банків, прокладанню доріг і розвитку внутрішнього ринку, забудові міст. Він запровадив загальну початкову освіту й наладив професійне навчання ремесел, торгівлі, державної служби та ведення сільського господарства. У Пруссії було введено свободу друку і віросповідання. Велику увагу король приділяв війську, через що здобув ще одне прозвання – «фельдфебель на троні». За його

Віденський палац Шенбрунн. XVIII ст.

правління чисельність пруської армії зросла до 150 тис. чоловік, а її утримання важким тягарем лягло на народ.

Документ

Із заповіту Фрідріха II

Я жив філософом і хочу бути похованим, як такий, – без розкоші і помпезності... Я ніколи не був ані скупим, ані багатим; не мав великих сум – на державні прибутки я дивився, як на святиню, торкнутися якої не сміє жодна нечестива рука; ніколи громадські прибутки не потрапляли в моє особисте користування...

Моє управління не порушувало спокою моєї совісті, і я б не побоявся звітувати про нього публічно.

Мої останні бажання в момент смерті будуть спрямовані на користь держави. Нехай завжди нею управляють із справедливістю, мудрістю і твердістю! Нехай буде вона найщасливішою з держав через м'якість законів, найсправедливіше управління фінансами, доблесний захист солдатом, який прагне лише честі та військової слави. Нехай живе вона, процвітаючи до кінця віків!

Питання до документа. 1. У чому Фрідріх II бачив своє покликання як короля? 2. Чи можна застосувати до пруського короля слова, які колись сказав про себе інший монарх – Людовік XIV: «Держава – це я»? А якщо ні, то чому? 3. Яку державу пруський король вважав зразковою?

■ **4. «Наступниця величі Петрової».** Після смерті імператора Петра I у 1725 р. розпочалася нещадна боротьба за володіння російською короною. Епоха палацових переворотів супроводжувалася придворними інтригами та заколотами. Протягом 37 років престол належав переважно жінкам і дітям. За їх правління величезну роль відігравали фаворити. Прикладом цьому може бути правління доньки Петра I Єлизавети Петрівни (1741–1761). Вона не переобтяжувала себе державними справами і передовірила їх фаворитам – братам Розумовським, Шуваловим та Воронцовим. На зміну іноземцям прийшли російські вельможі, які розширили привілеї дворянства: тільки йому дозволялося володіти землею і селянами. Разом з тим було створено сприятливі умови для розвитку російської промисловості й торгівлі, науки та культури.

Гетф Христовор Гроот.
Єлизавета Петрівна

здібності неабиякого державного діяча. Вона листувалася з Вольтером та його однодумцями, радилася з ними про державні справи і відповідно до умов Нового часу проводила політику освіченого абсолютизму.

Однією з перших реформ став поділ Сенату на департаменти. Це покращило управління країною, однак позбавило Сенат законодавчої влади, яка перейшла до імператриці. У 1764 р. було скасовано гетьманство в Україні. Катерина ліквідувала автономію України, стверджуючи, що вся країна повинна мати єдине управління. Цариця також секуляризувала церковне майно, яке в результаті реформи перейшло до держави, і запровадила віротерпимість.

Йоганн Балтіст Ламні Старший.
Катерина II

Подумайте! Чому палацові перевороти не приводили до суттєвих змін в Російській державі?

Російський трон Єлизавета заповіла своєму племіннику Петру III, який виріс у Німеччині й не любив чужої для нього Росії. Менше ніж за рік у ході чергового державного перевороту Петра вбили. На престол зійшла його дружина **Катерина II (1762–1796)** – донька дрібного володаря одного з німецьких князівств, учасниця змови проти свого чоловіка.

За взірць Катерина вважала царя-реформатора Петра I. Але, на відміну від нього, Катерина мала програму перетворень і впродовж свого тривалого правління намагалася втілювати її в життя. Імператриця виявила розум і здібності неабиякого державного діяча. Вона листувалася з Вольтером та його однодумцями, радилася з ними про державні справи і відповідно до умов Нового часу проводила політику освіченого абсолютизму.

Однією з перших реформ став поділ Сенату на департаменти. Це покращило управління країною, однак позбавило Сенат законодавчої влади, яка перейшла до імператриці. У 1764 р. було скасовано гетьманство в Україні. Катерина ліквідувала автономію України, стверджуючи, що вся країна повинна мати єдине управління. Цариця також секуляризувала церковне майно, яке в результаті реформи перейшло до держави, і запровадила віротерпимість.

Повстання 1773–1775 рр. під проводом донського козака Омеляна Пугачова продемонструвало глибокі протиріччя в російському суспільстві. Пугачовщина змусила Катерину II провести реформи, спрямовані на зміцнення системи державного управління. Маючи на меті укріпити адміністративний апарат і полегшити нагляд за населенням, імператриця збільшила кількість губерній до 50. На чолі їх стояли губернатори, підпорядковані безпосередньо монархині. У губерніях виникли нові органи місцевого управління, сформовані переважно з дворян, що сприяло посиленню ролі дворянства в державі. Паралельно вживалося заходів для створення тре-

Фрідріх Дюрфельд. Московський Кремль. Гравюра. XVIII ст.

того стану: приватна власність і свобода підприємництва переходили під охорону закону. Водночас із заснуванням губерній було створено становий суд. Для дворян, городян і вільних селян вводилися окремі судові заклади, але кріпаки залишилися під судовою владою власника-поміщика, який міг зробити з ними все, що захоче.

У 1785 р. Катерина II підписала ще два важливих документи – Жалувані грамоти дворянству і містам. Перша з них закріплювала за російським дворянством свободу вирішувати – відбувати чи ні державну службу, звільняла його від особистих податків та тілесних покарань, надавала право займатися торгівлею та підприємництвом і присвоювала назву «благородне». Друга грамота визначала права та обов'язки міського населення й фактично оголосила наявність у Росії третього стану – городян.

 Подумайте! Чому становище дворян за Катерини II було вершиною його «золотої доби»?

Катерина II замислила ввести в країні загальну освіту і виховати «нову породу людей». У Петербурзі було створено Учительську семінарію, де вперше в Росії почали готувати вчителів. Невдовзі за наказом Катерини II в містах було відкрито загальноосвітні й доступні для всіх школи – народні училища.

У цих училищах уроки починалися взимку о 8, а влітку о 7 ранку і тривали до 11 години. Потім робили перерву, а від 14 до 16 знову вчилися. Раніше вчитель займався з кожним учнем окремо, через що в приміщенні стояв безперервний шум. Тепер він працював з усім класом. Викладання велося рідною мовою – такого ще не було. У класній кімнаті з'явилася дошка, на якій писали крейдою; на початку уроку робили перекличку. Хто хотів відповідати або щось спитати – підіймав ліву руку. З того часу прийшли до нас класний журнал, іспити, канікули.

ПОДРОБИЦІ

Катерина II не встигла здійснити всі свої проекти, однак її правління вважається доленосним для історії різних народів, у тому числі – українського. Вона реалізувала чимало із задуманого, уникнувши при цьому серйозних потрясінь у суспільстві.

Документ

XVIII ст. Наказ імператриці Катерини II, наданий Комісії для складання нового зводу законів

Для введення кращих законів необхідно розуми людські до того підготувати... Вироки суддів повинні бути народу відомі, також як і докази злочинів, щоб усякий з громадян міг сказати, що він живе під захистом законів.

Людину не можна вважати винною до вироку суддівського...

Нещасливим є те правління, у якому змушені встановити жорсткі закони.

Питання до документа. 1. Яке правління Катерина II вважала благополучним? 2. Чи бачите ви протиріччя між твердженням імператриці, що будь-який громадянин має жити під захистом закону і збереженням безправного становища кріпаків?

Час абсолютних монархій у Європі минав. Урятувати їх за допомогою прогресивних поміркованих перетворень не вдалося. Реформи не змогли пристосувати старий державний устрій до потреб нової буржуазної епохи.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що вплинуло на схильність монархів до освіченого абсолютизму?
2. Як пов'язувалися реформи Марії Терезії з традиціями освіченого абсолютизму?
3. З яких причин реформи Йосифа II не були сприйняті у його час?
4. Що давало сучасникам підстави одночасно називати Фрідріха II «філософом на троні» і «фельдфебелем на троні»?
5. З яких причин період від смерті Петра I до воцаріння Катерини II називають «епохою палацових переворотів»?
6. Які заходи Катерини II дають підстави вважати, що вона проводила політику освіченого абсолютизму? Яким чином імператриця хотіла виховати «нову породу людей»?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Спираючись на матеріал підручника, складіть порівняльну таблицю «Реформи доби освіченого абсолютизму».

	Спільне	Відмінне
Йосиф II		
Фрідріх II		
Катерина II		

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Використовуючи текст підручника та додаткові джерела, складіть історичний портрет одного з «освічених монархів».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

Початок XVIII ст. – виникнення королівства Пруссія.
1764 – скасовано гетьманство в Україні.

§24. ЄВРОПЕЙСЬКІ КОНФЛІКТИ ТА ВІЙНИ XVIII СТ.

Пригадайте! Яка система міжнародних відносин склалася в Європі за результатами Тридцятилітньої війни?

- **1. Суперництво між державами.** Характерною ознакою міжнародних відносин XVIII ст. став пошук рівноваги та балансу сил. На зміну визначальному для долі Європи суперництву Бурбонів та Габсбургів приходить діалог «великих держав» – Франції, Англії, Пруссії, Австрії та Росії. При цьому монарх залишався втіленням своєї держави, тому часто династичні конфлікти перетворювалися на загальноєвропейські війни. Відтепер боротьба йшла не лише за європейські території, але й за величезні володіння в Новому Світі.

Поряд з Тридцятилітньою війною переламною для долі Європи стала **війна за іспанську спадщину (1701–1714)**. У 1700 р., не залишивши прямих спадкоємців, помер король Іспанії Карл II. Він заповів свій трон онуку короля Франції Людовіка XIV, за умови, що іспанська і французька корони ніколи не з'єднаються в одних руках. Проте Людовік не збирався дотримуватися цього застереження. Тільки-но його онука було оголошено в Іспанії королем Філіппом V, Людовік заявив: «Піренеїв більше не існує!». Адже в Іспанії і Франції тепер правила одна династія – Бурбони, власники велетенських володінь в Європі, Азії та Америці.

Надмірне посилення Франції викликало супротив антифранцузької коаліції у складі Австрії, Пруссії, Англії, Нідерландів та інших держав. Загальноєвропейська війна супроводжувалася важкими поразками Франції, яка не мала сильних союзників. Мир, підписаний у Версалі після закінчення війни,

Жан Ранк. Філіпп V. 1723 р.

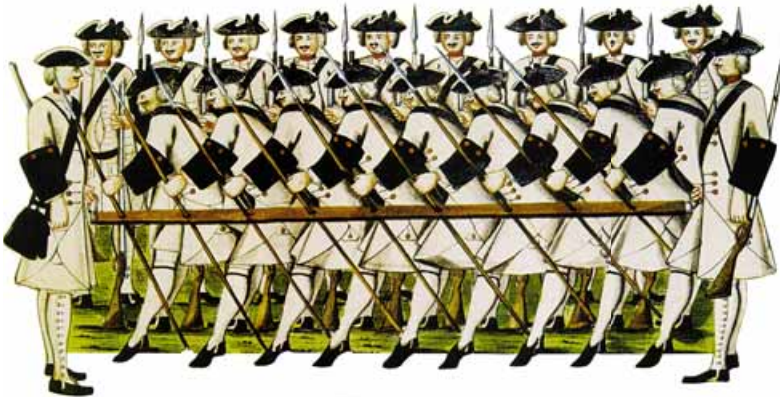
не випадково вважали «рятівним». За його умовами іспанський престол зберігався за Філіппом V, але йому довелося відмовитися від прав на французьку корону. Австрія отримала територію сучасної Бельгії та володіння в Італії; Англія – важливу фортецю Гібралтар і декілька заокеанських колоній. Переважанню Франції в Європі було покладено край.

■ **2. Війна за австрійську спадщину.** Імператор Священної Римської імперії та ерцгерцог Австрії Карл VI, померлий у 1740 р., не залишив сина-спадкоємця престолу. Європейськими дворами полетіла фраза «Габсбургів більше немає». Сусіди-монархи вже давно чекали вдалої нагоди, щоб поділити володіння австрійського правителя.

Проти передачі влади донці імператора Карл VI Марії Терезії виступив курфюрст Баварії. Він висунув абсолютно необґрунтовані претензії на австрійський престол, однак Франція та Іспанія підтримали його домагання. Це стало сигналом для інших країн напасти на Австрію, яка здавалася їм легкою здобиччю. У суперечку втрутилася також Пруссія – головний суперник Австрії за головування в Німеччині. Пруський король Фрідріх II без оголошення війни захопив багату австрійську провінцію Сілезію. Почалася **війна за австрійську спадщину (1740–1748)**.

Ніхто й думки не припускав, що юна правителька відважиться на відсіч противникам. Проте Марія Терезія несподівано виявила стійкість, її енергія і рішучість викликали подив усієї Європи. Від загибелі Австрію врятувала Угорщина. Зглянувшись на благання імператриці, угорці надали в її розпорядження десятки тисяч відбірних воїнів і необхідну суму грошей. За підсумками війни Марія Терезія домоглася визнання свого права на австрійський трон, однак Сілезія залишилася за Пруссією. Імператриця не змиралась із втратою найрозвиненішої області Австрії і заявила, що поверне її, «навіть якщо заради цього доведеться віддати останню спідницю!». Такі плани правителька мала на майбутнє.

■ **3. Семилітня війна.** Кропітка праця з проведення реформ не означала, що Марія Терезія примирилась із втратою Сілезії. Імператриці вдалося створити антипруську коаліцію, куди увійшли Франція і Росія. Англія, прагнучи не допустити посилення Франції, уклала союз із

Списники австрійської армії

Пруссією. Після виникнення цих двох ворожих угруповань вибухнула **Семилітня війна (1756–1763)** – третя загальноєвропейська. Вона почалась як війна за Сілезію. Фрідріх II напав на Австрію, але вже скоро дії перекинулися на територію Пруссії. Її столицю ворог брав двічі: спочатку росіяни з австрійцями, потім угорські гусари. До того ж союзниця – Англія у військових діях участі не брала, обмежившись фінансовою підтримкою пруського короля. Від остаточного розгрому Фрідріха II врятував раптовий вихід з війни Росії після смерті імператриці Єлизавети Петрівни. Пруссії вдалося зберегти за собою Сілезію – таким чином, Семилітня війна не принесла територіальних змін у Європі. Поза її межами тривало запекле суперництво між Англією та Францією за колонії. Англійський флот виявився сильнішим та вирішив долю боротьби: Франція змушена була поступитися своїми володіннями в Америці, включно з Канадою, та Індії.

Йоганн Бантіст Лампі Старший. Станіслав Август Понятовський

- **4. Поділи Речі Посполитої.** Важливі події відбувалися в географічному центрі Європи. Катерина II сприяла тому, що польський трон посів її ставленик Станіслав Август. Невдовзі російська імператриця висунула

Кого з тогочасних політиків зобразив на карикатурі художник?

Поділ Польщі. Карикатура. XVIII ст.

Польська держава в XVII–XVIII ст.

Територія Речі Посполитої на 1622 р.

Територія Московського царства на 1622 р.

Східний кордон Речі Посполитої за умовами Мітавського миру зі Швецією (1622 р., втрачено Лівонію) і Поляновського миру з Московським царством (1634 р.)

Українська козацька держава за Зборівським договором 1649 р.

Кордон між Річчю Посполитою і Московським царством, установлений Андрусівською угодою 1667 р. і підтверджений Вічним миром 1686 р.

----- Межа територій, приєднаних до Росії внаслідок першого поділу Речі Посполитої (1772 р.)

----- Межа територій, приєднаних до Росії внаслідок другого поділу Речі Посполитої (1793 р.)

Територія Речі Посполитої в 1793–1795 рр.

----- Межі третього поділу Речі Посполитої між Росією, Австрією і Пруссією (1795 р.); ліквідація польської державності

----- Інші території, приєднані до Росії у XVIII ст.

перед ним вимогу зрівняти в правах православних і католиків. Король, пам'ятаючи, кому він зобов'язаний короною, погодився. Поляки повстали проти російського втручання в справи своєї країни. У відповідь Росія, Пруссія і Австрія підписали в 1772 р. договір про перший поділ Речі Посполитої. Австрія отримала Західну Україну, Пруссія – частину польського Помор'я, Росія – частину Білорусії.

Священна ліга звільняє Буду після довгої облоги в 1686 р.

Втративши чимало земель, Річ Посполита намагалася врятувати те, що вдалося зберегти. У країні проводилися прогресивні реформи, почалося економічне піднесення, поширилися ідеї Просвітництва. Польський сейм прийняв конституцію, яка ліквідувала унію Польщі й Литви, посилила владу короля. Противники реформ кинулися за підтримкою до Петербурга, армія Катерини вторглася у Річ Посполиту. У 1793 р., після короткої війни з Росією, відбувся **другий поділ Речі Посполитої**. Росія отримала Правобережну Україну і центральні області Білорусії з містом Мінськом, до Пруссії відійшла вся Західна Польща.

Відчайдушну спробу врятувати державу здійснив Тадеуш Костюшко. Повстання, яке він підняв, російські каральні війська утопили в ріках крові. У 1795 р. Росія, Австрія і Пруссія підписали договір про її **третій поділ**. Австрія захопила південні області країни, Пруссія – її центральну частину з Варшавою, до Росії відійшли Литва, Західна Білорусія і Волинь. Польська держава зникла з європейської карти, її просто поділили між собою монархи трьох країн.

■ **5. Початок боротьби за спадщину Османської імперії.** Після поразки біля стін Відня в 1683 р. турки-османи більше не загрожували Європі. Колись могутня Османська імперія вступила в період занепаду та втрат. До антитурецької коаліції Австрії та Речі Посполитої приєдналася Венеція – так утворилася Священна ліга. Згодом до неї приєдналася й Росія, яка боролася за вихід до Чорного моря. Раніше за результатами Кримських та Азовських походів Петра I Росії вдалося отримати лише порт Азов.

У 1686 р. після вдалого австрійського наступу на Угорщину Османська імперія вперше у своїй історії ініціювала мирні переговори. Слабкість

тогочасних султанів, розбрат у правлячій верхівці та негаразди в економіці визначили майбутнє колись непереможних османів. Велика Турецька війна завершилася у 1699 р. підписанням Карловицького миру, за яким Туреччина назавжди втратила Угорщину та Трансільванію на користь Австрії; Речі Посполитій відійшло Поділля. XVIII ст. позначилося цілою низкою війн Османської імперії з Росією. За їхніми результатами Росія здобула переконливі перемоги, отримавши права на Крим та значно розширивши свої території та вплив.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Які країни займали провідне становище в Європі у XVIII ст.? Що визначало їхнє суперництво?
2. Що мав на увазі Людовік XIV, коли заявив: «Піреней більше не існує»?
3. Чому з приходом до влади Марії Терезії Австрія перетворилася в очах правителів ряду європейських країн на легку здобич? Чи справді вийшло так?
4. Якими стали наслідки Семилітньої війни для європейських держав?
5. Як би ви назвали дії Росії, Пруссії і Австрії, спрямовані на поділи Речі Посполитої?
6. Чому з кінця XVII ст. Османська імперія почала втрачати свої європейські завоювання?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На стрічці часу позначте ключові події, пов'язані з подіями в історії міжнародних відносин XVIII ст.
2. Уважно розгляньте карту в підручнику. На контурній карті позначте межі територій, приєднаних до Росії в результаті першого та другого поділів Речі Посполитої.
3. У різний колір заштрихуйте території, приєднані до різних держав у результаті третього поділу Речі Посполитої.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙМО

Використовуючи додаткові джерела, напишіть розповідь про життя та діяльність Тадеуша Костюшка, а також дайте відповідь на питання: чому він є національним героєм Польщі?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1701–1714 – війна за іспанську спадщину
- 1740–1748 – війна за австрійську спадщину
- 1756–1763 – Семилітня війна
- 1772, 1793, 1795 – поділи Речі Посполитої

§25. ПІВНІЧНА АМЕРИКА: НАРОДЖЕННЯ НОВОЇ ДЕРЖАВИ

 Пригадайте, яким чином і коли англійці почали колонізацію Північної Америки.

■ **1. Англійські колонії.** Відкриття Америки та її скарби не залишили європейців байдужими. Потік переселенців у Новий Світ постійно зростає, досягнувши в 1790 р. 3,9 млн чоловік. Ці люди покидали батьківщину з різних причин. Одні прагнули розбагатіти, інші рятувалися від релігійних переслідувань, дехто втікав від правосуддя.

Історики вважають, що Америка стала своєрідним котлом, у якому в єдине ціле переплавилися звичаї, мораль і світогляд різних народів. Із такого сплаву народилася нова оригінальна культура. Вона ґрунтувалася на європейській, але увібрала в себе традиції багатьох цивілізацій і тому набула своєрідного характеру. Усі ці процеси отримали назву «американське диво». Його результат – народження на теренах Північної Америки нового народу і нової держави.

 Подумайте! Які риси характеру повинні були мати перші переселенці до Нового Світу?

У Новому Світі англійців приваблювало незайняте іспанцями Атлантичне узбережжя Північної Америки. Його головним багатством були не дорогоцінні метали, а родючі землі, заселені численними індіанськими племенами. Ще в XVI ст. перші англійські колоністи спробували оселитися тут, однак не змогли вижити в суворих умовах. Початком справжньої колонізації став травень 1607 р., коли 120 англійців заснували перше постійне поселення – форт Джеймстаун. Його було названо на честь короля Якова (Джеймса) I Стюарта, і він став центром першої англійської колонії в Америці – Вірджинії.

У 1620 р. північніше Вірджинії пришвартувався маленький корабель «Мейфлауер» («Травнева квітка»). Він доставив групу нових поселенців – англійських пуритан. 12 років тому вони втекли від релігійних переслідувань у Голландію і тепер сподівалися, що в Новому Світі зможуть вільно сповідувати свою релігію і знову відчувати себе англійцями. До 1700 р. більша частина Атлантичного узбережжя США була вже освоєна колоністами. На цій великій території виникли перші 13 штатів, її почали називати Новою Англією.

Стосунки колоністів із місцевим населенням склалися по-різному. Одні індіанські племена були налаштовані миролюбно, інші – вкрай вороже. Проте кровопролитні війни закінчилися

Англійський корабель.
Гравюра. Бл. 1680 р.

ПОДРОБИЦІ

Джон Вайт. Північноамериканські індіанці ловлять рибу.
XVI ст.

работорівля – прибутковим бізнесом. В Африку споряджалися спеціальні судна, команди яких влаштовували ловлю людей, як диких тварин.

поразкою індіанців. Їх відтіснили в глиб країни, а поселення зруйнували.

Англійські колонії в Америці розвивалися двома шляхами. На Півночі переважали дрібні фермерські господарства, процвітали промисловість і торгівля. На Півдні на величезних плантаціях, які обробляли раби, вирощували бавовну, тютюн і рис.

Спроби поневолити індіанців виявилися невдалими: від незвичного навантаження вони хворіли і помирали. Тоді на плантаціях почали використовувати працю європейців – переважно жебраків і волоцюг, які прагнули потрапити в Новий Світ, але не мали на це грошей. Капітани кораблів безкоштовно перевозили їх і продавали американським землевласникам.

Невдовзі колоністи замінили кабальних слуг на дешевшу робочу силу – сильних і витривалих чорношкірих рабів. Перших невольників-африканців у 1619 р. доставили в Новий Світ жителі Джеймстауна. Люди стали товаром, а

Раннє американське суспільство було досить строкатим. Його верхівку утворювали багаті землевласники, мануфактуристи, купецтво й банкіри. До середнього прошарку належала основна частина торговців, фермерів та ремісників, а також учителі, лікарі, судді, священики. На нижчій сходинці соціальної драбини перебували дрібні селяни і ремісники, а також найбідніші та найбезправніші групи населення – білі кабальні слуги і чорношкірі-раби. На чолі кожної з колоній стояв губернатор, призначений англійською короною. Поряд з ним діяли асамблеї – представницькі органи, обрані повноправними білими чоловіками. Жінки, індіанці та чорношкірі політичних прав не мали.

Важливою особливістю американського суспільства із самого початку його існування було те, що тут люди могли успішніше, ніж у Старому Світі, користуватися результатами своєї праці. Протестантська віра привчала їх до працьовитості та ощадливості. Чесно накопичене багатство вважалося ознакою Божої милості. Тому основна маса американців здобувала майно наполегливою працею.

Подумайте! Яка течія Реформації заохочувала до наполегливої праці?

■ **2. Конфлікт з метрополією.** На середину XVIII ст. населення англійських колоній збільшилося до 1 млн чоловік, виросли міста, процвітала торгівля. Розвивалася також освіта і культура: почали виходити власні газети, відкрилися школи і коледжі, з'явилися видатні мислителі американського Просвітництва **Бенджамін Франклін, Томас Джефферсон, Джон Адамс**. Усе це свідчило не лише про матеріальні, але й про духовні можливості американського суспільства. Спільні інтереси й спільне минуле сприяли зміцненню зв'язків між колоніями.

Колонії володіли величезними запасами родючої землі й лісу, мали власний флот і виплавляли 1/7 світового виробництва чавуну. Вони були здатні забезпечити себе продовольством, виготовляли одяг, меблі, посуд. «Мати-Британія» отримувала з колоній хутро, пшеницю, деревину, тютюн, рибу і відводила їм роль «ферми, лісу та рудника імперії».

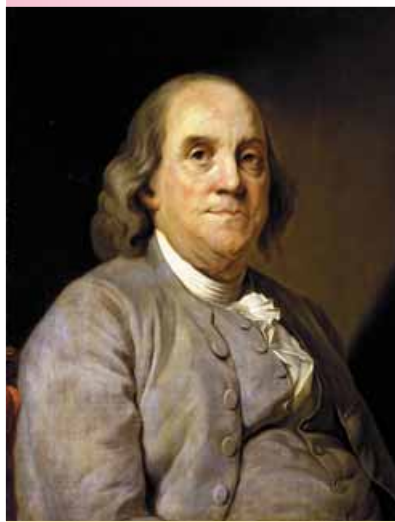
Англійська корона навіть заборонила американцям вільно торгувати з іншими країнами і розвивати обробну промисловість. Звісно, цей закон постійно порушувався, але все ж колонії залежали від метрополії – держави, що володіє колоніями.

Після перемоги над Францією в Семилітній війні Англія приєднала колишні французькі землі в Канаді на захід від Аллеганських гір і стала повновладною господаркою Північної Америки. У ході війни колоністи активно допомагали англійцям проти французів і сподівалися отримати в нагороду самоврядування та право самостійно визначати податки. Але вийшло зовсім інакше – король Георг III заборонив американцям самоправно переселятися за Аллегани. Додатковим тягарем на плечі колоністів лягло утримання англійських військ, які після закінчення воєнних дій не повернулися додому, а залишилися в Америці.

Подумайте! Політика англійської влади щодо американських колоній була типовою для метрополії, чи це був виняток?

Останньою краплею в чаші терпіння стало рішення англійського парламенту про введення в 1765 р. гербового збору в колоніях. За кожен торгову угоду, оформлення документів, випуск друкованих видань, поштові відправлення колоністи мусили тепер платити новий податок у державну скарбницю Британії. У відповідь американськими містами прокотилася хвиля мітингів, адже самих представників північноамериканських колоній у парламент не допускали. Американці цілком справедливо вимагали: або вони матимуть своїх депутатів у палаті громад, або парламент відмовиться від оподаткування колоній.

Чим портрет Бенджаміна Франкліна відрізняється від портретів коронованих осіб того часу?

Бенджамін Франклін

Уперше в американській історії на вуличні мітинги вийшла сила народу. Найпотужнішим вогнищем опору став Бостон. Протест був такий могутній, що Англії довелося піти на нечуваний крок: вона відмовилася від гербового збору. Утім, ця поступка мала тимчасовий характер. Уже через два роки англійський парламент ухвалив закон про нові податки.

Особливе роздратування колоністів викликало введення мита на ввіз товарів з Англії. Американці відмовлялися купувати їх і налагодили контрабандну торгівлю з іншими європейськими країнами. У грудні 1773 р. мешканці Бостона не дали розвантажити прибулий з Англії корабель із чаєм. Уночі декілька

чоловік перевдяглися індіанцями, проникли на судно і потопили туди із чаєм у морі. Подія отримала назву «бостонське чаювання». Британський парламент вважав її серйозним злочином. У Бостоні було введено надзвичайний стан, губернатора замінили військовим комендантом, а королівський флот блокував порт. Ситуація ставала дедалі тривожнішою.

3. Початок війни і проголошення незалежності. Восени 1774 р. представники колоній зібрались у Філадельфії на Перший Континентальний конгрес. Вони заявили, що залишаються вірними підданими англійського короля, але виступають проти зазіхань метрополії на самоврядування, «життя, свободу та власність» американців. Американці таємно збирали зброю і створювали загони добровольців. Це викликало тривогу в англійців, які спробували роззброїти декілька загонів та заарештувати їхніх командирів. **19 квітня 1775 р.** неподалік Бостона відбулися перші сутички.

Спочатку перевага була на боці англійців. Проте колоністи вдало використовували запозичену в індіанців тактику розсипного строю. Вони атакували англійців з укриттів, а потім миттєво зникали, аби зненацька напасти вже в іншому місці.

У травні 1775 р. у Філадельфії відкрився Другий Континентальний конгрес. Він прийняв рішення про створення регулярного війська і призначив його головнокомандувачем досвідченого офіцера **Джорджа Вашингтона (1732–1799)**. З різношерстого натовпу колоністів Вашингтону вдалося створити дисципліноване боєздатне військо, яке навесні 1776 р. звільнило Бостон.

Важливим кроком на шляху до самостійності стала **Декларація незалежності**. Основну частину її тексту написав наймолодший з депутатів, 33-річний **Томас Джефферсон (1743–1826)** – палкий шанувальник європейського Просвітництва. Декларація звинувачувала англійського

Війна за незалежність англійських колоній в Північній Америці. Утворення США

ДЕЛАВЕР Англійські колонії в Північній Америці на **середину** XVIII ст.

— Межа, що на захід від неї колоністам **заборонялося** займати землі за королівським указом 1763 р.

 Проголошення Конгресом Декларації **незалежності** (4 липня 1776 р.), утворення США

Дії ворогуючих сторін у 1776–1781 рр.:

- американського війська
- англійського війська
- французького флоту на підтримку американців
- англійського флоту

 Місяці і роки **найважливіших битв**

 Місце **капітуляції** головних сил англійської армії в 1781 р.

 Кордони **Сполучених Штатів Америки** за Версальським миром 1783 р.

ІРОКЕСИ Індіанські племена

короля і парламент у тиранії, оголошувала об'єднання колоній, їхнє відокремлення від Англії і перетворення на «вільні та незалежні штати». **4 липня 1776 р.**, коли Декларація була схвалена конгресом, стало днем

1. Що свідчить про наміри англійців атакувати колоністів? 2. Про що вам говорить зовнішній вигляд Джорджа Вашингтона: поза, вираз обличчя, одяг та аксесуари?

Атака англійського флоту на американські позиції біля Банкер-Хілла. Гравюра. 1775 р.

Чарлз Вілсон Піл.
Джордж Вашингтон. 1777 р.

народження Сполучених Штатів Америки, головним святом американського народу – Днем незалежності. Цей документ став першою практичною спробою втілити в життя права людини в дусі ідей Джона Локка і французьких просвітителів. Утім, на вимогу частини депутатів конгрес вилучив із тексту Декларації слова про засудження рабства.

Документ

3 Декларації незалежності 4 липня 1776 р.

Ми вважаємо очевидними такі істини: усі люди створені рівними і всі вони обдаровані своїм Творцем деякими невідчужуваними правами, до яких належать життя, свобода і прагнення до щастя. Для забезпечення цих прав серед людей устанавлені уряди, джерелом справедливої влади яких є згода тих, ким вони управляють. Якщо ж ця форма уряду стає згубною для цієї мети, то народ має право змінити або знищити її та створити новий уряд...

Наші колонії також довго і терпляче витримували різні утиски, і тільки необхідність змушує їх тепер змінити свою колишню форму управління... Оголошуємо від імені народу, який уповноважив нас, що наші об'єднані колонії є і по праву повинні бути надалі вільними і незалежними штатами...

Питання до документа. 1. Які ідеї Просвітництва простежуються в ньому? 2. Чи можна вважати, що оголошені в Декларації свободи і права стали загальними і поширювалися на всіх жителів штатів? 3. Чи позначилися вони на становищі індіанців та чорношкірих? Відповідь обґрунтуйте.

4. Перелом у війні та її завершення. Прийняття Декларації не означало закінчення війни. Англійський уряд відрядив до Америки численні війська, яким належало «вогнем і мечем» привести до покори бунтівні колонії. У ході важких боїв англійці захопили Нью-Йорк. Американ-

ські солдати почали масово залишати армію, пояснюючи це наміром повернутися додому і захищати «свої» штати. Тоді конгрес ухвалив рішення: після закінчення війни кожному з її учасників буде надано ділянку землі. Під знамена Вашингтона знову почали сходитися добровольці, його армія швидко зроста.

Тим часом противник продовжував утримувати Нью-Йорк і першу столицю США – Філадельфію. Для остаточної перемоги американцям потрібна була допомога сильних союзників. Найкраще для цього підходила Франція, яка прагнула укріпити власні позиції за рахунок ослаблення давнього ворога – Британії. Вона підписала зі США договір про торгівлю і військову допомогу, після чого французький флот почав морські дії проти англійців. Невдовзі проти «володарки морів» виступили на боці американців Іспанія і Голландія. В американських військах з'явилися солдати і волонтери (добровольці) майже з усіх країн Європи.

Наприкінці 1776 р. у Париж для обговорення перспектив майбутнього союзу прибув як посол Бенджамін Франклін (1706–1790). Вибір не випадково впав саме на нього. Франклін – талановитий вчений і письменник – був членом англійського Вченого королівського товариства і єдиним американцем, добре відомим у Європі.

У Франції Франклін продовжував ходити, як в Америці, – у скромному коричневому одязі, з гладко зачесаним волоссям. Він не носив напудреної перуки, як вимагала європейська мода. Щоб її відсутність менше впадала в очі, Франклін ніколи, навіть у приміщенні, не знімав хутрової шапки. Втім, у французькому суспільстві симпатії до повсталіх виявилися такими міцними, а популярність Франкліна такою великою, що в Парижі йому не лише вибачили таку незвичну поведінку, але й навіть зробили його костюм взірцем моди.

Подумайте! Чому Бенджамін Франклін отримав таку велику популярність у Франції?

Вступ союзників у війну круто змінив її хід. Восени 1781 р. об'єднане франко-американське військо оточило місто Йорктаун і змусило до капітуляції 8 тис. англійських солдатів і матросів. Сили Англії були виснажені, коштів для спорядження нової армії вона не мала. Воєнні дії припинились. Англійці самі запропонували американцям почати переговори. Вони тривали досить довго і завершилися **3 вересня 1783 р.** підписанням мирного договору. Британія визнала Сполучені Штати Америки самостійною, незалежною державою і заявила про повне виведення з їх території усіх своїх військ. Західний кордон США встановлювався по річці Міссісіпі, тобто територія молодого республіки збільшилася майже втричі.

- **5. Створення федеративної держави.** Ще в ході війни колишні колонії перетворилися на штати з республіканською формою правління. Спочатку вони хотіли об'єднатись у **конфедерацію** – союз окремих держав, кожна з яких зберігала незалежність і власні органи влади. Спільно вони мали вирішувати лише питання зовнішньої політики.

Перша монета США

Проект першої американської конституції у 1775 р. склав Бенджамін Франклін. На його доопрацювання знадобилося майже шість років. Коли документ набув чинності, стало ясно, що він уже не відповідає вимогам часу. Штатам, діючим порізно, не вдавалося налагодити торгівлю і фінанси. Подолати післявоєнний економічний занепад можна було лише за наявності міцної центральної влади.

Улітку 1787 р. представники всіх штатів зібралися на конвенті (з'їзді) у Філадельфії і розробили нову **конституцію** – основний закон держави, який визначає її політичний устрій, принципи організації влади права й свободи громадян. Її ухвалення засвідчило, що від конфедерації США перейшли до **федерації** – тісного союзу штатів, але зі збереженням за кожним із них досить широкого самоврядування. Вищим органом законодавчої влади став Конгрес. Він складався з двох палат: верхньої – сенату і нижньої – палати представників. Кожний штат, незалежно від своїх розмірів, обирав по два сенатори. До палати представників депутати входили пропорційно кількості населення того чи іншого штату. Виконавча влада належала обраному на чотири роки президенту. Першим президентом США став Джордж Вашингтон, який залишався на своїй

Капітуляція генерала Корнуолліса біля Йорктауна. 1781 р.

посаді два терміни. Закон, за яким американський президент може перебувати при владі лише два терміни, діє й до сьогодні.

Дізнайтесь! Для якого президента США у ХХ ст. було зроблено виняток?

Цю конституцію США ніколи не скасовували. Вона діє й донині, але час від часу до неї вносили поправки. У 1791 р. Конгрес включив у конституцію важливі демократичні поправки, які отримали назву «Білль про права». Вони гарантували американцям свободу слова, друку, союзів і зборів, недоторканність особи, житла і приватної власності, свободу віросповідання, право на носіння зброї.

Війна за незалежність привела до народження першої незалежної держави в Новому Світі і першої демократичної республіки Нового часу. Її устрій втілював політичні ідеали доби Просвітництва. Разом з тим, за наполяганням плантаторів Півдня, від колоніального минулого було збережено рабство. Цю серйозну проблему американцям ще належало розв'язувати в майбутньому.

З утворенням США завершився 170-річний колоніальний період американської історії. За цей час відбулась унікальна у світовій історії подія – народилася нова цивілізація, а жителі англійських колоній, які приїхали сюди з різних країн Європи, перетворилися на єдиний народ.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Що спричинило в XVII–XVIII ст. різке зростання потоку переселенців до Нового Світу?
2. Чому англійці заселяли землі Північної Америки? Який тип господарства вони тут створювали?
3. Як впливав релігійний чинник на економічний розвиток колоній?
4. З якою метою Англія перешкоджала розвитку виробництва в колоніях і забороняла їм вільно торгувати з іншими країнами?
5. Чому закон про введення невеликого за розміром гербового збору викликав різке обурення колоністів? Каменем спотикання став сам збір чи існувала інша причина?
6. Які рішення були ухвалені на Першому та Другому Континентальному конгресах?
7. Що становило сильні і слабкі сторони американської армії? Для чого було прийнято рішення про роздачу землі учасникам війни?
8. Завдяки чому американцям вдалося знайти союзників у боротьбі проти Англії? Як їх вступ у війну визначив її результат?
9. У чому полягає відмінність між конфедерацією та федерацією?
10. Дайте оцінку значення Декларації незалежності для США та для світової історії.
11. Подумайте, чому перед США виникла потреба в прийнятті «Білля про права». Як ви оцінюєте його значення?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На карті в підручнику розгляньте територію Нової Англії, її столицю, місця найважливіших подій війни за незалежність. На контурній карті стрілочками покажіть дії ворогуючих сторін під час війни за незалежність.
2. На стрічці часу позначте основні події, що привели до утворення США.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Використовуючи додаткові джерела, зробіть історичний портрет одного з «батьків – засновників США».

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1775–1783 – війна за незалежність англійських колоній в Північній Америці

4 липня 1776 – проголошення Декларації незалежності США

1787 – ухвалення конституції США

§ 26. ПРАКТИЧНЕ ЗАНЯТТЯ 4

Варіант 1. Особливості державного устрою США

Об'єднайтеся в пари. Пригадайте (повторіть в підручнику відповідні розділи) структуру державного устрою країн, де склалася абсолютна монархія (на прикладі Франції); парламентська (Англія після «Славної революції»); політика освіченого абсолютизму (Австрія за Марії Терезії та Йосифа II) та США. У зошитах зробіть відповідні схеми (всього 4), обговоріть їх із сусідом, а потім проведіть у класі дискусію про переваги та недоліки кожного з них. Зверніть увагу на особливості кожної країни.

Варіант 2. Повсякденне життя в країнах Західної Європи у XVIII ст.

Прочитайте текст цього параграфа, розгляньте ілюстрації, дайте відповіді на запитання, а потім влаштуйте ділову гру. Виберіть журі (приблизно 3 особи), об'єднайтеся у три групи. Уявіть, що перша група опинилася в лондонській, друга – у віденській, третя – у паризькій кав'ярні початку XVIII ст. Як відвідувач розкажіть про її оформлення та меню, «пийте чай, каву», «читайте газети», ведіть розмови на теми, які цікавили жителів зазначених міст: про освіту й виховання дітей, про медицину, транспорт, покупки, подарунки тощо. Журі має записати цікаві знахідки та помилки кожної з груп і разом з учителем оцінює роботу всіх учнів.

Ідеї Просвітництва досить швидко проникли в тогочасне суспільство. Під їхнім знаком відбувалися зміни в освіті і традиціях сімейного виховання. Помітно потеплішали стосунки всередині сім'ї, у тому числі

Вільям Хогарт.
Діти доктора Грехема

Жан Батіст Шарден.
Дівчинка з воляном

й ставлення до дітей. Батьки почали приділяти більше уваги вихованню дітей і розвитку їхніх розумових здібностей. Дбаючи про добробут своїх нащадків, вони прагнули дати дітям гарну освіту. Розширення мережі шкіл, у тому числі й для бідних, сприяло зростанню числа освічених людей. Дівчатка здебільшого вчилися грамоти та ведення хатнього господарства у своїх матерів, але чимало з них уже відвідували школи. У заможних сім'ях досить звичним було запрошення для доньок домашніх учителів. Дедалі голосніше лунали голоси тих, хто намагався переконати батьків і вчителів у шкідливості тілесних покарань. Дж. Локк стверджував: «З дітей, яких часто б'ють, рідко виходять хороші люди».

Покращився стан медицини: відкривалися лікарні та пологові будинки, вдосконалювалося медичне обслуговування, знижувалася смертність. У будинках не тільки багатіїв, а й людей середнього статку створювалися хороші власні бібліотеки. Відчинялися також двері загальнодоступних бібліотек, які видавали книжки додому. Освічені люди, об'єднані спільним інтересом до політики, літератури чи мистецтва, прагнули спілкування. Вони створювали клуби, збиралися в салонах – приватних будинках, щоб провести час у цікавих бесідах.

У середині XVIII ст. друківана періодична преса повністю витіснила рукописні «новини». Газети й журнали поширювали інформацію про події міжнародного життя, зміст дебатів в уряді, стан економіки. На їхніх шпальтах розміщувалися рекламні оголошення, повідомлення про концерти

LE NEZ POVRRY
DE THEOPHRASTE
RENAVDOT.
GRAND GAZETTIER
DE FRANCE, ET ESPION DE
MAZARIN:

Appellé dans les Chroniques *Nebulo hebdomadarum,*
de patria *Diabolorum.*

AVEC SA VIE INFAME ET BOUVINE,
recompensé d'une Verole Européenne, ses usures;
la decadence de ses Monts-de-piété, & la ruine
de tous ses fourneaux & alambics (excepté celle
de sa Conférence, restée lue depuis quinze jours.)
par la perte de son Procez contre les
Docteurs de la Faculté de Médecine
de Paris.

Газета Теофраста Ренодо.
Париж. XVII ст.

Лондонська кав'ярня. XVIII ст.

та театральні вистави, обговорювалися книжкові новинки. Для європейців стало звичним черпати новини з друкованої періодичної преси, що вело до збільшення накладів. Під впливом просвітителів журналісти критикували політику власних урядів, поступово знімаючи з неї завісу таємничості й роблячи надбанням гласності. Чимало місця відводилося публікації листів читачів, де вони висловлювали свої судження з різних проблем. Так склалися умови для формування громадської думки.

Жан Франсуа де Труа.
Сніданок аристократів

Важливі зміни відбувалися і в побуті європейця. Звичайними напоями стали чай і кава. Широке споживання їх перетворило численні кав'ярні на справжні центри суспільного життя. Кожен поважний громадянин мав свою улюблену кав'ярню, де його завжди в певний час могли знайти друзі або ділові партнери. Тут найлегше було дізнатися про політичні й торгові новини.

Комфортнішим стало житло. В європейських особняках почали зникати прохідні кімнати, стелі ставали вищими, кімнати краще провітрювалися і освітлювалися. Стару скриню для збережен-

Майсенська порцеляна.
XVIII ст.

Карикатура на перуки.
XVIII ст.

ня білизни замінили комоди із шухлядами. Зручнішим став також стілець: у нього з'явилося м'яке сидіння і висока пряма спинка.

На улюблену деталь інтер'єру перетворилися різних форм дзеркала в красивих рамах: без них не обходилася жодна оселя. Різко зріс попит на настінні годинники з маятником і картини. Попри дорожнечу збільшився ввіз китайської порцеляни – декоративних ваз, столового посуду, витончених статуєток. Коли ж у 1709 р. німецькому алхіміку Йоганну Бетгеру вдалося відкрити секрет її виготовлення, у саксонському місті Майсені виникла перша в Європі порцелянова мануфактура. Її продукція мала приголомшливий успіх і стала зразком для порцелянового виробництва, налагодженого згодом в інших європейських країнах.

Нові смаки викликали створення простішого і зручнішого костюма, практичних аксесуарів. Складні жіночі зачіски початку століття – кораблик під вітрилами або натюрморт із фруктів та овочів – поступово відходили в минуле. Звичайним стало використання спідньої білизни. Англійці ввели у вжиток парасольку від дощу, яка раніше вважалася суто жіночим аксесуаром і захищала лише від сонця.

У 1756 р. на вулицях Лондона вперше з'явився пішохід з парасолькою. Це був англійський письменник і знавець східної культури Джон Хенвей. Його вигляд викликав ідкі глузування з боку перехожих і справжню лютю кебменів – власників найманих кінних екіпажів. Кебмени побачили в парасольці конкурента своєму бізнесу і навмисно обдавали Хенвея брудом. Заможні городяни теж виступили проти новинки. Їм здавалося, що користуватися в негоду парасолькою, а не кебом, личить лише бідності. Зате для небагатих людей, яким доводилося чимало ходити пішки, парасолька стала найкращим супутником.

ПОДРОБИЦІ

Розділ 6

СХІДНИЙ СВІТ
У XVI–XVIII СТ.§ 27. ІНДІЯ ТА ПЕРСІЯ
У НОВИЙ ЧАС§ 27 ІНДІЯ ТА ПЕРСІЯ
У НОВИЙ ЧАС§ 28 «ЗАКРИТІ» КРАЇНИ
ДАЛЕКОГО СХОДУ

 Поміркуйте! До чого призводило поневолення одного народу іншим (на прикладі історії України)?

- **1. Утворення Могольської держави.** На початку XVI ст. Індія, де проживало близько 100 млн осіб, залишалась однією з найбільших країн світу. Безліч народів і племен, мов і звичаїв надавали їй неповторної своєрідності. Велику силу мала традиція. Як і сотні років тому, зберігалися непереможні кордони між індійськими кастами. Незмінним залишався і замкнений характер сільської общини: усім необхідним її члени забезпечували себе самі.

Водночас у політичному житті Індії відбулися важливі зміни. Країна розпалася на окремі держави, правителі яких постійно ворогували між собою. Усобиці розорювали господарство, виснажували сили народу і полегшували вторгнення загарбників. У 1526 р. Північну Індію підкорив полководець **Бабур**. Він був праправнуком завойовника Тимура і далеким нащадком Чингісхана, тому його і всіх, хто прийшов з ним, стали називати **моголами** (перекручене «монгол»). Так виникла держава Моголів, влада яких зберігалася в Індії понад два століття, поки країну не завоювали англійці.

Бабур правив усього три роки, був дуже освіченою людиною, обдарованим поетом і тонким поціновувачем мистецтва. Правитель залишив після себе автобіографію «Бабур-намé», написану простою і зрозумілою мовою. Цей твір є одним з найцінніших джерел про тогочасні події і світогляд людей.

Документ

XVI ст. З автобіографії Бабура «Бабурнаме»

Заклик до бою пролунав, коли сонце піднялося на висоту списа; битва тривала до полудня. О цій порі ворогів було переможено і придушено, а друзі раділи і торжествували. Великий Господь, по своїй милості та благоволінню, зробив для нас легкою цю важку справу: таке численне військо він за півдня зрівняв із землею... Як я й сподівався, Великий Господь... допоміг нам подолати сильного ворога і завоювати таку велику державу, як Індія.

Питання до документа. 1. Як автор документа ставився до війни? 2. Кому він завдячував перемогу? 3. Як Бабур сам оцінював свої завоювання?

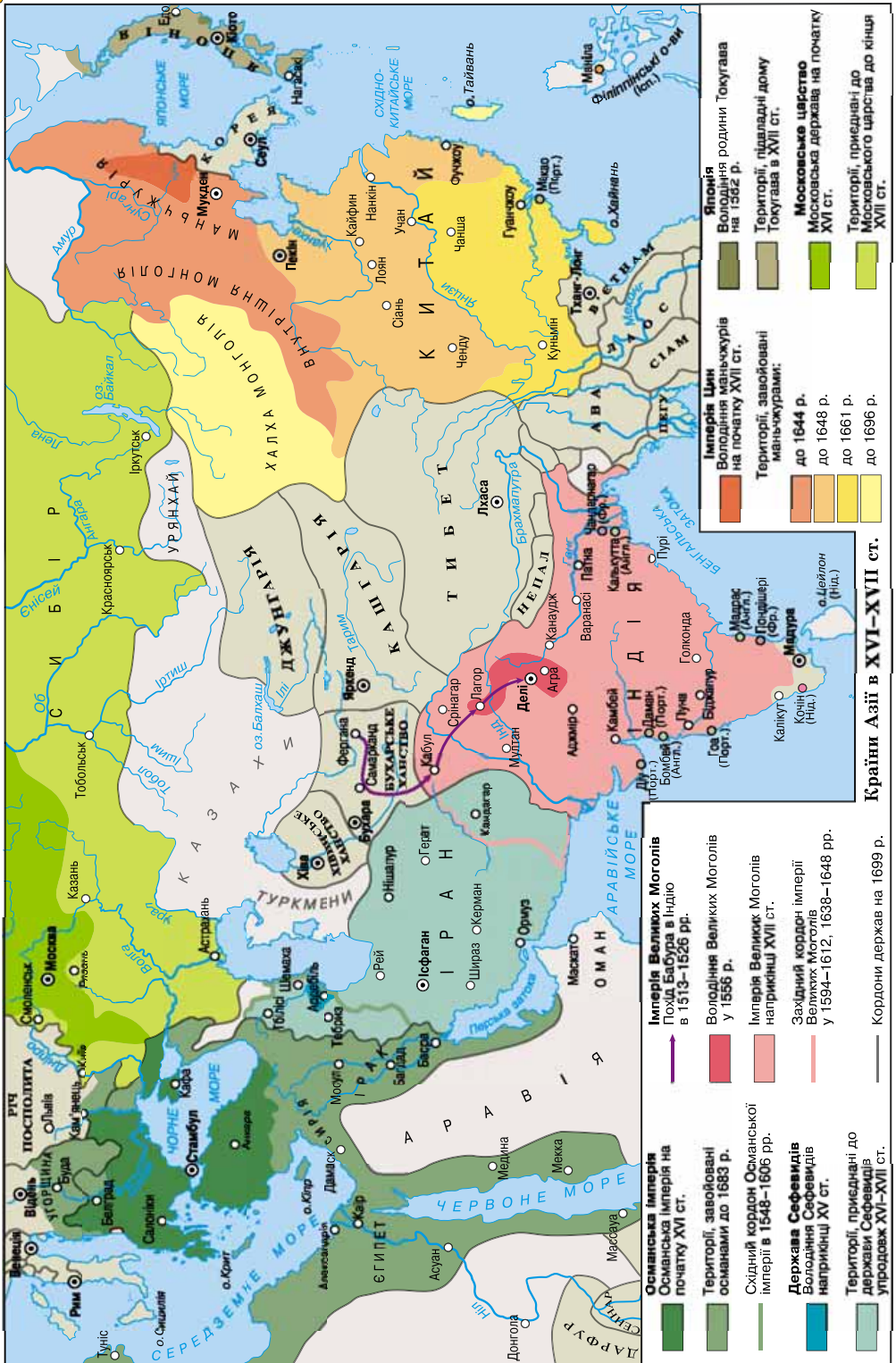
Наприкінці життя Бабур розділив свої володіння між синами. У країні спалахнули міжособні війни.

■ **2. Правління Великих Моголів.** Спокій установився нескоро, лише після приходу до влади онука Бабура – **Акбара (1556–1605)**. Успадкувавши лише декілька розорених війною провінцій, він у багато разів збільшив територію могольської держави. Акбар завоював і приєднав до своїх володінь величезні індійські території і більшу частину афганських земель.

Чим відрізняється портрет Бабура від портретів західноєвропейських правителів XVI ст.: поза, одяг, вираз обличчя тощо?

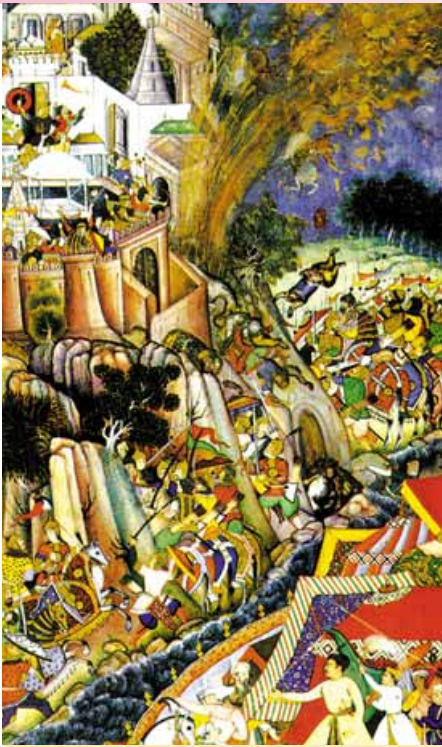

Бабур.
Мініатюра. XVI ст.

Яким ви уявляєте собі Акбара, розглядаючи картини його життя?

Взяття фортеці Акбаром

Двір правителя Акбара

У створеній міцній централізованій державі Акбар ввів єдиний календар і чітку систему рангів на державній службі. Правитель активно підтримував ремесла і торгівлю, впорядкував податки, значно розширив іригаційну систему і мережу доріг. Усе це заслужено забезпечило правителю славу великого реформатора. Його правління відзначено побудовою в столиці Моголів – місті Делі – грандіозних палаців і урядових споруд. Акбар також усіяко заохочував талановитих людей і славився щедрим меценатством. Саме за його правління держава Моголів досягла найвищого розквіту і стала **імперією Великих Моголів**.

На момент воцаріння Акбара мусульмани володіли Індією вже декілька століть. Жоден із правителів не насмівся порушити старовинний порядок приниження «невірних» прихильників індуїзму. Першим змінити ставлення до них наважився Акбар.

На відміну від своїх попередників, Акбар припинив гоніння на послідовників індуїзму. Для індійського населення було також скасовано особливий подушний податок – джазію, від сплати якого раніше звільнялися лише мусульмани. У 1593 р., тобто ще за п'ять років до прийняття у Франції Нантського едикту, правитель Індії видав наказ про релігійну віротерпимість. Усім своїм підданам він гарантував повну

свободу віросповідання і суворо заборонив переслідувати прибічників будь-якої віри. Релігійна реформа – головне діяння Акбара. Завдяки їй проведенню він увійшов у народну пам'ять як Акбар Великий.

Подумайте! Порівняйте релігійну політику Акбара з тогочасною політикою релігійного протистояння в Західній Європі.

В Індію почали приїжджати місіонери-езуїти. Вони вирушали до «варварської країни», готові до знущань і мук. Замість цього на них чекав пишний прийом при дворі Акбара. Великий Могол не тільки дозволив християнам вільно проповідувати, а й сам охоче вів з ними бесіди. Отці-езуїти навіть запросили правителя Індії до своєї каплиці! Вони були шоковані, коли, увійшовши до неї, Акбар спочатку осінив себе хресним знаменням, потім схилився перед розп'яттям у мусульманському поклоні і, нарешті, склав руки в молитовній позі індусів.

Онук Акбара **Шах Джахан** (1628–1657) усе життя провів у війнах. Після приєднання ним Південної Індії територіальні межі імперії Великих Моголів максимально розширилися. Проте своє ім'я Шах Джахан увіковічив не гучними перемогами на полях битв, а спорудженням у місті Агрі усипальниці для померлої дружини – мавзолею Тадж-Махал. Побудований із чудового білого мармуру, увінчаний вишуканими куполами і мінарегами, Тадж-Махал мальовничо віддзеркалюється в прозорій воді сусіднього басейну. Архітектурний пам'ятник дивовижної краси, він є справжньою перлиною світового мистецтва.

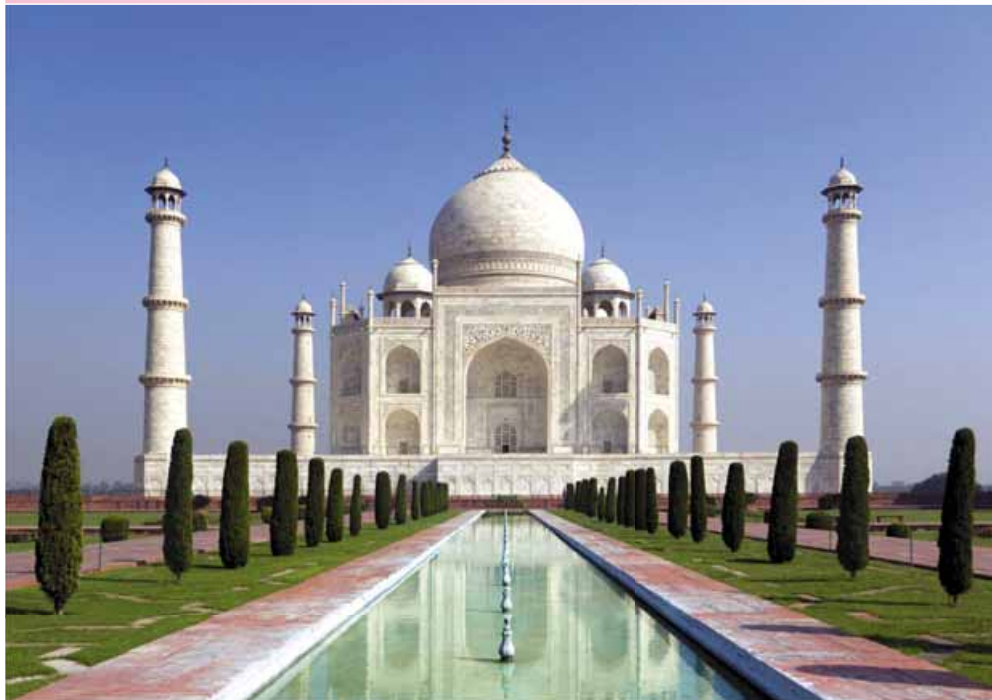

Імператор Акбар спостерігає за ловлею дикого слона.
Мініатюра. XVI ст.

Із другої половини XVIII ст. Великі Моголи почали поступово втрачати колишню могутність. Між синами Шах Джахана розгорілася нещадна боротьба за трон. Переможцем з неї вийшов **Аурангзіб** (1658–1707) – людина сильна і вольова, але жорстока і підступна. Затятий мусульманин, він доклав чимало зусиль, щоб повністю знищити паростки віротерпимості, вирощені його прадідом Акбаром. Аурангзіб віддав наказ зруйнувати індуїстські храми, а з їхнього каміння побудував мечеті. Правитель заборонив живопис, музику й танці. Він навіть не дозволяв знатним індійцям їздити на слонах, що в їхніх очах виглядало страшенною образою. Загальне невдоволення політикою Аурангзеба вилилося у хвилю народних повстань. Тепер усі сили поглинала боротьба з ними.

Дізнайтеся про світові шедеври, створені митцями на честь своїх коханих. Яке місце серед них, на вашу думку, посідає Тадж-Махал?

Тадж-Махал. Серед. XVII ст. Агра. Індія

Подумайте! На прикладі релігійної політики Акбара і Аурангзеба розкажіть про те, як життя пересічної людини залежить від особи правителя.

Після смерті Аурангзеба імперія Великих Моголів фактично розпалася. Невпинні міжусобиці остаточно підірвали сили держави і перетворили її на легку здобич для англійців.

■ **3. Британське завоювання Індії.** Індія здавна приваблювала європейців прянощами, барвниками і прекрасними тканинами. Із XVII ст. особливу активність розгорнула англійська Ост-Індська компанія. У містах Мадрасі, Бомбей, Калькутті та в інших вона заснувала торгові поселення – факторії, укріпивши деякі з них міцними фортецями. Навколо факторій виникали ткацькі поселення, у яких вироблялися тканини, популярні на європейських ринках.

Головною суперницею англійців була французька Ост-Індська компанія. Між компаніями розгорілася війна. Успіх у перебігу воєнних дій випав на долю англійців. Франція зберегла за собою лише декілька прибережних міст. Усіма іншими володіннями їй довелося поступитися англійцям. Причиною перемоги Англії над Францією стала її економічна перевага, кращі, ніж у противника, армія і флот, більша зацікавленість уряду в колоніях.

Тепер у англійців не залишилося суперників в Індії. У 1773 р. англійський парламент видав «Акт про управління Індією» і ввів посаду генерал-губернатора, яку обійняв один з керівників Ост-Індської компанії. Так було узаконено перетворення Компанії з торгової організації на справжнього хазяїна країни. Почалося невтримне пограбування Індії і перекачування її багатств до Англії. У відповідь в Індії одне за одним спалахували народні повстання, які англійці безжально придушували.

■ **4. Персія за правління династії Сефевидів.** Східною сусідкою і постійною суперницею Османської імперії була Персія. На початку XVI ст. на її території існувало декілька самостійних володінь, де не вщухали внутрішні чвари. Один з правителів – шейх **Ісмаїл Сефеві** – силою зброї об'єднав ослаблені міжусобицями дрібні держави і оголосив себе шахом. Він заснував **династію Сефевидів (1502–1736)** і створив сильну державу, яку сьогодні називають Іраном. За Ісмаїла почались і впродовж усього XVI ст. майже безупинно йшли війни з Османською імперією. Але Сефевидська держава з її відсталою організацією війська і примітивною військовою технікою не змогла належним чином протистояти ворогу. Турки зайняли майже все Закавказзя, їхні кораблі контролювали судноплавство в Каспійському морі.

Безперервні війни вимагали величезних витрат, тому наступники Ісмаїла постійно підвищували податки. Населення відповідало повстаннями. Зовнішні поразки й ускладнення внутрішньої ситуації супроводжувалися занепадом економіки. Країна дедалі більше потрапляла у скрутне становище.

Відновлення могутності Сефевидської держави відбулося за шаха **Аббаса I Великого (1587–1629)**. Готуючись до вирішальної війни з Туреччиною, Аббас створив величезну постійну армію із 120 тис. чоловік. Її ударною силою була 10-тисячна кіннота, яка складалася з гулямів – воїнів, подібних до османських яничар. Гулямами ставали хлопчики, насильно відібрані в батьків-християн (переважно грузинів та вірмен) і виховані в дусі фанатичного ісламу. Аббас увів у своєму війську вогнепальну зброю і артилерію. Це забезпечило йому перемогу над Туреччиною і дало змогу повернути майже всі втрачені території, у тому числі Грузію, Вірменію, частину Азербайджану, Курдистану та інші.

За Аббаса Персія вела жваву торгівлю з багатьма країнами – Португалією, Голландією, Францією, Англією, Росією, Китаєм та іншими. Широкий попит мали перські килими, шовкові, вовняні та бавовняні тканини, металеві вироби. У містах процвітало організоване в цехи ремесло. Аббас переніс столицю до Ісфагана (сучасний Тегеран), заселив місто купцями та ремісниками з інших районів країни, прикрасив його чудовими спорудами. Для зручності торгівлі Аббас прокладав дороги і споруджував мости. Проводилися також великі іригаційні роботи: будувалися нові й ремонтувалися старі канали та зрошувальні системи. Селяни в основному вирощували зернові, розводили фруктові сади. Сама Персія здавалася квітучим садом у посушливому оточенні.

На Сході вірили в божественне походження слова та літери і ставилися до них з великою шаную. Тому особливу увагу тут приділяли

Приєм у шаха Аббаса I Великого. Близько 1650 р. Фреска. Ісфаган

каліграфії – мистецтву гарного письма. Рукописи прикрашали мініатюрами – невеликими картинками, виконаними з надзвичайною досконалістю. Мініатюри перських художників – яскраві, багатокольорові, схожі на барвистий килим. У них панує прекрасна вічна весна. Такі рукописи перетворювалися на справжні шедеври мистецтва.

Знаць прагнула залучити до себе на службу якомога більше художників і каліграфів. Палаці і мечеті Персії вражали своєю розкішшю, багатим рослинним або геометричним орнаментом, ліпниною, керамічною мозаїкою. Дивовижна культура Персії, її література та філософія мали вплив на весь тогочасний мусульманський світ.

Пригадайте! Які обмеження має мусульманське мистецтво?

- **5. «Завойовник світу» Надір-шах.** Піднесення Персії тривало недовго. За наступників Аббаса ослаблення шахської влади призвело до загострення серед знаті міжусобних чвар. У таких умовах господарство країни занепадало. І одразу ж підняли голову войовничі сусіди: із заходу посилили тиск турки-османи, на сході виникла загроза з боку кочових племен афганців, на півночі з'явився новий суперник – Росія. У протистоянні із цими грізними противниками Іран втратив значну частину своїх володінь. Здавалосьь, країна перебувала на краю загибелі.

Її долю круто змінив талановитий полководець Надір-хан. Він відвоював майже всі втрачені території і став правителем Персії під іменем **Надір-шаха** (1736–1747). Його не випадково прозвали «Завойовником світу». Саме Надір-шах розширив володіння Ірану, приєднавши до них

окремі області Індії, Середньої Азії та Закавказзя. Незліченні багатства, загарбані у воєнних походах, Надір пускав на утримання війська і на особисті потреби. Кричуща розкіш двору сусідила із жахливою бідністю простолюдю. Проте грошей для виплат величезній армії – головній опорі шахської влади – усе одно не вистачало. Надір збільшив податки, що викликало повсюдне невдоволення і численні заколоти. Під час одного з них шаха вбили. Колись квітуча держава Надіра поринула в хаос усобиць та релігійного розбрату. Країна зрештою розпалася на окремі володіння.

Документ

XVIII ст. З мемуарів французького посла

У 1741 р., прославлений і навантажений багатствами, награбованими в Індії, Надір-шах прибув до Дербента. Його військо, яке значно зросло під час численних походів, нараховувало 150 тис. чоловік і складалось із загонів індійців, татар, узбеків та афганців... персів було небагато.

Він вирішив напасти на лезгинів – народ, що живе в горах, і тому його важко підкорити... Горці звичні до пограбувань, майже всі вони майстерно володіють вогнепальною зброєю і вміло ведуть невеликі бої. На вершинах недоступних стрімчаків вони розташували своїх дружин, дітей та коштовності й почали влаштовувати засідки... знімати конвої, а однієї ночі насмілились атакувати табір самого шаха. Застигнутий зненацька, правитель змушений був відступити. Все його військо безладно тікало, і переможці взяли значну здобич.

Питання до документа. На основі повідомлень французького посла про завойовницький похід Надір-шаха спробуйте з'ясувати, чи могло військо, до якого входили представники різних підкорених Іраном народів, бути надійним і відданим?

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Звідки пішла назва «моголи»?
2. Чому Акбар першим з мусульманських правителів Індії відважився на проведення релігійної реформи?
3. Чи сприяла політика Аурангзеба, спрямована на знищення віротерпимості, зміцненню його влади і посиленню країни?
4. Чому саме англійцям вдалося завойовувати Індію?
5. Що дало змогу шаху Аббасу I відновити могутність Сефевидської держави?
6. Чому піднесення, яке відбувалося в Персії за правління Надір-шаха, тривало недовго?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. Розгляньте карту в підручнику на с. 153, зокрема кордони імперії Великих Моголів та держави Сефевидів у різні періоди. На контурній карті позначте міста, які стали форпостами англійських колонізаторів у Індії, заштрихуйте в різний колір території, завойовані Аббасом I та Надір-шахом.
2. На стрічці часу позначте головні події історії імперії Великих Моголів та Персії у XVI–XVIII ст.

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Складіть розповідь від імені європейського мандрівника про його подорож до Індії чи Персії в Новий час. Що могло найбільше його вразити та здивувати в цих країнах?

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

1502–1736 – правління в Персії династії Сефевидів

1526 – підкорення Північної Індії полководцем Бабуром, початок правління Великих Моголів

§ 28. «ЗАКРИТІ» КРАЇНИ ДАЛЕКОГО СХОДУ

Пригадайте! Хто з європейських мандрівників перший побував у Китаї та написав про цю країну цікаву книжку?

- **1. Китай в епоху Мін.** На початку XVI ст. у Китаї проживала найбільша в тогочасному світі кількість населення – понад 100 млн чоловік. Влада перебувала в руках династії Мін (1368–1644), за правління якої спостерігалось укріплення китайської економіки. У сільському господарстві значно розширилися посівні площі, покращилася техніка землеробства, діяла налагоджена система штучного зрошення. У численних містах процвітали торгівля й ремесла, працювали великі мануфактури. Багатолюдні міста вражали іноземців величезними розмірами та надзвичайною архітектурою. Далеко за межі Китаю розходилися високоякісні бавовняні й шовкові тканини, папір, вироби з порцеляни, скла і металів. Постійний попит на зовнішніх ринках існував також на «китайський напій» – чай.

Із давніх-давен у Китай проникали різні релігії, у тому числі християнство та іслам. Але панівною стало **конфуціанство**, назване так за ім'ям його засновника Конфуція (Кун-фу-цзи – мудрець Кун), який жив у VI–V ст. до н. е. Основу конфуціанства становлять високі моральні принципи: чесність, справедливість, вірність обов'язку, відданість. Його необхідними умовами є шанування батьків, повага до старших, турбота про молодших, щирість і гуманність. Крім того, велика роль відводиться навчанню, тому що воно вдосконалює людину.

Подумайте! Чим конфуціанство відрізняється від відомих вам світових релігій?

Конфуціанство внесло в життя китайців чіткий порядок. Кожний з них мусив знати своє місце в суспільстві і не виходити за встановлені межі. Навіть вигляд одягу – вишиті на вбранні квіти чи тварини, вид головного убору чи пояса – мав підкреслювати становище людини. Звичайним людям (селянам, ремісникам, купцям) заборонялося носити коштовності, прикрашати свої будинки і навіть користуватися дорогим посудом. Поко́ра імператору була беззаперечною.

Війна проти Японії на землях Кореї стала останньою значною перемогою імперії Мін. Вона коштувала Китаю великої крові і спустошила державну казну. Для отримання грошей уряд збільшив податки. У відповідь країну захлеснула хвиля народних виступів.

Водночас на північних кордонах Китаю виникла нова загроза: завершили своє об'єднання і перейшли в наступ племена **маньчжурів** – корінного народу північно-східної області Китаю. Їхні грабінницькі набіги на китайську територію стали звичайним явищем, але уряд Мін був неспроможний дати ворогу відсіч. Невдоволення імператорською владою охопило всю країну і вилилось у широке повстання на чолі з колишнім сільським ковалем **Лі Цзи-ченем**. Він зібрав велике військо повстанців, захопив у боях ряд провінцій і оголосив себе імператором. Потім Лі Цзи-чен організував похід на Пекін і в 1644 р. оволодів китайською столицею. Мінська династія припинила своє існування.

Лі Цзи-чен звільнив селян від податків, а гроші, потрібні для утримання війська, стягував з багатіїв. Правління самопроголошеного імператора тривало всього 42 дні. Налякана повстанням знать звернулася по допомогу до вчорашніх ворогів – маньчжурів. Ті з готовністю відгукнулись і разом з мінським військом розбили повстанців. Але після перемоги маньчжури заявили, що забрали Китай у бунтівників, а не в народу, і відмовилися залишити країну. Так прийшла до влади маньчжурська династія **Цин** (1644–1911).

■ **2. Імперія Цин.** У завойованому Китаї на чолі держави стояв спадковий монарх з необмеженою владою – маньчжурський імператор (богдо-

Розглянувши картину, розкажіть, як вирощується чай?

Чайна плантація в Китаї

Запрошення до чаю. XVII ст.

хán). Привілейоване становище належало маньчжурській знаті, яка тримала у своїх руках усі вищі посади. На знак покірності маньчжури змушували китайських чоловіків голити частину голови і носити довгу косу. Разом з тим маньчжури не чинили утисків релігійним почуттям та правам місцевого населення і не зазіхали на його старовинні традиції. Навпаки, багато в чому завойовники самі запозичили в китайців досвід державного управління, їхні вірування і досягнення багатвікової культури.

Екзотичні багатства Китаю – чай, шовк і порцеляна – здавна приваблювали європейців. Купці з Португалії, Голландії, Англії і Франції засновували у прибережних містах свої факторії. Із XVI ст. почалося проникнення в країну католицьких місіонерів. Династія Цин противилася зростанню європейського впливу і перейшла до політики «закриття» своїх територій для іноземців. Спочатку китайцям заборонили торгувати поза межами Цинської імперії. Під страхом смерті їм не дозволялося будувати великі судна, здатні виходити у відкрите море. Потім припинився вивіз із країни металів і шовку, вкрай обмежився продаж чаю. Водночас із Китаю вислали місіонерів, а християнські храми (понад 300) закрили або зруйнували.

Китайський чиновник.
XVII ст.

У 1757 р. за наказом богдохана було закрито для іноземної торгівлі всі морські порти Китаю, крім Гуанчжоу (Канто́на). Але й там європейці не мали права мешкати в самому місті й вимушені були селитися за його межами. Їм заборонили також вивчати китайську мову, а тих китайців, які ризикували навчати «заморських чортів», страчували.

Подумайте! Чого так боялася китайська влада, «закриваючи» країну від європейців?

Уздовж усього узбережжя начебто піднялася незрима, але міцна «китайська стіна» з єдиними дверима – Гуанчжоу. Так завершився процес «закриття» Цинської імперії. Він суперечив потребам країни і прирік Китай на технічне, економічне і культурне відставання від Заходу. Усі згубні наслідки цього виявились у XIX ст.

3. Об'єднання Японії. Ще з кінця XII ст. в Японії склалася своєрідна система влади. Формально державу очолював імператор, однак реальної влади він не мав. Вона перебувала в руках військових правителів – **сьюґунів**, основною опорою яких були **самураї** – середні та дрібні феодалі-воїни.

Опишіть одяг, зачіску, інтер'єр, у якому знаходиться імператриця. Порівняйте цю картину з портретами європейських правительок.

Маньчжурська імператриця

У результаті тривалих міжусобних війн Японія розпалася на окремі князівства. Понад століття між ними йшла невпинна кровопролитна боротьба, яка виснажувала сили народу і супроводжувалася його численними повстаннями. Здавалося, Країна Вранішнього Сонця назавжди поринула у вир безладдя і чвар. Змінити ситуацію і повернути Японію до мирного життя могли тільки її об'єднання та зміцнення центральної влади. Перші успішні кроки в цьому напрямі зробив дрібний землевласник незнатного походження **Ода Нобунаґа** (1534–1582), який розгромив своїх головних противників і став фактичним главою Японії. Суворими наказами й жорстокими розправами Нобунаґа зупинив міжусобиці на значній частині територій Японії, але сам загинув.

Об'єднання країни продовжив його найближчий соратник **Тойотомі Хідейосі** (1536–1598), виходець із селян. Він став одноосібним правителем Японії і, аби укріпити державу, здійснив низку реформ, спрямованих на оновлення економічного життя. За Хідейосі були випущені нові золоті та срібні гроші, зросли площі оброблюваних земель

Опишіть сцену, зображену на картині: дійових осіб, їхнє вбрання, заняття, інтер'єр.

Японський дім. XVIII ст.

і врожаї, заохочувався розвиток ремесла і торгівлі. У країні запанував політичний спокій. Зовнішня ж політика Японії, навпаки, стала дуже агресивною. Утім, це не принесло успіху: війна проти Кореї закінчилася для Японії ганебним миром.

Невдоволена таким результатом знать, скориставшись смертю Хідейосі, підняла заколот. Крапку в міжусобній війні поставив Ієясу Токуґава (1542–1616). Розгромивши всіх суперників, він в 1603 р. оголосив себе сьогуном. Новий правитель насамперед піклувався про зміцнення власної влади: роздав землі своїм прибічникам, а в противників відібрав частину чи все майно. Імператор, і без того позбавлений реальної влади, був повністю ізольований від політичного життя. Місцеперебування свого уряду Ієясу переніс з Кіото, де знаходився імператор, до Едо (майбутнього Токіо). Поступово це місто, де Ієясу заснував бібліотеку з унікальною колекцією рукописів і книжок, перетворювалося на визначний політичний і культурний центр країни.

Ієясу лише два роки залишався сьогуном. Потім він відмовився від титулу на користь сина, а сам заглибився у вивчення історії. Проте колиш-

ній правитель лише удавано усунувся від справ: жодне важливе рішення не приймалося без його участі. Епоха, коли правила спадкоємці Іеясу, тривала 264 роки і відома як **сьогунат Токугава (1603–1867)**.

Документ

XVII ст. Із «Заповіту» Іеясу Токугава

Сьогун має остерігатися, щоб його не вводили в оману родичі... змушуючи користуватися послугами близьких їм осіб і нехтуючи послугами осіб заслужених.

Правителі повинні поводитися відповідно до своїх прибутків і не розкошувати.

В Японії... науки, порівняно з іншими країнами, ще стоять на низькому рівні. Впровадженням шкіл і поширенням освіти слід зробити Японію відомою.

Якщо правитель не знає труднощів свого народу, а народ не знає турбот свого правителя, то заворушення виникнуть самі по собі. Якщо правитель людинолюбний, то держава немає турбот.

Якщо хтось із моїх нащадків зрадить ці правила, то тим самим виявить свою нездатність бути сьогуну. Це вже не буде мій гідний нащадок.

Питання до документа. 1. З якою метою Іеясу Токугава наголошував на необхідності поширювати в Японії освіту? 2. Дотримуватись яких правил і чому вимагав від своїх наступників перший сьогун Токугава?

Сьогун Іеясу Токугава

■ ■ **4. Самозакриття Країни Вранішнього Сонця.** У XVI ст. Японія підтримувала зовнішні зв'язки з народами шістнадцяти країн. Японці були прекрасними мореплавцями, і на Сході майже не залишилося місць, куди б вони не проникли з торговими або завойовницькими цілями.

Японія теж притягувала іноземців. Першими прибули сюди європейцями стали португальці. Слідом за ними з'явилися іспанці, голландці та англійці. Торгівля з ними розвивалася бурливо і приносила великі прибутки всім учасникам. За купцями поринули місіонери-єзуїти. Спочатку їх зустрічали цілком дружелюбно, адже вони відкривали безкоштовні лікарні, школи, притулки для сиріт. Більше того, частина японців-буддистів, особливо в районах активної торгівлі з європейцями, прийняла християнство.

Документ

XVI ст. З «Японських листів» єзуїта Франціска Ксає'є

Японці дуже товариські, доброзичливі, не злобні, цінують честь і гідність, ставлячи їх понад усе. Здебільшого вони бідні, але бідність тут не зневажається... Японці високо цінують зброю і дуже покладаються на неї... Вони не дозволяють собі

звертатися до будь-кого образливо та зневажливо. Люди поведуться гідно, з великою повагою ставляться один до одного.

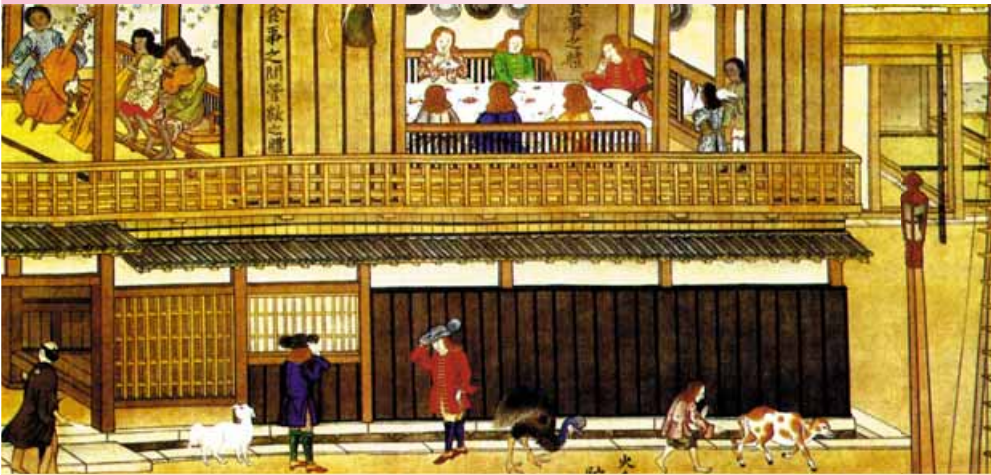
Питання до документа. 1. Які риси в характері японців справили особливе враження на автора документа? 2. Чи викликають вони повагу у вас?

Згодом ситуація змінилась. Якось один іспанський моряк похвалювався в японському порту, що володіння короля Іспанії постійно розширюються. Коли його спитали, чому так відбувається, іспанець відповів, що «спочатку приходять місіонери, а потім солдати короля». Про це негайно доповіли сьогуну Хідейосі той відреагував миттєво: усіх місіонерів змусили покінути країну.

Сьогуні династії Токугава контакти з іноземцями звели до мінімуму. Вони заборонили не лише християнство, а й в'їзд іноземців до Японії. Виняток було зроблено лише для голландців, які допомогли придушити потужне селянське повстання, та для сусідів-китайців. Їхні торгові судна, хоча й в обмеженій кількості, могли заходити в порт Нагасакі. Самим японцям під загрозою смертної кари не дозволялося залишати межі батьківщини, а також будувати великі, придатні для далекого плавання кораблі. Так у **1639 р.** Японія завершила перехід до **політики самоізоляції** від зовнішнього світу. Певний час це не заважало розвитку землеробства, ремесла і торгівлі. У XVIII ст. в країні навіть виникли текстильні, солеварні й паперові мануфактури, почали діяти банки, тобто зароджувались елементи буржуазного устрою.

«Самозакриття» Японії тривало 215 років і врятувало її від європейського колоніального поневолення. Але в умовах, коли в Європі розгортався промисловий переворот, ізоляція прирекла країну на технічну відсталість. Розрив між Японією і Європою дедалі збільшувався. Наприкінці XVIII ст. питання про «відкриття» Японії постало з усією гостротою.

Який стиль переважає у будові представництва? Про що, на вашу думку, це свідчить?

Нідерландське торговельне представництво в Нагасакі. 1690 р.

■ 5. Традиції японської культури. У житті японців особливу роль завжди відігравало мистецтво. Прагнення відчувати гармонію з оточуючим світом, уміння бачити красу навколо себе, до того ж навіть у звичайних речах – природні риси японського характеру.

У XVI–XVIII ст. досягла розквіту ансамблева архітектура, у якій у спільне ціле з'єднано замок і розташований навколо нього сад. Замки з багатоярусними вигнутими дахами нагадували ширяючих у небі птахів. У садах художники так майстерно розташовували дерева, кущі, каміння та струмки, що їх споглядання створювало відчуття спокою і відчуженості від повсякденної суєти.

Японські художники оздоблювали настінним розписом палаци правителів та знаті, наносили тушшю рисунок на шовкові та паперові сувої, на вишукані віяла. Високо цінувалися також картини-ширми, які слугували декоративними перегородками між кімнатами. Популярним видом живопису була гравюра – друкований відбиток малюнка, нанесеного на дерев'яну дошку чи металеву пластину. На них зображували акторів у театральних образах, японських красунь і сцени з повсякденного життя.

Із XVII ст. в ужиток японців широко увійшли нецке – маленькі фігурки з дерева, каменю, слонової кістки, порцеляни. Їхня поява пов'язана з тим, що національний японський костюм – кімоно – не має кишень. Тому всі потрібні дрібні предмети (ключі, гаманець, коробочку з ліками, люльку) прикріплювали до пояса з допомогою брелока-нецке. З XVIII ст. нецке почали виготовляти відомі майстри, і відтоді вони перетворилися на твори декоративного мистецтва. Нецке робили у вигляді богів, добрих духів, тварин; їх вважали талісманами, які приносять удачу.

Японці вірили, що поезію придумали боги, тому вона важливіша за прозу – винахід людини. Поети складали короткі вірші без рифми, але кожне слово в них мало глибокий сенс і значення. Велику популярність мав японський театр, де акторами були лише чоловіки.

Нономура Нінсей. Предмети для чайної церемонії

Т. Кійохіро. Чайна церемонія

Із XVI ст. особливого розвитку набуло мистецтво розміщення квітів у вазах – ікебана («життя квітів»). Знамениті майстри створювали різні види ікебани, завжди вкладаючи в них певний зміст. Кожна рослина втілювала в собі конкретне побажання: сосна і троянда – довголіття, півонія і бамбук – процвітання і миру, хризантема і орхідея – радощів. Стало звичаєм обов'язкове навчання дівчат мистецтва складання букетів.

Окреме місце в японській культурі посідає церемонія чаювання. Із XVI ст. вона перетворюється на справжнє мистецтво. Тут усе мало значення: розташування чайного павільйону і саду навколо нього, вибір ікебани і посуду, предмети обстановки і кожний жест господаря.

Уся японська культура XVI–XVIII ст. пронизана прагненням знайти гармонію в душі людини та у відносинах між людиною і природою. Вона сповнена бажання побачити красу як у великому, так і в малому.

ПЕРЕВІРТЕ СЕБЕ

1. Який порядок вводило конфуціанство в китайське суспільство?
2. Чому завойовники-маньчжури запозичили в китайців досвід державного управління, їхні вірування, культурні здобутки?
3. Із чим був пов'язаний перехід Китаю до «закриття» для іноземців?
4. Чим слова іспанського моряка про те, що слідом за місіонерами йдуть королівські солдати, так схвилювали сьогуна Хідейосі, що він видав наказ про вислання християнських місіонерів?
5. З яких міркувань японцям було заборонено будувати великі морські судна?
6. Які своєрідні риси були притаманні японській культурі?

ВИКОНАЙТЕ ЗАВДАННЯ

1. На стрічці часу позначте періоди царювання династії Мін та Цин в Китаї.
2. Розв'яжіть хронологічну задачу. У якому році припинилася політика «самозакриття» Японії, якщо вона тривала 215 років, а розпочалася у 1639 р.?

ТВОРЧО ПОПРАЦЮЙТЕ

Об'єднайтеся в малі групи. Прочитайте одне з повчань Конфуція та обговоріть його. «Я часто цілими днями не їм і цілими ночами не сплю, усе думаю, але від цього немає користі. Краще вже вчитися. Учитися й не розмірковувати – марнування часу; розмірковувати й не вчитися – згубно». Результати обговорення презентуйте класу.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ ДАТИ

- 1603–1867** – епоха сьогунату Токугава
1639 – перехід Японії до політики самоізоляції
1644–1911 – правління в Китаї династії Цин

СЛОВНИК ТЕРМІНІВ ТА ПОНЯТЬ

Абсолютізм – форма державної влади, за якої особиста влада государя стає практично необмеженою.

Бароко (італ. – *вигадливий, дивний*) – стиль, що переважав у мистецтві Європи з кінця XVI – середини XVIII ст., характерними ознаками якого є особлива пишність і велич, підкреслена декоративність і насиченість.

Великі географічні відкриття – найбільші відкриття європейських мореплавців та землепрохідців XV – середини XVII ст.

Великі Моголи – династія правителів Могольської держави (Індія), заснованої в 1526 р. полководцем Бабуром.

Відродження (Ренесанс) – епоха в історії європейської культури XIV–XVI ст., що ознаменувала собою прихід Нового часу.

Високе Відродження – період в історії мистецтва Італії кінця XV – першої третини XVI ст., позначений небувалим злетом живопису, архітектури, літератури. Найяскравіші представники – Леонардо да Вінчі, Мікеланджело Буонаротті, Рафаель Санті.

Джентрі – не титуловане середнє й дрібне дворянство в Англії в XVI–XVII ст., яке стало провідником капіталізму.

«Енциклопедія, або Тлумачний словник наук, мистецтв і ремесел» – універсальне довідкове видання, пам'ятка французької культури XVIII ст., створена найвідомішими просвітниками (енциклопедистами).

Земський собор – вищий станово-представницький орган у Московському царстві.

Зустріч цивілізацій – знайомство європейців з населенням відкритих у ході Великих географічних відкриттів земель.

Індульгенція – спеціальна грамота, придбання якої дарувало часткове або повне відпущення гріхів.

Каліграфія – мистецтво гарного письма.

Кальвінізм – напрям протестантизму, заснований Ж. Кальвіном, за яким визнавалося лише Священне Писання.

Капіталізм – суспільний устрій, побудований на приватній власності, найманій праці та ринковій економіці.

Класицизм – стиль у літературі та мистецтві XVII – початку XIX ст., заснований на шедеврах античності та Відродження.

Колоніальні імперії – держави, що мають колоніальні володіння в різних куточках світу.

Конкіста (від ісп. – *завоювання*) – загарбницькі походи іспанців кінця XV–XVI ст.

Конституція – основний закон держави, який визначає її політичний устрій, принципи організації влади, права й свободи громадян.

Контрреформація – система заходів, спрямована на припинення й викоринення реформаційних ідей і рухів.

Конфедерація – союз окремих держав, кожна з яких зберігає свою незалежність і власні органи влади.

Лендлорди – великі землевласники, представники старого родовитого дворянства в Англії.

Лютеранство – найбільший напрям протестантизму, заснований М. Лютером у XVI ст.

Мануфактура (від лат. – manus – *рука*, facture – *виріб*) – перші ранньокапіталістичні підприємства, засновані на розподілі праці та ручній ремісничій техніці.

Маньчжурі – корінний народ північно-східної області Китаю.

Меркантилізм – економічна політика, що полягала в активному втручанні державної влади в господарське життя країни.

Метрополія – держава, що володіє колоніями.

Національно-визвольна війна – боротьба пригніченого народу проти іноземного володарювання.

Новий час – період, що тривав у Європі від Великих географічних відкриттів до початку Першої світової війни в 1914 р.

Опричнина – система заходів Івана IV Грозного для боротьби з непокою та можливою зрадою знаті.

Орден єзуїтів – католицький чернечий орден, заснований у 1540 р. І. Лойолою.

Освічений абсолютизм – політика в деяких монархічних державах, спрямована на перетворення застарілих феодальних порядків.

Північне Відродження – мистецтво країн Північної Європи, що склалося під впливом Італії в кінці XV–XVI ст.

Політика самоізоляції – державний курс на обмеження міжнародних контактів, кораблебудування та морських перевезень.

Промисловий переворот – винайдення й широке впровадження у виробництво машин, здатних замінити ручну працю.

Просвітництво – ідейна течія в різних країнах Європи в кінці XVII–XVIII ст., заснована на переконанні у вирішальній ролі розуму та знань, «природному праві» людей та політичній свободі.

Протекторат – режим одноосібної військової диктатури лорда-протектора О. Кромвеля в Англії в 1653–1658 рр.

Протекціонізм – економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від іноземної конкуренції шляхом введення високих мит на товари, що ввозилися в країну з-за кордону.

Протестантизм – один з основних напрямів християнства, що відколовся від католицизму в ході Реформації.

Ранній Новий час (Ранньомодерна доба) – період з кінця XV до середини XVII ст., верхньою межею якого прийнято вважати Англійську буржуазну революцію 1640–1660 рр.

Револуція цін – значне підвищення цін на товари внаслідок зростання видобутку цінних металів та падіння їх вартості.

Релігійні війни – громадянські війни між католиками й гугенотами (протестантами) у Франції в 1562–1598 рр.

Реформація – суспільно-політичний та ідейний рух у Європі XVI ст., що набув релігійної форми боротьби проти католицького вчення в церкві.

Самодержавство – форма правління в Московській державі, за якої вся повнота влади належала царю.

Самураї – середні та дрібні феодала-воїни в Японії.

Сейм – станово-представницький орган у Польщі та деяких інших державах Центральної Європи.

Селянська війна – народне повстання в Німеччині в 1524–1525 рр., ідеологом та вождем якого був Т. Мюнцер.

«Славна революція» – безкровний державний переворот в Англії в 1688 р., у результаті якого було скинуто з престолу короля Якова II.

Смута – період в історії Росії від царювання Бориса Годунова (1598) до приходу до влади династії Романових (1613).

Султан – титул правителя в мусульманських країнах.

Сьогуни – японські воєначальники, яким належала реальна влада в країні.

Федерація – тісний союз територіальних одиниць держави зі збереженням за кожною з них широкого самоврядування.

Фільварок – панське господарство, засноване на праці залежних селян та поширене в Польщі, Литві, Україні та Білорусі в XIV–XIX ст.

Церковний розквіт – відділення від православної церкви частини вірян, які не визнали реформи патріарха Никона.

Шляхта – привілейований дворянський стан у Польщі.

